www.ketabton.com

په آزاد سرحد کې خپلواکۍ غوښتونکې مبارزې

او د مومندو په مشهورو غزاګانو کې

د غازي میر زمان خان ونډه

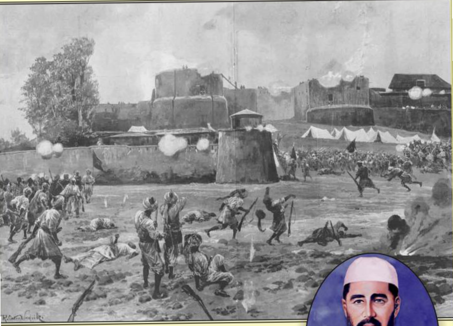

لیکوال

ډاکټر عبدالرحمن زماني

په آزاد سرحد کې خپلواکۍ غوښتونکي مبارزې

او د مومندو په مشهورو غزاګانو کې

د غازي میر زمان خان ونډه

www.ketabton.com

لیکوال

ډاکټر عبدالرحمن زماني

د کتاب پېژندنه

- د کتاب نوم : په آزاد سرحد کې خپلواکۍ غوښتونکي مبارزې او د مومندو په مشهورو غزاګانو کې د غازي میر زمان خان ونډه
- مؤلف : ډاکتر عبدالرحمن زماني
- کمپیوتر چارې : مسکا خپرندویه مؤسسه
- خپرونکې : مسکا خپرندویه مؤسسه
- ډیزاینر : مطیع الله روهیال
- د چاپ زیار : حاجي زمان زماني
- د چاپ کال : ۱۳۸۸ لمریز هجري (۲۰۱۰ میلادي)
- د چاپ شمېر : ۱۰۰۰ ټوکه
- د چاپ ځای : کابل - افغانستان
- د مخونو شمېر :
- کچه : ۱۳/۵۰ × ۲۱ سانتي متره
- معلومات : Info@ZamaniFamily.com
- ویب پاڼه : www.ZamaniFamily.com

www.ketabton.com

ټون

زما د نومـــيالي نيکه غـــازي مـــير زمان خــــان،
د پردي ښکــــېلاک په وړاندی د نورو ټـــولـــو
سرښندونکو اتلانو او د ګران هيواد د خپلواکۍ
د لارې د توريالـــيو شــهيدانو په درنو نومــونو!

عبدالرحمن زماني

ډالۍ

دا اثر د خپل دروند مشر خدای بخلي

محمد هاشم زماني پاک روح ته ډالۍ کوم،

او د خـــپلې کورنۍ ځـــوانانو ته يې تقديموم،

چې د مصطفی جـــان زماني په شان خپل افتـخارات

وپېژني او د نورو په مفاخرو پسې ناکامې منډې ونه وهي.

عبدالرحمن زماني

د انګرېزانو سره د مومندو د ۱۹۰۸ او ۱۹۱۵ کلونو
په مشهورو جګړو کې د کنړ د غازيانو نامتو مشر

غازي مير زمان خان کنړی

www.ketabton.com

فهرست

۱. نقشې ۱۲
۲. سریزه ۱٦
۳. د ښاغلي پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ تقریظ ۲۰
۴. د ښاغلي محمد داود مومند تقریظ ۲۳

لومړۍ برخه

۵. د آزاد سرحد لنډه تاریخچه ۲٦
٦. په تدریجي توګه د افغانستان د خاورې د مهمو ۲۸
۷. په سیمه کې د انګرېزانو مداخله ۳۰
۸. د تړلي سرحد یا **Closed Border** پالیسي.. ۳۳
۹. د انګرېزانو د وړاندې تګ سیاست ۳۴
۱۰. د شمال غربي سرحد د ځانګړي ایالت جوړېدل ۳۵
۱۱. د مومندو قوم او خېلونه ۴۰
۱۲. د مومندو مشهور ځایونه او شخصیتونه ۴۳
۱۳. تاریخي او مشهور ځایونه ۴۳
۱۴. مشهور شخصیتونه ۴۵
۱۵. مشهور زیارتونه ۴۴

دوهمه برخه

۱٦. د مومند تاریخي جګړې او غزاګانې ۵۰

۱۷. انګرېزانو سره د مومندو تاریخي غزاګانې.......... ۵۳
۱۸. انګرېزانو سره د مومندو د غزاګانو لنډېز ۵۴
۱۹. مومند او د ډیورنډ کرښه ۵۹
۲۰. د انګرېزانو په مقابل کې د جهاد اعلام او د ۶۳
۲۱. د پښتنو په قبایلو په سیمه کې د اسلام په نامه ۶۶
۲۲. د مغلو په مقابل کې د پیر روښان نهضت ۶۶
۲۳. د سکهانو په مقابل کې د سید احمد بریلوي.......... ۶۸
۲۴. د انګرېزانو په مقابل کې د شیخ الهند تحریک...... ۷۰
۲۵. په آزادو قبایلي سیمو او مومندو کې ۷۲
۲۶. د سمڅې د مجاهدینو مرکز ۷۲
۲۷. د چمرکنډ د مجاهدینو مرکز ۷۳
۲۸. د المجاهد اخبار خپرول.......... ۷۴
۲۹. د غازیانو د مشرانو ارتباطات او چال چلند ۷۷
۳۰. په آزاد سرحد او خصوصاً مومندو کې د ۷۹
۳۱. د سیمې د اداري لپاره د انګرېزانو هلې ځلې ۸۲
۳۲. په افغانستان او د هند په نیمه وچه کې ۸۷
۳۳. د استخباراتي اداري انکشاف ۸۸
۳۴. د استخباراتي ادارو مختلفې څانګې او فعالیتونه .. ۸۹
۳۵. د هند په نیمه وچه او افغانستان کې ۹۰
۳۶. ستره لوبه ۹۳
۳۷. په کابل کې د انګرېزانو میشته وکیلان یا ۹۸
۳۸. د مختلفو وسایلو او چلونو نه استفاده ۱۰۱
۳۹. په افغانستان کې د برتانوي جاسوسي فعالیتونو ... ۱۰۲
۴۰. د نفاق واچوه او حکومت وکړه د فورمول طرح....... ۱۰۲
۴۱. د خپلو مقاصدو لپاره د مرورو او مهمو اشخاصو ... ۱۰۲
۴۲. د هیوادونو د طبیعي جغرافیې بدلول او ۱۰۳
۴۳. د رشوتونو او تحفو ورکول ۱۰۳

۴۴. د مختلفو ديني او مذهبي ډلو ټپلو تر منځ نفاق ۱۰۴
۴۵. د پيرانو، ملنګانو، تاجرانو او سيلانيانو په جامه ... ۱۰۵
۴۶. د پيرانو او ملنګانو په جامه کې د هندوستاني ۱۰۹
۴۷. د غازيانو او انګرېزانو د مخالفينو په جامه کې ۱۱۰
۴۸. د هيوادپاله مشرانو ترور او وژنه ۱۱۰
۴۹. د انګرېزانو پلوي چارواکي او افغاني ګوډاګيان ۱۱۱
۵۰. د ديوبندي ملايانو په جامه کې د جاسوسانو ۱۱۲
۵۱. د آزاد سرحد د قبايلو غزاګانې او ۱۱۵
۵۲. د سردار نصرالله خان رول او برخه ۱۱۹

دريمه برخه

۵۳. د کنړ د غازي مير زمان خان لنډه پېژندنه ۱۲۶
۵۴. د مومندو په مشهورې سرې غزا کې ۱۳۱
۵۵. د ۱۹۰۸ (۱۲۸۷ لمريز هجري) کال د سرې غزا ۱۳۳
۵۶. د ۱۹۰۸ کال په سرې غزا کې ګډون کوونکې ۱۴۱
۵۷. د ۱۹۱۵ م (۱۲۹۴ لمريز) کال د شبقدر په ۱۴۳
۵۸. د ۱۹۱۵ م (۱۲۹۴ لمريز) کال د شبقدر د مشهورې ... ۱۴۶
۵۹. د انګرېزانو د فشار له امله د امير حبيب الله خان ۱۵۳
۶۰. د شېرپور په زندان کې.......................... ۱۵۴
۶۱. د غازي مير زمان خان په سر د شهزاده امان الله خان .. ۱۵۵

څلورمه برخه

نښلونې

لومړی نښلونه

۶۲. د مومندو غزاګانې د ولسي شاعرانو په اشعارو ... ۱۵۸

٦٣. د هډې صاحب د ۱۸۹۷ کال د ډېرۍ شبقدر غزا ۱۵۸
٦۴. د اقرب ډاګ غزا ۱۵۹
٦۵. د خاپښ او ناوګۍ غزا ۱٦۱
٦٦. د غازیانو د شهامت خبرې ۱٦۲
٦٧. د مومندو د ۱۹۳۳ کال غزا ۱٦۴
٦۸. د ارنوۍ د ۱۹۱۹ کال غزا ۱٦٧
٦۹. د ګنداو (ګنداب) د ۱۹۳۳ کال غزا ۱٧۱

دوهمه نښلونه

٧۰. په مومندو کې د انګرېزانو سره په جګړو کې برخه ... ۱٧۵
٧۱. د لالپورې سعادت خان مورچه خېل ۱٧۵
٧۲. د هډې ملا صاحب نجم الدین اخندزاده ۱٧٦
٧۳. د ترنګزو حاجي صاحب ۱٧٧
٧۴. د چکنور ملا صاحب ۱۸۰
٧۵. د بابړې ملا صاحب ۱۸۳
٧٦. د سرکاڼو میا صاحب ۱۸۴
٧٧. د اسلام پور میر صاحب جان پاچا صاحب ۱۸٦
٧۸. کاکاجي صنوبر حسین مومند ۱۸٧
٧۹. غازي ماسل خان (محصل خان) ۱۹۰
۸۰. میراجان سیال مومند ۱۹۱
۸۱. د بتخاک حضرت صاحب (عبدالشکور) ۱۹۳

دریمه نښلونه

۸۲. د وسلو سره د پښتني قبایلو مینه او د هغوی د ۱۹۵

څلورمه نښلونه

۸۳. څو مهم تاریخي عکسونه ۱۹۸

پنځمه نښلونه

۸۴. د ډیورنډ د کرښې د لوزنامې پښتو ژباړه ۲۱۹

شپږمه نښلونه

۸۵. د انګرېزي استعمار سره د پښتنو قبایلو ۲۲۲
۸۶. د یوه قبایلي غازي د مېړاني د سترګو لیدلې کیسه .. ۲۲۲
۸۷. د مومندو د سلطان ملا او د هغه د زوی کیسه ۲۲۴
۸۸. ماخذونه او د زیاتو معلوماتو لپاره د اسنادو او ۲۲۶
۸۹. د نومونو او ځایونو فهرست ۲۴۹
۹۰. د ډاکټر عبدالرحمن زماني لنډه پېژندنه............. ۲۶۱

نقشې

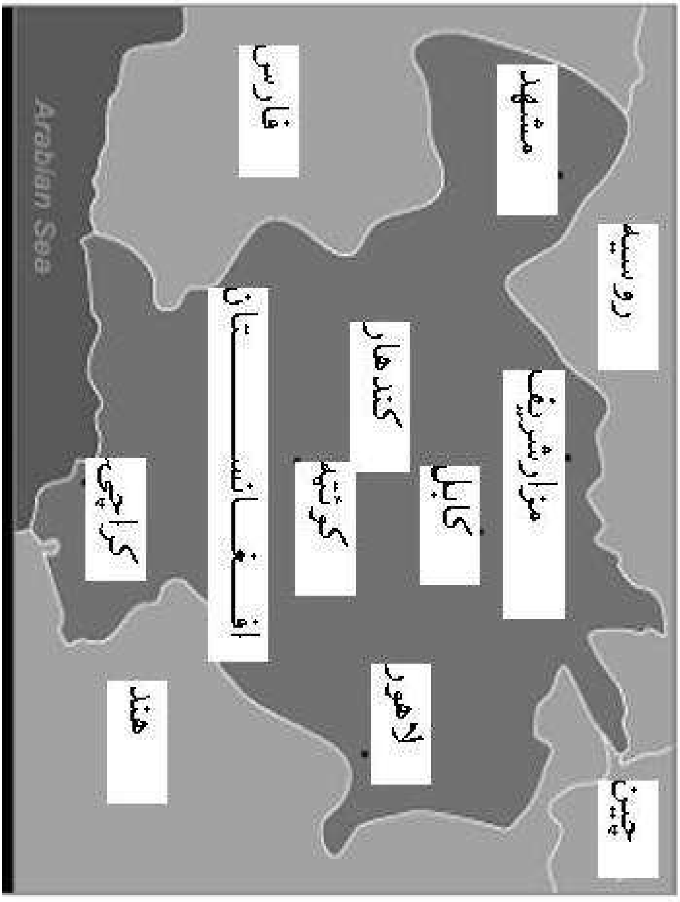

احمدشاهي امپراتوري

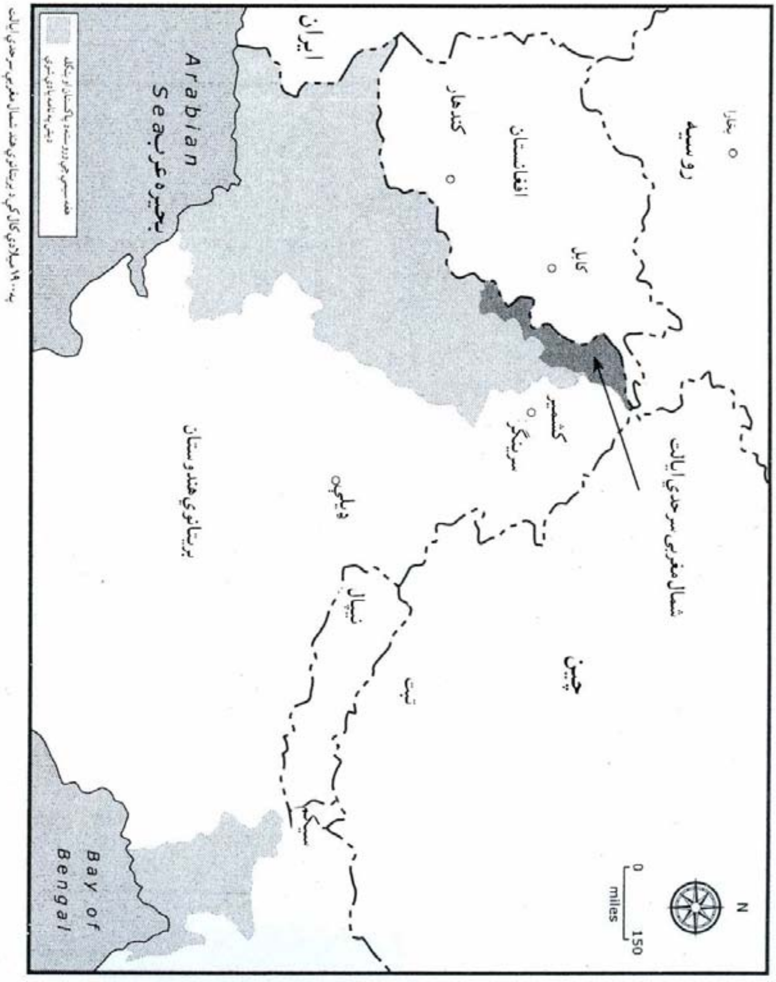

شمال مغربي سرحدي ايالت

په ۱۹۳۰ کال کي قبايلي سيمې

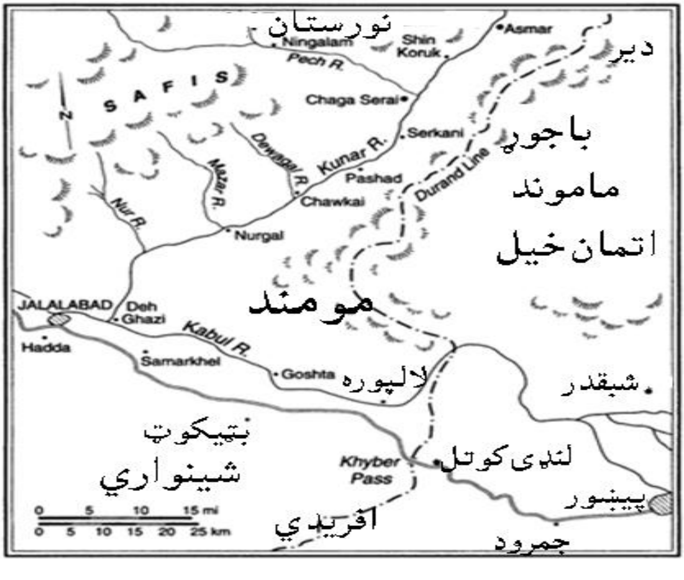

د مومندو سیمه

سریزه

پر افغانستان سربېره د پښتنو د اوسېدو سیمه هم د خپل ستراتیژیک او جغرافیوي موقعیت له امله د دوی په ژوند او تاریخ باندې ژوره اغېزه درلودلې او لري. که افغانستان د تېري کوونکو گورستان او افغانان په نړۍ کې د خارجي حاکمیت او پوځي تېري په وړاندې د مقاومت اتلان گڼل کېږي، نو بیا د پردي ښکېلاک په وړاندې د پښتنو قبایلو د مبارزو تاریخ هم ډېر اوږد دئ. دوی چې اکثره یې د ډېورنډ د تپل شوې کرښې دواړو خواوو ته پراته دي، د خپلو رواجونو، ژبې ، تاریخ ، کلتور، قامولۍ او مذهب په مزو سره ټینگ تړل شویدي. د دوی افکار او احساسات، درد او رنځ، او خوشحالي او خپگان سره شریک او پر یو بل اغېزه لري.

که پرون افغانستان د نړیوالو قدرتونو د سترې لوبې او سړې جگړې ډگر وو او نن پکې په اصطلاح د تروریستانو سره د جگړې، د القاعدې او طالبانو د بنسټ پالنې سره د مبارزې، د دیموکراسۍ د اعادې، د بشري حقوقو د حمایې، او ترهگرۍ په وړاندې د لوېدیزو هیوادونو د امنیت په نامه جگړې رواني دي، نو د پښتنو قبایلو د اوسېدو سیمې هم که پرون د مغلو بیا سکهانو او وروسته انگرېزانو د لښکرو سره په جگړو ورگډې وې، نو نن سبا دا سیمې او په خاصه توگه د آزاد سرحد قبایلي سیمې یو ځل بیا د نړیوالو طاقتونو د نوو وسلو د آزموینې په لابراتوار، د ذي نفعو هیوادونو د جیوپولیتیکو گټو د ټکر

او د مختلفو سیمه ایزو شخړو د حساب د تصفیې په ډګر بدلې شویدي.

دغو شخړو او جګړو نه یوازې په سیمه کې ژوند په ټپه ودرولای دئ، بلکې په درندې مرګ ژوبلې سربیره یې د دې سیمې په ملیونونو اوسېدونکي د بېکورۍ او نورو انساني ناوړینونو سره هم مخامخ کړیدي.

د آزاد سرحد قبایلي سیمې ته د هند د نیمې وچې څخه د انګرېزانو د وتلو او پاکستان د جوړېدو نه سمدلاسه وروسته نړیواله توجه هغه وخت یو ځل بیا جلب شوې وه، کله چې په زرهاوو پښتنو قبایلو په کشمیر حمله وکړه، هغه سیمه چې هندوستان ته په برخه رسېدلې وه[1]. تر هغې وروسته دا سیمه د پښتونستان د داعیې له امله د توجه مرکز وه او بیا یې په افغانستان باندې د شوروي قواوو د تېري نه وروسته د یوې لسیزې لپاره د افغاني مجاهدینو د وسله وال مقاومت، او امریکې په مرسته د پاکستان د نظامي ستراتیژیستانو د کمپاین د هڅو په ډول ډېر اهمیت تر لاسه کړ. د افغانستان څخه د روسي لښکرو د وتلو نه وروسته د طالبانو د رژیم ملاتړ هم د آزاد سرحد د قبایلي سیمو له لارې سر ته رسېده. د ۲۰۰۱ م کال د سپتمبر په یولسمې نېټې د القاعدې له خوا د امریکې په متحده ایالاتو د ځانمرګو بریدونو او په افغانستان باندې د امریکې د ۲۰۰۲ کال د حملې نه وروسته هم د پښتنو قبایلو سیمې یو ځل بیا د القاعدې د غړو او پلویانو د پټنځای په نامه او د سخت دریزه اسلامي اورپکو د هڅو په ډول او په اصطلاح د تروریزم سره د جګړې د ثقل د مرکز په توګه خپل مهم ستراتیژیک ارزښت ساتلای دئ.

که څه هم دغه سرحدي سیمې د نړیوالو چارو په صحنه یا په بله

---

(1) Haroon, Sana (۲۰۰۷) – ۳٦ مخ.

ژبه د روسيې او انګرېزانو، انګرېزانو او افغانانو، پاکستان او افغانستان، او روسيې، امريکې او افغانانو په جګړو کې ستر رول لوبلای دئ، خو له بده مرغه د دې سيمې د خپلواکۍ غوښتونکو مبارزو د تاريخچې په هکله ليکل شوي کتابونه او آثار، هغه هم د پښتنو له خوا او په پښتو ژبه ډېر لږ او په نشت حساب دي. زما د دې کوچنۍ څېړنې هدف هم په عامه توګه په دې هکله د معلوماتو وړاندې کول دي، په خاصه توګه د مومندو د مشهورو غزاګانو په هکله. د پښتنو د مومندو (مومندو) قوم هغه ستر، پياوړی او مهم قوم دئ، چې په آزاد سرحد کې يې، د افريدو او وزيرو نه وروسته، بريتانوي هند ته تر ټولو زياته سرخوږي پېښه کړېده. مومند د آزاد سرحد د نورو ټولو قبايلو په نسبت زيات تجريد شوي او پر خپله خاوره يې د پردو د تېري په وړاندې ډېر مقاومت ښودلی دئ. د انګرېزانو په وړاندې د مومندو د بريالي مقاومت په سترو لاسته راوړنو کې، پخپله سيمه کې د ډيورنډ د کرښې د نښه کېدو مخنيوی او همدا راز د سړکونو د جوړولو مخنيوی شامل دي، کوم چې په سرحد کې د استعمارې نفوذ نښه ګڼل کېده.

محترم لوستونکې به په دې ليکنه کې د پرونيو او اوسنيو حالاتو تر منځ ګڼې شباهتونه هم ومومي، لکه د مذهب په نامه پيل شوي تحريک کې د پښتنو برخه اخيستل، پخپلو سيمو کې سياسي مجرمانو او فعالينو ته پناه ورکول، او د حکومت د مطالبې د نه منلو له کبله د پښتونولۍ د اصولو په اساس د دوی مرستې ته دنګل او د افغانستان د دوامدارې کورنۍ جګړې او بې ثباتي له امله ګاونډيانو ته د لاس وهنې د موقع په لاس ورتلل.

په پای کې لازمه ګڼم د ټولو هغو محترمو ذواتو څخه د زړه له

کومي مننه وکړم، کومو چې د دې تحقیق د سر ته رسولو په لاره کې تشویق کړی یم، د موادو د برابرولو په برخه کې یې راسره مرسته کړې او د مسودې په لوستلو او خپلو قیمتي مشورو سره یې پر ما پېرزوینه کړېده.

په پښتني مینه او درنښت

عبدالرحمن زماني

هیوارد، کلیفورنیا

د ۲۰۱۰م کال د جنوري د میاشتې ۲۴مه نېټه

د وتلي تاریخپوه ښاغلي پوهاند
ډاکټر محمد حسن کاکړ تقریظ

په پښتونخوا کې د برتانوي هند د وړاندې تګ کوښښونه او د پښتنو مقاومت

په کلتوري برخه کې د وروستیو وختو یوه غټه نښه کتابونه دي، چې په زیات شمېر خپاره شویدي. په دغې دورې کې د افغانانو د تاریخ، روانو پېښو او ادب په اړه ډېر اثرونه په پښتو کې راوتلي دي. له ښه مرغه دغسې اثرونو ته هم تقاضا شته او هم یې خپرېدل تر پخوا نه ډېر اسان شویدي. دا ټولې ښې نښې دي، چې په پښتو کې د لوست د کلتور تمثیل کوي. څوک چې غواړي لوستونکو ته کوم اثر وړاندې کړي حتمي نه ده، چې هغه دې جامع، عمومي او پڼ وي. د اختصاص په دغه عصر کې خاصې موضوع ګانې مهمې شوې دي، چې څېړونکي یې تل ته ننوځي او له هغه ځایه بصیرتونه او رمزونه وباسي او تنویرول وکړي.

دغه اثر د همدغه مقصد لپاره د ښاغلي عبدالرحمن زماني په لاس چې په اصل کې د طب متخصص دئ لیکل شوې دئ. دغه اثر دوه برخې لري:

په آزاد سرحد یا پښتونخوا کې د آزادۍ لپاره جګړې
او د مومندو په غزاګانو کې د غازي میر زمان خان ونډه.

لومړۍ برخه له ۱۸۴۹ نه وروسته هغو پېښو ته خاصه شوې، چې پېښور په دغه کال د هند بریتانوي حکومت ته په لاس ورغې او دغه

حکومت د خپل وړاندې تګ یا د ملکونو د نیولو د سیاست له مخې د دغو سیمو د لاندې کولو لپاره هلې ځلې وکړې. خو دغه حکومت چې چلوونکي یې یواځې انګریزان وو، هغسې چې غوښتل په مقصد ونه رسېدل. پښتنو تر پایه پورې یانې تر هغه وخته چې دوی په کال ۱۹۴۷ کې له هندوستان نه په وتلو مجبور شول، ورسره مقاومت وکړ. انګرېزان د خپلې پراخې امپراتورۍ په هیڅ برخې کې له دغسې پرلپسې او ټینګ مقاومت سره مخ شوي نه وو، لکه چې له پښتنو سره مخ شوي وو.

ښاغلي زماني دغه مقاومتونه او جګړې په تېره د مومندو له خوا په زیاته اندازه د هغو آثارو له مخې کښلي، چې انګلیس او پښتنو لیکوالو لیکلي دي. پر هغو برسیره هغه له رسمي یا حکومتي خپرونو نه هم استفاده کړې ده. له بده مرغه تر اوسه هم د دغو موضوعګانو په اړه دباندنیو لیکوالو لیکنې د پښتنو له لیکنو نه ډېرې دي. که څه هم دغه پیښې په اصل کې د دوی د تاریخ یوه برخه ده.

د دغه اثر دوهمه برخه د انګریزانو په برابر کې د مومندو مقاومت ته خاصه شوېده. د موقعیت له نظره کوز مومند تر پېښور او بر مومند تر کامې پورې غزېدلې پراخه او زیاتره غرنۍ وچه سیمه ده. پېښور په اصل کې د مومندو سیمه وه او ډکه چې د خیبر په خوله کې حصار وو، د مورچه خېل مومند د مؤسس مورچه خان د وخت نه راهیسې د لال پورې د خان په قبضه کې و. انګرېزانو چې په کال ۱۸۴۹ کې پېښور تر لاسه کړ مومندان ورسره مخالف شول او د هغو د وړاندې تګ په مقابل کې یې ورسره ډېر ووهل. په دوی کې تر ټولو پښتني قومونو نه زیات خانۍ هم ډېر انکشاف کړی او خانانو یې د افغانستان د واکمنو سره د هر بل قوم د خانانو نه ډېر ټینګ اړیکي لرل. د دغو ټولو واقعیتونو له امله چې

امیر عبدالرحمن د ډیورند د کرښې د په نښه کېدو په وخت کې د برتانوي هند وایسرای ته په ټینګه وویل، چې ټول مومند د افغانستان برخه ده، او کوز مومند بیا د امیر له مړینې نه وروسته د برتانوي هند د نفوذ سیمه په نښه شوه. په هر حال په دغې ټولې مودې کې مومندو د خپلو لویانو او روحانیونو په مشري د انګریزانو د پرمختګ سیاست په برابر کې سخت مقاومت وکړ. دغه غزاګانې په دغه اثر کې بیان شوي دي. مهمه دا ده، چې هغه اول ځای شاعرانو پخپلو شعرونو کې ذکر کړی او د غازي میر زمان خان ونډه یې پکې ځای کړېده. د ښاغلي زماني غټ کار دا دئ، چې دغه شعرونه یې راټول کړي، او د لوستونکو لپاره یې دلته خپاره کړیدي. نو دا یو مهم اثر دئ، په تیره د هغو لپاره چې د برتانوي هند د پوځي یرغلونو په برابر کې د پښتني قومونو او په خاص ډول د مومندو له مقاومتونو سره علاقه لري.

د پیاوړي ټولنیز، فرهنګي او سیاسي شخصیت
ښاغلي محمد داؤد مومند تقریظ

منلی او قدردان ورور ډاکتر صاحب زماني!

په ملي مسایلو او خدمتونو کښې درته د لیا پیاوړتوب، غښتلتوب او سورمختیا هیله کوم.

ستاسې ژوره تاریخي لیکنه "په سرحد کښې خپلواکۍ غوښتونکې مبارزې او د مومندو په مشهورو غزاګانو کې د میر زمان خان ونډه" تر عنوان لاندې راته راورسېده . ستاسې د ثقافتي مرستې او پېرزوینې نه زما د امتنان او شکران مراتب ومنئ.

محترم زماني صاحب!

ستاسې لیکنې او ویناګانې ستاسې د ذوفنون اهلیت او لیاقت ښکارندوی دي. مخصوصاً چې تاسې په مسلکي لحاظ او علمي مدارجو په معیار یو طبیب یاست، خو په همدې موازاتو کې ستاسې لیکنې په تاریخي او ټولنیزو مسائلو کښې د یوه مسلکي لیکوال کفایت او درایت تمثیلوي.

ستاسې د دې رسالې محتویات زما لپاره کاملا نوي وه او فکر کوم چې دا پخپل ذات کښې داسې لومړی یو اثر دئ، چې د لوستونکو لپاره د یوه باوري ماخذ په حیث مستند معلومات ارائه کوي. دلته د دې خبرې وضاحت او څرګندونه ضرور بولم، چې ستاسې د مرحوم نیکه جنرال صاحب میر زمان خان د لوی شخصیت په مورد کښې همدا کفایت کوي، چې په شرق کې د استقلال او آزادۍ غوښتونکی لوی

قافله سالار غازي امان الله خان ورته د لوی خان خطاب ورکړی وو او د خپل سکه ورور په سترګه یې ورته کتل.

د لوی خان میر زمان خان د عظمت بل لوی دلیل هم دا دئ، چې د سلطنت د مقام ګټلو لوی مدعي والي علي احمد خان شاغاسي چې په جاه طلبۍ کښې زمونږ د هیواد په تاریخ کې کم څارې شخصیت وو د جنرال صاحب میر زمان خان د ملي شخصیت او ولسي وجاهت په ارتباط د کوچني والي او حسادت احساس کوي، چې همدا د کمترۍ او کهترۍ احساس والي احمد خان کاذبو او نامطلوبو تصامیمو ته هڅوي او اغوا کوي چې نتایج یې د ملي مصالحو له نظره جبران ناپذیره تاریخي عواقب د ځان سره لرل.

زه د دې مختصر تذکار سره تاسې ته مبارکي وایم او په فکر، ژبه او قلم مو الهی فیوض او برکات غواړم.

ستاسې ورور او د ټولو کشر

لومړۍ برخه

آزاد سرحد د استعماري ضد فعالیتونو ټینګ مورچل

یو ډېر نږدې حقیقت

(د انګرېزي منصبدار بادین پاول په لاس جوړ شوی انځور)

د آزاد سرحد لنډه تاریخچه

د بریتانوي هندوستان او اوسني پاکستان شمال مغربي سرحدي سیمې د خپل جغرافیوي موقعیت له امله هم د هند د نیمې وچې، افغانستان او مرکزي اسیا په تاریخ کې او هم د انګریزانو د حکومت په دوره کې ډېر مهم رول لوبولی دئ. دغه سیمه د تقریباً ۳۹۰۰۰ مربع میله په مساحت شمال او لوېدیځ ته د افغانستان، جنوب ته د بلوچستان او دېره غازي خان او ختیځ ته د کشمیر او پنجاب سره پولې لري. دې سیمې د شمالي او جنوبي اسیا تر منځ د مدخل او دروازې حیثیت درلودلی دئ. که د دې سیمې تاریخ ته وکتل شي نو دا حقیقت به څرګند شي چې دې سیمې تل د سیاسي پلوه د هندوستان او اوسني پاکستان په نسبت د پخوانۍ اریانا، پارس او معاصر افغانستان سره نږدې ارتباط لرلی دئ[1]. پېښور د اوسني افغانستان د ژمي پایتخت هم وو.

د دې سیمې هغه برخه چې د آزاد سرحد یا قبایلي سیمې په نامه یادېږي، او نن سبا ورته د وفاقي حکومت تر اداري لاندې قبایلي سیمه (FATA)[2] ویل کېږي، نن هم هغه نیمه خودمختاره سیمه ده، چې د افغانستان سره تقریباً درې سوه (۳۰۰) میله ګډ سرحد لري. د دې سیمې پراخوالی لس زره پنځه سوه مربع میله دئ. د دې سیمې شمال

[1] Rose, H. A. (۲۰۰۲)، ۱۲ مخ.

[2] Federally Administered Tribal Area.

لویدیځ ته افغانستان، ختیځ ته د شمال مغربي سرحدي ایالت (پښتونخوا) او جنوب ته د اوسني پاکستان د بلوچستان ایالتونه پراته دي.

د آزاد سرحد د سیمي اوسیدونکي پښتانه قبایل که څه هم په بېلابېلو ځانګړو قبیلو لکه یوسفزو، مومندو، باجوړو (سالارزو، اُتمانخیلو او ماموندو)، خټکو، افرېدو، شینوارو، وزیرو، مسودو، صافو، بنګښو، تُورو، مَروتو او نورو وېشل شوي، خو د تاریخ په اوږدو کې په خاصه توګه د خارجي تېري کوونکو په وړاندې سره یو شوي او د جنګیالیو آزاد و پښتنو په توګه یې له افتخاره ډک شهرت تر لاسه کړی دئ. دغه قبایل په اصل کې افغانان دي او په عنعنوي توګه د افغاني واکمنانو تر سیاسي اداري لاندې پاتې شویدي[۳]. د احمد شاه بابا د واکمنۍ په دوران کې (۱۷۴۷- ۱۷۷۲) کشمیر، پنجاب، سندھ او د خراسان ځینې برخې هم د افغانستان په امپراتورۍ کې شاملې وې. د هغه وخت افغانستان د عثماني امپراتورۍ نه وروسته په منځني ختیځ کې هغه ستر دولت وو، چې د هندوستان سره د ایران او منځني ختیځ، مرکزي آسیا او شرقي ترکستان په غزیدلو تجارتي لارو یې نظارت درلود[۴].

---

(۳) Haroon, Sana (۲۰۰۷) – ۳٦ مخ.

(۴) Noelle Christine (۱۹۹۷)، ۲ مخ.

په تدریجي توګه دافغانستان

د خاورې د مهمو برخو جلا کېدل

د نولسمې پېړۍ په لومړیو دوو لسیزو کې سکهانو د افغانانو د کورنیو جګړو نه د ګټې په اخیستوسره د ملتان، کشمیر او پنجاب په ګډون د افغانستان د خاورې یوه لویه برخه لاسته راوړه. رنجیت سنګهـ د اباسین (سند د دریاب) نه تېر شو او د پېښور وادي او د دېره جاتو سیمې یې ونیولې. رنجیت سنګهـ هغه څوک وو، چې شاه زمان ورته په هند باندې د ۱۷۹۸ م کال د حملې په وخت کې د لاهور او پنجاب ایالتونه ورکړي وو. په پنجاب کې د رنجیت سنګهـ د واکمنۍ په پیل کېدو سره په سیمه کې د افغانانو حاکمیت کمزوری شو او کار خو لا تر هغه ځایه ورسېد، چې د ابدالي امپراتورۍ وروستني وارث، شاه شجاع، هم په ۱۸۰۹ م کال کې د شاه محمود څخه د ماتې تر خوړلو وروسته د رنجیت سنګهـ دربار ته پناه وروړه.

د ۱۸۱۸ او ۱۸۴۹ م کلونو تر منځ سکهانو د اباسین نه پورې غاړه د پېښور او دېره جاتو په ګډون سیمو واکمني چلوله، چې د پښتنو ځینې قبایل یې هم تر اغېزې لاندې وو، خو د سکهانو واکمني یوازې هوارو سیمو ته او هغه هم د نظامی قلاوو (قلعه ګانو) شاوخوا ته محدوده وه. دوی نه یوازې په سیمه کې د یوې ملکي اداري په جوړولو لاس پورې نه کړ، بلکي د امنیت په راوستلو کې هم ناکامه وو او د

مالیې د راټولو په سر به تل د وسله وال مقاومت سره مخامخ وو[۵].

په هندوستان کې د انګریزانو د مداخلې نه وروسته د سکهانو حکومت کمزورې او د هغوې د مخکې تګ په مخنیوي کې ناکامه شو. انګرېزانو په ۱۸۴۳ م کال کې لومړی د سندهـ ایالت پخپل قلمرو کې شامل کړ او بیا یې په ۱۸۴۹ م کال کې سکهانو ته د ماتې ورکولو نه وروسته ټول پنجاب او د اباسین شمال لورې ته د پېښور او دېره جاتو سیمې هم ونیولې. انګریزانو تر دې دمخه هم په ۱۸۳۸ م کال کې د لاهور د مثلث د تړون[۶] په وسیله د فراري پاچا شاه شجاع نه د ځینو سیمو د نیولو اعتراف اخیستی وو. خو د افغانستان خلکو د شاه شجاع په وژلو او د انګریزانو د لښکر په ماتولو سره دغه تړون باطل کړ.

د انګریزانو په وخت کې ‌ څو ځله د افغانستان د خاورې مهمې برخې جلا کړای شوې:

- لومړی ځل د ۱۸۵۵ م کال د مارچ د میاشتې په ۳۰ نېټه د جمرود د معاهدې په اساس چې د انګریزانو د استازي (سر جان لارنس) او امیر دوست محمد خان د زوی او ولیعهد سردار غلام حیدر خان تر منځ لاسلیک شوه، د دې تړون په اساس امیر دوست محمد خان د ځان او خپلې ورثې له خوا ژمنه کړې وه، چې د شرقي هند د کمپنۍ (ختیځ هند شرکت) سیمو ته به په درنه سترګه ګوري، په هغو کې به د لاس وهنې نه ځان ژغوري او د شرقي هند د کمپنۍ سره به دوست او د

(۵) Fraser-Tytler, W. K. (۱۹۶۷)، ۱۸۱ مخ.

(۶) امیر دوست محمد خان د خپل پنځه کلن حاکمیت په دوره کې کوښښ وکړ، چې د پېښور سیمه د رنجیت سنګهـ نه ونیسي. د ۱۸۳۸ م کال د جون په ۲۶ مه نېټه د هغې د مخنیوي او شاه شجاع د واک ته رسولو لپاره په لاهور کې د انګریزانو د استازي مکناټن، رنجیت سنګهـ او شاه شجاع تر منځ یو تړون لاسلیک شوی وو.

دښمنانو سره به يې دښمن وي.

- د ۱۸۵۴ کال راهیسې په بلوچستان کې هم په کرار کرار د انګرېزانو نفوذ زیات شو. د قلات، مکران، خاران او لاس بیلې نوابۍ د انګرېزانو تر حمایت لاندې راغلې.
- بل ځل په ۱۸۷۹ م کال کې د امیر یعقوب خان سره د ګندمګ د تړون په اساس چې په هغې کې د کرمې، سیبۍ او پښین په ګډون د خیبر او میچنۍ سیمې انګریزانو ته په لاس ورغلی. انګرېزي بلوچستان هم جوړ شو او د ژوب د ورشو نه د ژوب پولیټیکل ایجنسي جوړه شوه. د بلوچستان د نیولو نه وروسته د هند د بحر سره د افغانستان سرحد ختم او په بشپړه توګه په وچه کې راګیر شو.
- او بل ځل په ۱۸۹۳ م کال کې د امیر عبدالرحمن خان سره د ډیورنډ د موافقت نامې په اساس د آزاد سرحد ټولې قبایلي سیمې د افغانستان د خاورې نه جلا کړې شوې.

په سیمه کې د انګرېزانو مداخله

انګرېزان د شرقي هند د کمپنۍ تر نامه لاندې د نورو اروپایي کمپنیو لکه پرتګالي، هالنډي، دنمارکي، جرمني او فرانسوي کمپنیو په شان هندوستان ته د تجارت او سوداګرۍ په پلمه راغلل، او د خپلو خاصو استعماري تاکتیکونو په کارولو سره يې کرار کرار خپل اروپايي رقیبان له میدانه ویستلي او د محلي واکمنانو او مغلو پاچاهانو د کمزورۍ نه په ګټې اخیستلو سره يې د پاچاهانو په غوره کولو او بیا پاچاهیو په بخښلو پیل وکړ. د دوی سیاسي او نظامي

طاقت کرار کرار دومره زيات شو، چې نه يوازې د هند د نيمې وچې په واکمنانو بدل شول، بلکي وروسته يې پر افغانستان هم بريدونه وکړل[٧].

په هندوستان کې د انګرېزانو دخالت د ١٦٠٠ م کال د دسمبر د مياشتې د ٣١ نېټې نه پيل کېږي کله چې لومړنۍ ملکې اليزابتې د شرقي هند کمپنۍ (East India Company) ته د تجارت د خاصو حقوقو د امتياز په ورکولو سره د هغې کمپنۍ منشور تصويب کړ. د زياتو ګټو د لاسته راوړلو او مغلي امپراتورۍ د کمزوري کولو نه وروسته په ١٧٥٧ م کال کې د شرقي هند کمپنۍ هغه وخت په يوې حاکمې دستګاه بدله شوه، کله چې د رابرت کليو (Robert Clive) په نامه يوه عسکري منصبدار د (پَلسې) په جګړه کې د بنګال د نواب شجاع الدوله قواوو ته ماتې ورکړه[٨]. په ١٨٣۴م کال کې د لندن چارواکو د شرقي هند د کمپنۍ د تجارتې نقاب په لرې کولو سره هغه په هندوستان باندې د بريتانيا د حکومت د چلولو په ادارې بدله کړه.

کله چې انګريزانو د ١٨۴٩ کال د فبروري په مياشت کې د ګجرات په جګړه کې سکهانو ته ماتې ورکړه نو شمال مغربي سيمې يې هم، چې د پنجاب د ادارې لاندې وې لاسته راوړې او ورسره يې د سکهانو نه د افغانانو د دښمنۍ، د قبايلو د ناسازګارۍ او غازيانو د جګړه مارۍ درې ستونزې هم په ميراث واخيستې[٩] [١٠]. خو په سرحد کې د

---

[٧] پامير، پيکار (٢٠٠٩) – ٢ مخ.

[٨] **Roe, Andrew (٢٠٠٥)**، ۴ مخ.

[٩] **Fraser-Tytler, W. K. (١٩٦٧)** ١٨١او ١٨٣ مخونه.

[١٠] **Khan, Muhammad Anwar (٢٠٠٠)**. ٧او ١٠ مخونه.

انګریزانو د مداخلې مقدمات تر دې ډېر دمخه پیل شوې وو. ایلفینستون Elphinstone او برنس Burnes د انګریزي امپراتورۍ د لویو مسایلو په خاطر په دې لاره تللې وو. ویلیام مورکرافت William Moorcroft په ۱۸۲۴م کال کې د وزیرو سیمې ته په ننوتلو بریالی شوی او چارلس میسن Charles Masson، کوم چې په ۱۸۲۰ او ۱۸۳۰ کلونو کې په دې ټوله سیمه کې ګرځېدلی، د اوږدې مودې لپاره د پښتنو په دغو سیمو او داسې هم د افغانستان په ډېرو سیمو کې ګرځېدلی او د دوی تاریخ او ژوند یې څېړلی وو[11].

انګرېزانو له ۱۸۴۹ م کال نه تر ۱۹۴۷ م کاله پورې پوره یوه پېړۍ په شمال مغربي سیمه کې پاتې شول، خو د سرحد په پښتنو قبایلو حکومت کول ورته د ستونزو ډک ثابت شول. د انګریزي ثبت شوو اسنادو له مخې دوی په دې موده کې د پښتنو قبایلو د سلو (۱۰۰) نه زیاتو پاڅونونو سره مخامخ شول[12]. له همدې امله د شمال مغربي سرحدي سیمو په هکله د انګرېزانو سیاست مختلف پړاوونه درلودل.

(۱۱) **Spain, James W. (۱۹٦۳)**، ۱۰۱ مخ.

(۱۲) هماغه ځای.

د (تړلي سرحد) یا Closed Boarder پالیسي

د پنجاب د نیولو نه وروسته د سرحد په هکله د انګرېزانو تر ټولو محافظه کارانه سیاست د "تړلي سرحد" یا “closed boarder” د پالیسۍ په نامه یادېده. د دې سیاست ستره خاصه نښه دا وه، چې د قبایلو د حملو په وړاندې خپلې پولې ټینګې وساتي، د قبایلو په سیمو تیری ونه کړي او د هغوې په چارو کې ګوتې ونه وهي، د دفاع لپاره د پنجاب د سرحدي قوې (Punjab Frontier Force) په نامه یوه عسکري قوه منځ ته راوړي. دوی موجودې قلاوې ترمیم او نوې عسکري قلاوې او امنیتي څوکۍ جوړې کړې او د دوی تر منځ د ارتباط د ټینګولو لپاره یې عسکري سړکونه هم جوړ کړل.

د یوه انګرېز څېړونکي او ډیپلومات فریزر – تیتلر په وینا، چې ډېر کلونه یې د بریتانوي هند په شمال غربی ایالت او وروسته په کابل کې د انګرېزانو په سفارت کې کار کړی، د افغانانو او انګریزانو د مناسباتو تر منځ د راتلونکو متعددو لانجو او تاوتریخوالي تخم له همدې ځایه کرل کېږي. هغه لیکي، چې:

"د غره د قبایلو دریځ څه وو؟ د تابعیت له مخې دوی افغانان دي او د احمد شاه دراني د امپراتورۍ د پاتې شوې قلمرو دننه ژوند کوي. که چیرې امیر دوست محمد خان په دغو جنګیالیو خلکو د حکمرانۍ طاقت درلودلای، نو بیا به په دې سیمه او خلکو د هغه د حاکمیت د حق نه سترګې پټول ګران وای. د امیردوست محمد خان کمزورتیا سبب

شوه چې دا قامونه په هغه وخت او تر هغې وروسته د ډېرو کلونو لپاره د آزاد و قبایلو په توګه وپیژندل شي". د آزاد و قبایلو، آزاد سرحد، علاقهٔ غیر، یاغیستان او نورو اصطلاحاتو استعمال له همدې ځایه رواج وموند[۱۳].

د انګرېزانو د وړاندې تګ سیاست

انګرېزانو بیا وروسته د (تړلي سرحد) خپل دفاعي سیاست پرېښووده او د خپلو صنایعو د خاوندانو د غوښتنو سره سم، چې د مستعمرو او جوړو شوو کالو (صنعتي تولیداتو) لپاره د بازار د پراختیا غوښتونکي وو، د (وړاندې تګ سیاست) یا "forward policy" خپله کړه.

انګرېزانو غوښتل چې د آزادو سرحدي سیمو په لاندې کولو سره افغانستان هم د هندوستان په شان پخپله مستعمره بدل کړي. دوی د ۱۸۴۹ او ۱۸۷۹ م کلونو تر منځ د سرحدي ایالت د نیولو نه وروسته د دېرشو کلونو په موده کې ۳۷ ځله پر دې سیمو نظامې تېري وکړل او د آزاد سرحد د قبایلو د سخت مقاومت سره مخامخ شول[۱۴].

د بریتانوي هند نائب السلطنه (وایسرای) لارد لیټن Lord Lytton د دې سیمو د آزادي غوښتونکو قومونو په هکله اعتراف کوي او وایي، چې: "زه په دې عقیده یم، چې دا وخت زمونږ شمال – غربي

---

[۱۳] زماني، عبدالرحمن (۲۰۰۷) – ۶۳ مخ.

[۱۴] Fraser-Tytler, W. K. (۱۹۶۷) – ۱۸۴ مخ.

پولې د يوې بې سارې ننداري ښودونکې دي، ما ته لږ تر لږه داسې هيڅ ځای معلوم نه دئ، چې د ۲۵ کلونو آرامه اشغال نه وروسته دې هم يوه ستره متمدنه قوه پر خپلو نيمه ... گاونډيانو دومره کم نفوذ ولري او دومره دې بې‌خبره اوسي چې زمونږ د تر ټولو مهم عسکري لښکرکوټ [پيښور] نه د آس په سورلۍ يوه ورځ لرې سيمه يوه نا آشنا سيمه اوسي، تر دې حده چې د سرحد نه يو يا دوه ميله آخوا دې په مطلق ډول د انگريزانو د ژوندي پاتې کيدو کوم ضمانت موجود نه وي[۱۵]".

د شمال غربي سرحد

د ځانگړي ايالت جوړېدل

د برتانوي هند (اوسني پاکستان) د شمال مغربي ايالت سرحدي يا قبايلي سيمو د انگريزانو لپاره د يوې ستراتيژيکې سيمې په توگه ډېر زيات اهميت درلود. د ۱۹۰۱ م کال نه مخکې د افغانستان سرحد سره گاونډۍ سيمې د بريتانوي هند د پنجاب د ايالت (صوبې) تر اداري لاندې وې. په ۱۹۰۱ کال کې وايسرای لارد کرزن (Lord Curzon) د سرحدي قبايلو د حملو د مخنيوي لپاره د پراخو نظامي عملياتو او دغه سيمې ته د زياتې پاملرنې لپاره د شمال غربي سرحد ځانگړې صوبه جوړه کړه. دغه صوبه په دوو ميشت او قبايلي سيمو ووېشل شوه او دوه ډوله اداري او سياسي پولي يې درلودې، چې اداري پولو يې د انگريزانو د اداري لاندې د پيښور، هزاره، کوهاټ، بنو او ډېره اسمعيل خان پنځه ولسوالۍ (ضلعې) د قبايلي سيمو ځخه

---

[۱۵] د نائب السلطنه د ۱۸۷۷ کال د اپريل د ۲۲مې نېټې يادابنت. پارلماني ورقې، د ۱۸۷۸ کال ۵۸ ټوک.

جلا کولې او سیاسي پولې یې چې د ډیورند د کرښې په نامه یادېږي، افغانستان د برتانوي هند څخه جلا کوه[١٦][١٧].

قبایلي سیمې د انګرېزانو په وخت کې هم د اوسني پاکستان په شان په مرکزي حکومت پورې تړلې وې او د ارتباط چارې یې د ایجنسیو له خوا سر ته رسیدې. د دې ایجنسیو سیاست او دنده دا وه، چې د قبیلو تر منځ کورنی نفاق منځ ته راوړي، د مدني، فرهنګي، اقتصادي او نورو چارو په ګډون د هر ډول ټولنیز پرمختګ مخنیوی وکړي، پوځي قلاګانې او سړکونه جوړ کړي، پر لویو او مهمو لارو حاکمې او لوړې څوکې و لاسته راوړي او د خلکو د مقاومت او ټینګار په صورت کې هغوی د توپونو او حتی جنګي الوتکو په ګډون د مختلفو او وژونکو وسلو په مرسته په ټول زور سره وټکوي او تر سختې اقتصادي محاصرې لاندې یې راولي[١٨].

انګرېزي واکدارانو ډېر کوښښ وکړ، چې له یوې خوا د ډېرو غښتلو برتانوي مامورینو او وسله والو قواوو په استعمال (زور) سره او له بلې خوا د زر (بډو) او تشویق له لارې قبایلي یا سرحدي سیمې تر کنټرول لاندې راولي (د طاقت او رشوت پالیسي). خو لکه څنګه چې انګرېزان د افغانستان د خاورې په لاندې کولو بریالي نه شول او مجبوره شول چې هغه د برتانوي او روسې امپراتوریو تر منځ د حایل دولت (buffer state) په ډول ومني، همدا شان یې د قبایلي سیمو په نیولو کې د ناکامۍ نه وروسته ومنله، چې دا سیمه د افغانستان د پولې او هغو ولسوالیو تر منځ چې د انګریزانو تر ټینګ کنټرول لاندې دي، د

[١٦] Baha, Lal (١٩٧٨)، ١مخ.

[١٧] د زیاتو معلوماتو لپاره د ١٢مخ نقشې وګورئ.

[١٨] غبار، میر غلام محمد (٢٠٠٠) – ٥٧٩مخ.

buffer zone په ډول د ډال یا تصادم د شدت د کمولو یا حایلې سیمې په توګه پاتې شي. انګرېزي واکداران مجبوره شول، چې د دې سیمو د اوسېدونکو پښتنو قبایلو د مړانې په وجه روغې جوړې ته غاړه کېږدي او دا خلک پرېږدي، چې د خپل دود او دستور سره سم خپل ژوند تر سره کړې. دې قبایلو خپل دا امتیاز تر ننه هم ساتلی دئ او دا (بفر زون) نن د د فدرالي حکومت تر اداري لاندې د قبایلي سیمو (Federally Administered Tribal Area) یا FATA (فاتا) په نامه یادېږي.

قبایلي سرحدي سیمې که څه هم د برتانوي هند او افغانستان د سیاسي تنظیمونو د مرکزونو څخه لرې پرتې وې، خو تر ۱۹۴۷ م کاله د هند د نیمې وچې څخه د برتانوي استعمار د تغر تر ټولېدو پورې هم د هندوستان د آزادۍ غوښتونکو جنګیالیو او هم د افغانستان لپاره د مهمو وسله والو تنظیمونو د مهم ډګر په توګه خپل اهمیت ثابت او وساته. په ۱۹۴۷ م کال کې د هندوستان د تقسیم او پاکستان د جوړېدو نه وروسته هم قبایلي سیمې خودمختاره پاتې شوې او په ۱۹۷۳ م کال کې د باجوړ او اورکزیو دوه نورې ایجنسۍ هم ورزیاتې شوې[۱۹].

[۱۹] په آزادو قبایلي سیمو کې د خیبر، کرمې، شمالي او جنوبي وزیرستان، مومندو یا مومندو، باجوړ او اورکزیو اووه (۷) ایجنسۍ شاملې دي. دا ایجنسۍ د پاکستان د جوړېدو د خبرو اترو په وخت کې د خاص نیمه خودمختاره حیثیت د حاصلولو او تر هغې وروسته د پاکستان د ملي قوانینو د تائید له مخې د شمال مغربي سرحدي ایالت (پښتونخوا) د ګورنر او د ټاکل شوو پولیټیکل ایجینټانو له لارې مستقیماً د جمهور رئیس له خوا اداره کېږي. که څه هم د ۱۹۹۰ م کال نه راوروسته دا سیمه د پاکستان ملي شورا ته ټاکل شوي استازي لېږدي، خو د پاکستان ملي قوانین په کې نه چلېږي، د پاکستان سیاسي ګوندونه پکې فعالیت کولای نه شي، د ملی او ایالتي محکمو حکم پکې چلېدلای نه شي او تر اوسه لا هم د انګرېزانو له خوا د جوړ شوي سرحدي جرایمو د مقرراتو یا **Frontier Crimes Regulations (FCR)** لاندې دي.

د انګریزانو سره د افغانانو د دریمې جګړې نه وروسته د ۱۹۱۹ او ۱۹۲۹ م کلونو تر منځه پښتنو قبایلو په انګرېزي قواوو شپږ سوه (۶۰۰) بریدونه کړي، چې په نتیجه کې یې د انګریزي قواوو نژدې درې سوه (۳۰۰) تنه مړه، څلورسوه (۴۰۰) ټپیان او څلورسوه شپږدېرش (۴۳۶) تنه تښتول شویدي[۲۰].

د آزاد سرحد د آزادۍ غوښتونکو مبارزینو د یوه مشر عبدالرحیم پوپلزي په وینا د ۱۹۲۸ کال په وروستیو میاشتو کې چې د افغانستان د پاچا غازي امان الله خان د حکومت په وړاندې دننه په افغانستان او قبایلي سیمو کې کوم سازش او منظم تحریک پیل شوی وو، د هغه مقصد دا و، چې په افغانستان کې اقتدار د یوه داسې کس لاس ته ورشي چې د برتانیې د حکومت حامي او مرستیال وي، تر څو چې د هندوستان په سرحدي ولسوالیو (اضلاعو) او قبایلي سیمو کې انګریزان پرته له کوم مخالفته خپل سیاست او پالیسي عملي کړای شي. د آزاد سرحد علماوو د انګرېزانو د دې سازش د ناکامولو لپاره فیصله وکړه، چې د آزادو قبایلو د سیمې له لارې یو هیئت افغانستان ته واستوي تر څو د دغه سازش نه د خلکو د خبرولو له لارې د غازي امان الله خان د حکومت د ټینګولو کوښښ وکړي. د پېښور د خلافت د تحریک او سرحد د علماوو دا هیئت د اپریل په ۲۱ نېټه د شبقدر له لارې د مومندو سیمې ته لاړ. د اپریل د ۲۵ نېټې په جرګه کې د مومندو او باجوړ د سیمې مشرانو او علماوو دا لاندنۍ اعلامیه صادره او امضا کړه تر څو د آزاد قبایلو د نورو علماوو د امضا نه وروسته هیئت آزاد قبایلو او افغانستان ته لاړ شي او د غازي امان الله خان په وړاندې

[۲۰] **Roe, Andrew (۲۰۰۵)**، ۶ مخ.

د تبلیغاتو او دسیسې د شنډولو کوښښ وکړي[۲۱]:

"ما مردم خدام دین مبین باشندگان سرحد آزاد مومند و غیره هم دین مبین اسلام و وفد علمای سرحد خصوصاً اقرار میکنیم که شهریار غازي امان الله خان بادشاه افغانستان قبل از شورش افغانستان صحیح و صادق مسلمان بود و اکنون نیز صحیح و صادق مسلمان است، چرا که نزد مایان هیچ وجه شرعی بر کفر او موجود نیست".

د هند د نیمې وچې نه د انګرېزانو د وتلو او پاکستان د جوړېدو نه سمدلاسه وروسته قبایلې سیمو ته نړیواله توجه هغه وخت یو ځل بیا جلب شوه کله چې په زرهاوو پښتنو قبایلو پر کشمیر حمله وکړه، هغه سیمه چې هندوستان ته په برخه رسیدلې وه[۲۲]. تر هغې وروسته دا سیمه د پښتونستان د داعیې له امله د توجه مرکز وو او بیا په افغانستان باندې د شوروي قواوو د تېري نه وروسته د یوې لسیزې لپاره د افغاني مجاهدینو د وسله وال مقاومت او امریکې په مرسته د پاکستان د نظامي ستراتیژیستانو د کمپاین د هډو په ډول ډېر اهمیت درلود. د افغانستان څخه د روسي لښکرو د وتلو نه وروسته د طالبانو د رژیم ملاتړ هم د آزاد سرحد د قبایلي سیمو له لارې سر ته رسېده.

د ۲۰۰۱ م کال د سپتمبر په یوولسمې نېټې د القاعدې له خوا د امریکې په متحده ایالاتو د ځانمرګو بریدونو او په افغانستان باندې د امریکې د ۲۰۰۲ کال د حملې نه وروسته هم قبایلي سیمې د القاعدې د غړو او پلویانو د پټنځای په نامه او د سخت دریزه اسلامي اورپکو د اډو په ډول او په اصطلاح د تروریزم سره د جګړې د ثقل د مرکز په توګه خپل مهم ستراتیژیک ارزښت ساتلای دئ.

---

[۲۱] عزیز، جاوید (۱۹۸۱)، ۳۴۳ مخ.

[۲۲] **Haroon, Sana (۲۰۰۷)** ۳٦ مخ.

د مومندو قوم او خېلونه

د پښتنو د مومندو (مومندو) قوم هغه ستر، پیاوړی او مهم قوم دئ، چې په آزاد سرحد کې یې د اپرېدو او وزیرو نه وروسته، برتانوي هند ته تر ټولو زیاته سرخوږي پېښه کړېده. مومند د آزاد سرحد د نورو ټولو قبایلو په نسبت زیات تجرید شوي او پر خپله خاوره یې د پردو د تېري په وړاندې ډېر مقاومت ښودلی دئ.

د انګریزانو په وړاندې د مومندو د بریالي مقاومت په سترو لاسته راوړنو کې، پخپله سیمه کې د ډیورنډ د کرښې د نښه کېدو مخنیوی او همدا راز د سړکونو د جوړولو مخنیوی شامل دي، کوم چې په سرحد کې د استعماري نفوذ نښه ګڼل کېده. کله چې انګرېزانو د پنجاب د سرحدي قواوو د منظمو عسکري قواوو په څنګ کې د سرحدي ملیشې په جوړولو لاس پورې کړ او د مختلفو ایجنسیو څوارلس زره (۱۴۰۰۰) تنه یې پکې شامل کړل نو مومندو د ملیشو د ورکولو نه ډډه وکړه.

مومند د ډیورنډ د کرښې دواړو خواوو ته اوسېږي.[۲۳] د مومندو سیمه په ختیځ او شمال کې د سوات او امبار د سیندونو، په لوېدیځ کې د افغانستان د کنړ او په جنوب کې د کابل د سیند تر منځ پرته ده.

---

[۲۳] په دې هکله د زیاتو معلوماتو لپاره د ډاکټر حسن کاکړ د **A political and diplomatic history of Afghanistan, ۱۸۶۳-۱۹۰۱** (د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیک تاریخ) وګورئ.

د ډیورنډ د کرښې نه لرې (کوزې) خوا ته مومند په دوو برخو وېشل شوي:

- کوز مومند یا د سمې (هوارې) مومند، چې د پېښور د ولسوالۍ (ضلعې) جنوب لوېدیځ ته، د ختېکو لوېدیځې او د افریدو ختیځې سیمې کې د کوټلې محسن خان، بهادر کلي، کړپې ولې او لنډئي په هوارو او آبادو کلو کې اوسېدل. که څه هم دا مومند د "دوآبه" یا دوو سیندونو تر منځ حاصلخېزو ځمکو کې میشت دي، خو دوی اکثره دوه کوره دي او د اوړي په ګرمو میاشتو کې دلته نه پاتې کېږي.
- بر (پاس) مو مند یا د غره مومند، چې د کابل او سوات د سیندونو تر منځ غرنیو سیمو کې اوسېږي. د دې آزادو مومندو سیمه په ختیځ کې د (جمرود) ته نژدې سیمې نه نیولې تر (ابازیو قلا) او بیا (اتمان خیلو) پورې، په شمال کې د (باجوړ) او په (لوېدیځ) کې د (کنړ) او په جنوب کې د (شینوارو) او (افریدو) سیمې سره نښتې ده.

مومند د مومند بابا اولاده ده، چې د ډیورنډ د کرښې لرې خوا ته په (یکه غونډ) کې ښخ دئ. د دې قوم د نسب سلسله د ځینو نورو پښتنو قبیلو په شان قیس عبد الرشید ته رسېږي. د قیس درې زامن وو: سړبن، غورغښت او بېټنی (بیټ نیکه). د سړبن زوی شېربن یا شیرخبون دئ او د هغه زوی کند دئ. د کند زوی خشی یا خوکی او د هغه زوی غُری یا ابراهیم دئ. دغُري څلور زامن وو، چې زیړانی، څمکنی، دولت یار او خلیل نومېدل، چې اولادونه یې د غُریاخېل په نامه یادېږي. مومند او د هغه ورور داوود د دولت یار زامن دي.

د غُریاخېلو څلور کورنۍ (زیړانی، څمکنی، دولت یار او خلیل) د

۱۴ عیسوي پېړۍ په منځ کې د "قندهار" د "خواجه عِمران" د غرونو د جنوب ختیځې برخې د (خوره مرغا) له سیمې نه لومړی د غزني شاوخوا د ترنک رود غاړې ته کډه کړې او وروسته بیا ننګرهار ته راغلي او د جلال آباد او لالپورې تر منځه سیمه کې یې اړولي او بیا یې په پنځلسمه پېړۍ کې د پېښور شاوخوا سیمې د یوسفزو په مرسته د (دلازاکو) نه نیولي او هلته میشته شوي دي. (۲۴)

مِیرک (Merk) د مومندو په نامه پخپل مشهور کتاب کې، چې لومړې ځل د ۱۹۰۰ م کال شاوخوا کې خپور شوی لیکي، چې: د مومندو قوم د ترکزو، حلیمزو، بایزو او خویزو د څلورو اصلي قبیلو او دویزیو، اتمانزیو او ککوزیو اړونده قبیلو نه جوړ شوی دئ. د دوی څنګ ته د تاترې په لمنو کې مُلا ګوري او د باجوړ لورې ته صافي پراته دي.

اروا ښاد میراجان سیال چې پخپله هم مومند وو، د مومند بابا په نامه پخپل کتاب کې لیکي، چې د دوی سیمه د ترکزو، حلیمزو، اوتمانزو، دویزو، بایزو او خویزو په شپږو برخو یا زو وېشل شوېده(۲۵). د مومندو په نورو قبیلو کې کوډا خېل، خوګاخېل، موسی خېل، عیسی خېل، قاسم خېل او اتمرخېل شامل دي.

---

(۲۴) سیال مومند، میراجان (۱۳۲۹)– ۱۳ مخ.

(۲۵) سیال مومند، میراجان (۱۳۲۹)– ۱۱۸ مخ.

د مومندو مشهور ځایونه او شخصیتونه

د پښتنو داوسېدو سیمي د خپل ستراتیژیک او جغرافیوي موقعیت له کبله د دوی په تاریخ او ژوند باندې ژوره اغېزه درلودلې او لري. مومند هم لکه د نورو پښتنو په شان خپل ویاړلی تاریخ، ادبیات، شاعران او لیکوالان، څېړونکي، اتلان او زیارتونه لري.

تاریخي او مشهور ځایونه

د مومندو ایجنسي مشهورې قلاګاني او تاریخي ځایونه څکه نه لري چې دلته هیڅ طاقت هم د اوږدې مودې لپاره پاتې شوی نه دئ تر څو داسې ځایونه جوړ کړي. خو له بلې خوا د تاریخ په اوږدو کې دوی د بېلابېلو طاقتونو سره ډېرې جګړې کړیدي، او په نتیجه کې ګڼ شمېر داسې ځایونه شته، چې د دې جګړو له امله د یادونې وړ دي[٢٦]:

زیارت غاښې:

هغه مهم تاریخي ځای دئ، چې مومندو پکې د بېلابېلو تېري کوونکو په وړاندې جرګې کړیدي. ایمل خان مومند هم د مغلو سره د مقابلې لپاره خپل لښکر په همدې ځای کې راټول کړی وو.

---

(٢٦) Hussain S. Iftikhar (٢٠٠٠)، ٩٥ مخ.

سلاله :

د خوګاخېلو د سيمې مرکز او د جرګو او مرکو ځای وو.

خاپښ:

چې ايمل خان او دريا خان ترې د مرکز او مورچل په توګه استفاده کړېده.

کړپه:

د کوچنيو غونډيو هغه سلسله، چې ايمل خان پکې مغلو ته ماتې ورکړې او بيا وروسته د مومندو لښکرو پکې انګرېزانو ته ماتې ورکړېده.

اقرب ډاګ:

د بېلابېلو تېري کوونکو سره د مومندو د تاريخي جنګونو او غزاګانو ډګر وو. د کنړ د غازيانو ډلو او د دوی مشر غازي مير زمان خان هم د اقرب په ډاګ کې د انګريزي قواوو سره جګړې کړېدي.

تاتره:

چې د مغلو لښکرو پکې د ايمل خان مومند سره څو څو ځلي جګړې کړيدي.

د شبقدر قلا:

انګرېزانو له دې ځايه د مومندو سره ډېرې جګړې کړيدي. د هډې ملا صاحب د مومندو د لښکر سره په دې قلا حمله کړې او په ۱۸۹۷ کال کې يې د شبقدر ښار ګوټی سوځولی هم وو.

مشهور شخصیتونه

- د نورو پښتنو قبیلو په شان د مومندو قبیله هم د تورې او قلم داسې ګڼ شمېر مېړني شخصیتونه لرې، چې نه یوازې پخپل مسلک کې د ویاړ او اعتبار خاوندان دي، بلکي د پښتنو د تاریخ او کلتور په غني کولو کې یې خاصه ونډه اخیستې او د ځلاندو ستورو په شان ځلېږي .
- د انګرېزی استعمار په وړاندې د مومندو د خپلواکۍ غوښتونکو مبارزو په ډګر کې د برخه اخیستونکو ځینو وتلو شخصیتونو او مشرانو نومونه په لاندې ډول دي:
- احمد نور خان ملک د میتهۍ موسی خیل وو، چې د انګریزانو د یو پلوي غیرت خان ملک سخت مخالف وو. په ۱۹۲۴ کال کې وفات شوی دئ.
- اسمعیل مولوي چې هغه هم د کامې په ملا مشهوره وو.
- امیر محمد آخندزاده چې د چکنور په ملا صاحب مشهور وو.
- انځرې ملا (سید غوث) چې په ګوډ ملا هم مشهوره وو، د هډې د ملا صاحب مرید او د انګرېزانو سره د ۱۹۰۸ کال په جګړه کې برخه اخیستونکی د ۱۹۱۰ کال په شاوخوا کې وفات شوی دئ. انګرېزانو د ده کور د باغ په سیمه کې د یوې حملې په ترځ کې وران کړی وو.
- حاجي میاجان خان چې د ملک محمد عمرخان کوډاخېل ورور او د اروابناد میراجان سیال پلار وو.

- حلیم ملک د خیرجان ملک پلار عیسی خېل وو.
- د (پلوسی) محمد قدیم چې په خویزو کې یې ډېر نفوذ درلود.
- د ترنګزو حاجي صاحب سید فضل واحد.
- عبدالباقي چې د هډې د ملا صاحب شاګرد او د کامې په ملا مشهوره وو. په ۱۹۱۲ کال کې وفات شوی دئ.
- د تګاو ملا حمیدالله آخندزاده، چې د افغانستان په تګاو (تګاب) کې به اوسېدو. د سولې په وخت کې به یې د مومندو سره ډېر سروکار نه درلود، خو د جګړې په وخت کې به یې برخه درلوده.
- د خاورینې اعظم خان ملک چې په ۱۹۱۲ کال کې وفات شوی دئ.
- د دویزیو د حاجي خیلو حاجي صاحب چې د افغانستان د حکومت ټینګ پلوی وو.
- د عیسی خېلو بادام ملک چې د ملک شېرداد خان پلار وو.
- د کامې مولوي صاحب ابراهیم چې د افغانستان د پخواني صدراعظم ارواښاد موسی شفیق پلار وو.
- د کنړ د اسلام پور میر صاحب جان پاچا چې د هډې د ملا صاحب ماذون او د لنګر منتظم وو.
- د کوډاخېلو خالو ملک.
- د کوډاخېلو ملک عمر خان چې د بازوان خان زوی او د ارواښاد میراجان سیال تره وو. د انګرېزانو سخت دښمن او د هغوی سره د ۱۹۳۳ م کال په جګړه کې شهید شوی دئ.
- د (جړوبي) خیر دین چې په بئیزو کې یې نفوذ درلود.
- د اتمان خېلو د ګمبتې ملک میرباز خان چې د ۱۹۰۸ کال په جګړه کې ټپي شوی او وروسته یې د انګریزانو له خوا کور وران شوی وو.

- د بابړې ملا صاحب سید امیر جان.
- د کنړ غازي میر زمان خان چې د خپلې کورنۍ د غړو او ملګرو سره یې د ۱۹۰۸ او ۱۹۱۴ کلونو په جګړو کې د کنړ د غازیانو مشري په غاړه درلوده.
- د کوډاخیلو ماسل خان (محصل خان) ملک چې د ملک امین جان کوډاخېل پلار او د انګرېزانو سرسخته دښمن او دغازیانو مشر وو.
- د سرکاڼو میا صاحب سید اکبر شاه چې په اصل کې د کامې او بیا یې په سرکاڼو کې هستوګنه درلوده او د پوره فضل او فیض خاوند وو.
- د هزارناو علم دین ملک چې د شبقدر په قلا د حمله کوونکي شکر ملک ورور وو.
- د هډې ملا صاحب، نجم الدین چې د ۱۸۹۷ کال د ستر پاڅون غښتلی مشر وو.
- صاحب زاده هاشم چې د کامي په حاجي صاحب او پاچا صاحب مشهوره وو، د باجوړ په (مرخنۍ) کې اوسیده، د ۱۹۰۸ کال په جګړه کې یې برخه اخیستې او په ۱۹۱۰ کال کې د انګرېزانو د پلوي ملکانو په ځپلو کې ونډه درلوده.
- د بتخاک حضرت صاحب عبدالشکور د زیاتې تقوا خاوند او عالم سړی، د ۱۹۰۸ کال په جګړه کې د غازیانو مشر وو او په ۱۹۱۰ کال کې وفات شوی دئ.
- عبدالغفور د (باجوړ) د (دودار) اوسېدونکی، چې په جان صاحب مشهور وو. د ۱۹۰۸ او ۱۹۱۵ کال په غزاګانو کې یې برخه اخیستې او د انګرېزانو پلوي ملکانو سره یې سخته مبارزه کوله.

- عبدالواحد ملک موسی خېل چې په ۱۹۲۴ کال کې وفات شوی دئ.
- د بتخاک صوفي عالم ګل صاحب چې د هډې ملا صاحب ورته د پهلوان لقب ورکړی وو. په ۱۹۱۳ کال کې وفات شوی. د بتخاک د صوفي صاحب زوی محمد یوسف "حافظ جي" هم د خپل پلار په شان د انګرېزانو مخالف وو.
- مستان ملا (سعدالله) چې د سوات په فقیر او سرتور فقیر هم مشهوره وو او انګریزانو به ورته (Mad Mullah) ویلو.
- ملک محمد روز کوډاخېل چې د غازي ماسل خان (محصل خان) د تره زوی او مخالف وو.
- میراجان سیال مومند چې یو وتلی لیکوال، شاعر او سیاستوال وو.

مشهور زیارتونه

لکه د نورو افغانانو او پښتنو په شان مومند هم خپل لرغوني نیکونه، باتدبیره مشران، اتلان او پیران ستایي. د مومندو په مهمو زیارتونو کې د مرسل بابا، اخندظفر بابا، بي بي ادې، ګنګا بابا، شیخ فولاد بابا، ملا غنی بابا، میا سلطان، ګل زیارت، شیخ بابا، زیړي بابا، مومند بابا، حاجي صاحب ترنګزي، کنړ بابا[۲۷] او ملا فرمان بابا زیارتونه شامل دي.

[۲۷] کنړ بابا د مُزدادي ولي زوی او زیارت یې د مومندو د صافو د سیمې د قندهارو په ډاګ کې موقعیت لري. مُزدادې ولي په دانشکول بابا هم مشهوره دئ او زیارت یې د ګنداب څخه ۸۸ کیلو متره لرې د (جرندو) په سیمه کې موقعیت لري. (۲۰۰۰) Hussain S. Iftikhar – ۱۰۲ مخ.

دوهمه برخه

د مومندو آزادۍ غوښتونکې جګړې

لامبوزن آسونه

(د انګرېزي منصبدار بادين پاول په لاس جوړ شوی انځور)

د مومندو تاريخي جګړې او غزاګانې

د مومندو د تېرو پنځو پېړيو تاريخ د دوی د مړانې او دښمنانو سره د جنګ، جګړو د کارنامو نه ډک دئ. د مومندو مشرانو او کشرانو د پير روښان په نامه مشهور د روښاني غورځنګ د مشر بايزيد انصاري او د هغه د اولادې کلک ملاتړ کړی او د مغلو او هغوی د محلي مخالفينو په وړاندې يې د روښاني نهضت ټينګه پلوي کړې ده. کله چې بايزيد انصاري لومړی ځل ننګرهار ته لاړ نو د مومندو له خوا يې تر هغې چې بيا وروسته پېښور ته لاړ، ساتنه وشوه [1].

په ۱۵۸٦ م کال کې مومندو د پېښور په شاوخوا کې د نورو غرياخېلو قبيلو سره يو ځای د بايزيد انصاري کشر زوی جلال الدين خپل مشر وټاکه او د مُغلو په وړاندې يې پاڅون وکړ. دوی د پېښور د بګرام پر کلا يرغل وکړ او د سيد حميد په نامه يې د مُغلو (فوجدار) يا د لښکرکوټ قوماندان هم وواژه [2].

مومندو د مُغلو د (شاهنشاه جلال الدين اکبر) او د هغه د کړوسي اورنګزيب د قواوو مخالفت هم کړی او د هغو په وړاندې يې د افريدو، شينوارو او صافيو ټينګ ملاتړ کړی دئ. په دې جګړو کې د مومندو مشر ايمل خان مومند او د افريدو مشر دريا خان افرېدی وو. د مغل شهنشاه اکبر يو اعتباري او وتلي ملګرې، درباري او وزير اعظم

---

[1] Hussain, Iftikhar S. (۲۰۰۰)، ۷۸ – ۷۹ مخونه.

[2] هماغه ځای.

(راجابیربل) هم په همدې جګړو کې ووژل شو. راجا بیربل سنګهـ د شاهنشاه اکبر د هغې داخلي نهه کسیزې مشورتي ډلې غړی وو، چې د نوارتنا navaratna په نامه یادېده، د سانسکریټ دا لغت د نهو غمو معنی لري. ویل کېږي چې د شاهنشاه اکبر نه وروسته بیربل د (دین الهي[۳]) یوائینی بل منونکی وو. د یوسفزو په سیمه کې د ملندرۍ د کوتل په جګړه کې د بیربل د وژل کېدو د خبر د اورېدو نه وروسته اکبر د یو ې اوږدې مودې لپاره ماتم ونیو.

د پښتو ژبې نامتو شاعر خوشال خان خټک د ایمل خان مېړانه او توره پخپلو شعرونو کې ستایلې ده. اروابناد سید رسول رسا د ارمغان خوشال په سریزه کې وایي، چې د خیبر په جنګ کې د پښتنو پټ جرنیل پخپله خوشال خان و، وروسته له دې خوشال خان او ایمل خان دواړو د نوښار په کوټ باندې حمله وکړه او دغه کلا یې ونیوله او هم د نوښار د جګړې نه دمخه د صوابۍ په جګړه کې مغلو ماتې خوړلې وه، چې خوشال خان یې په دې ډول یادونه کوي:

دویم جنګ د میر حسین په دوابه کې
چـــــې یې وټکېده سر لکه د مار
بیا له پسه د نوښار د کوټ جنګ وو
چې مې وکېښ تر مغـــلو خپل خمار

(ارمغان – ۱۸مخ)

[۳] دین الهي په ۱۸۵۱م کال کې د مغل شاهنشاه اکبر له خوا جوړ او پیروان یې د نولسو (۱۹) کسانو څخه زیات نه وو. بیربل د دې دین یوائینې هندو غړی وو. اکبر کوښښ کاوه یو داسې دین منځ ته راولي چې د مسلمانانو او هندوانو دواړو لپاره د منلو وړ وي. په دې کې د اسلام، عیسویت، بودایت او زردشتي ادیانو په شان مختلفو ادیانو غوره اساسات راټول شوي وو. شاهنشاه اکبر د دین الهي روحاني مشر او ابو الفضل د هغه نږدې ملګری او د دربار مؤرخ یې ستر ملا وو.

کله چې د مومندو په ګنداب کې په ۱٦٧٣ کال کې د پښتنو او مغلو تر منځ جګړه ونښته، هغې کې د پښتنو د لښکرو مشر ایمل خان مومند او د مغلو د لښکر مشران شجاعت خان او جسونت سنګهـ وو. په دې جګړه کې د مغلو د لښکر مشر شجاعت خان ووژل شو او جسونت سنګهـ په تېښته ځان خلاص کړ. په دې جګړه کې ایمل خان لویه فتحه وکړه. خوشال خان دغه جنګ په دې ډول یادوي:

بیا له پسه جسونت سنګهـ شجاعت خان وو
چې ایمل یې په ګنداب ویوست د مـــار

(ارمغان – ۱۸مخ)

په ۱٦٧٣ کال کې د مومندو د غره په علاقه کې د خاپښ په دره کې د مغلو او پښتنو تر منځ بله جګړه شوې. په دې جګړه کې هم د پښتنو د لښکر مشران ایمل خان مومند او دریا خان افریدي وو او د مغلو د لښکر مشران مکرم خان او شمشېر خان وو، مغلو ماتې وخوړه، مکرم خان وویشتل شو. په داسې حال کې چې دوه پرهاره یې خوړلي وو، باجوړ ته روان شو:

شپږم جنګ مـــکرم خـــان شمشېر خان دواړه
چې ایمل کړل په خاپښ کې تـــار په تـــار[۴]

(ارمغان – ۱۷)

[۴] افغان ادبي بهير (www.baheer.com) انټرنټي پته:
www.baheer.com/baher/modules.php?name=News&file=print&sid=۳۲۹۰.

انګرېزانو سره د مومندو تاريخي غزاګانې

مومند د انګرېزانو سره لومړی ځل د افغانانو او انګرېزانو د لومړۍ جګړې په وخت کې (۱۸۳۸-۱۸۴۲) مخامخ شول[۵]. په دې وخت کې سعادت خان[٦] په لالپوره کې د مومندو مشر وو. د انګرېزي لښکرو د نژدې کېدو د خبر په اورېدو سره، د سعادت خان تربور او دښمن، طره باز خان په جهلم کې د هغوی مخې ته لاړ. سعادت خان په نتیجه کې د بارکزو واکدارانو ملاتړ وکړ او طره باز خان د انګرېزانو له خوا د لالپورې د خان په توګه وټاکل شو. کله چې انګرېزانو په کابل کې ناوړه ماتې وخوړه نو طره باز خان هم په ځان وويريده او په داسې حال کې چې د "پیشبولک" د لښکر کوټ قواوې د تاترې په سر وتښتېدې، هغه د لښکر کوټ نه (په اغلب ګومان د "فيريس" Ferris په نامه) د يوې انګريزې ښځې او هغې د ماشوم په ژغورلو سره هغوی په سيند کې پېښور ته ورسول او خپله يې هم انګريزانو ته پناه وروړه. طره باز خان يو ځل وروسته هم د جنرال پالک په ملګرتيا دستنېدو

---

[۵] په انفرادي توګه په ۱۸۳۲ م کال کې برنس (Alexander Burnes) د مشهور جاسوس موهن لال کشميري په ملګرتيا لومړنی انګرېز وو، چې د افغانستان له لارې يې بخارا او پارس ته سفر وکړ او د لومړي ځل لپاره مومندو سره مخامخ شو.

[٦] د لالپورې د سعادت خان مورچه خېل په هکله زيات معلومات په دوهمه نښلونه کې کتلای شئ.

کوشش وکړ، خو د انګرېزي قواوو په وتلو سره يې د سعادت خان نه ماتې وخوړه.

انګرېزان پخپله اعتراف کوي، چې په پېښور کې د دوی د لومړنيو کلونو د واکمنۍ په دوران کې مومندو د بل هر قوم نه دوی د زيات بحران سره مخامخ کړيدي(۷).

انګرېزانو سره د مومندو

د غزاګانو لنډيز(۸)(۹)(۱۰)(۱۱)

- په انګرېزانو باندې د مومندو لومړنۍ حمله د ۱۸۵۰م کال د دسمبر په مياشت کې هغه وخت وشوه چې د لالپورې د سعادت خان زوی فتح خان د شبقدر په کلي باندې حمله وکړه.
- د **۱۸۵۱** کال د مارچ په مياشت کې مومندو د پنډيالۍ نه د دوآبې په سيمه حمله وکړه. د همدې کال د مارچ او اپريل په مياشتو کې عيسی خېل او برهان خېل مومندو په متهه دوه حملې وکړې. په دې جګړه کې د انګريزي قواوو مشري د لومړي مرستيال ميلر **Lieutenant H. N. Miller** په لاس کې وه. په همدې کال کې انګريزانو د مومندو د حملو په وجه

(۷) Paget, William Henry & Mason, A. H. (۱۹۸۰)، ۲۳۲ مخ.

(۸) سيال مومند (۱۳۵۴کال)، ۱۲-۱۸ مخونه.

(۹) Nevill, H. L. (۱۹۷۷). ۴۰۴ مخ.

(۱۰) Paget, William Henry & Mason, A. H. (۱۹۸۰)، ۲۳۲او ۲۳۳ مخونه.

(۱۱) Merk, W.R.H. (۱۹۸۴۰)، ۲۶-۲۸ مخونه.

د میچنۍ[۱۲] او شبقدر[۱۳] پوځې کلاګانې جوړې کړې.

- د ۱۸۵۱ - ۱۸۵۲م کلونو غزا د ډګروال کولین کمپل **Brigadier Sir Colin Campbell** په مشرۍ د انګرېزانو د تېرې کوونکې پوځ سره وشوه. دا تېرۍ د یو زر پنځه سوه درې نوي (۱۵۹۳) تنو عسکرو او منصبدارانو په ګډون د ۱۸۵۱ کال د اکتوبر د میاشتې په ۲۵ نېټه پیل او د ۱۸۵۲ کال د فبرورې تر دوولسمې پورې روان وو.
- د ۱۸۵۴ کال غزا چې د کرنیل کاټن **Colonel Sydney J. Cotton"** "په مشرۍ د انګرېزې پوځ سره وه.
- د ۱۸۵۵ نه تر ۱۸٦۰ م پورې پنځو کلونو تر منځه مومندو پر انګریزانو پرلپسې حملې وکړې چې لږ تر لږه درې اتیا (۸۳) یې مهمې حملې وې. د ۱۸٦۰ م کال په پسرلې کې د مومندو

---

(۱۲) د میچنۍ پوځې کلا د پېښور د ښار نه ۱۵ میله د شمال لورې ته د کابل د سیند چپې غاړې ته پرته ده. دا کلا د کابل په سیند د پورې وتلو په مهمې جالې حاکمیت درلود چې اوس پرې پل جوړ شوی دئ او د سرحد نه پورې غاړه مومندو د پرلپسې حملو په نتیجه کې جوړه شوه. د یادونې وړ ده، چې د میچنۍ د کلا د جوړونکې ډلې قوماندان مرستیال بولنویس (Lieutenant Boulnois) همدلته په ۱۸۵۲ کال کې د مومندو له خوا ووژل شو او د دې عسکرې پوستې یو قوماندان تورن مکدونالد (Major MacDonald) هم په ۱۸۷۳م کال کې وژل شوی دئ.

(۱۳) د شبقدر کلا د پېښورد ښار نه ۱۷ میله لرې شمال لوېدیځ ته د چارسدې په تحصیل (اداري واحد) کې پرته ده. دا کلا لومړی ځل د سکهانو له خوا جوړه او د شنکرګړ په نامه نومول شوې وه. دا کلا د شبقدر د کلې نه دوه میله لرې جوړه شوې وه خو اوس یې شاوخوا ته آبادې جوړه شوې او په ګاونډ کې د غره د مومندو سره د مهم تجارتې مرکز په توګه یې پراختیا موندلې ده. دا یوه ټینګه پوځې کلا وه، چې د انګرېزانو د لښکرکوټ په توګه ترې استفاده کیده او وروسته بیا عسکرې پولیسو ته وسپارل شوه.

په مشر سعادت خان باندې د امیر شېر علي خان د فشار له امله تر دوو کلونو پورې حملې کمې شوې.

- د ۱۸٦۳ م کال د دسمبر په میاشت کې د مومندو د حملو یوه بله لړۍ پیل شوه، چې وروستۍ جګړه یې د ۱۸٦۴ کال د جنوري په دوهمه نېټه وه، په کومې کې چې د مومندو د لښکرو شمېر پنځه زره پنځه سوه (۵۵۰۰) تنو ته رسېده. په دې جګړه کې د انګرېزي فوځ مشري د (کرنیل میکډونالډ) په غاړه وه. په دې جګړه کې انګرېزي چارواکي دې نتیجې ته ورسېدل چې: ۱ – د انګرېزانو د ګټو د خوندي ساتلو لپاره په لالپوره کې دیوه داسې خان شتوالې مهم دئ، چې د انګریزانو ملګری وي او ۲ – د مومندو د حملو په وړاندې د میچنۍ او شبقدر د تانو او پوځي کلاګانو دفاعي ارزښت په نشت حساب دئ.
- له همدې امله انګرېزانو په امیرشېر علي خان باندې فشار راوړ، چې دلالپورې خان (خپل خسر) په کابل کې نظربند وساتي. د لالپورې خان د همدې کال په ژمي کې په کابل کې مړ شو.
- هنري میکډونالډ، د میچنۍ د نظامي قواوو قوماندان د ۱۸۷۳ کال د مارچ په ۲۲مه نېټه د مومندو له خوا ووژل شو.
- د انګریزانو سره د مومندو بله غزا په ۱۸۷۹ م کال کې، د افغانانو او انګریزانو د دویمې جګړې په وخت کې وه. دا هغه وخت وو، چې د برتانوي هند او افغانستان د سرحد دواړو خواوو کې د انګریزانو په وړاندې د جهاد او غزا اعلان وشو او سیمې ملایانو او روحانیونو هم پکې ګډون وکړ. د

انګرېزي پوځ مشري په دې جګړه کې د (جنرال ټيلر) په غاړه وه.

- د انګرېزانو سره د مومندو بله غزا په ۱۸۸۰ کال کې پېښه شوه چې د مومندو ټولو مهمو قبيلو پکې برخه درلوده. د انګرېزي مؤرخينو په وينا په دې جګړه کې مومندو ډېره سخته دفاع وکړه، خو د انځري کنډو يې له لاسه ورکړ. په دې جګړه کې د انګرېزي فوځ مشري د "جنرال ډورن" په غاړه وه.
- د ۱۸۹۷ م کال مشهوره غزا د مشهور ملا نجم الدين اخندزاده په مشرۍ وشوه، چې په هډې صيب مشهور دئ. په دې غزا کې د مومندو لښکر په ډېرۍ او شنکرګړ (شبقدر) کلا حمله وکړه او بازار يې وسو. په دې غزا کې د افغانستان له لورې هم ګڼ شمېر غازيانو د ملا نجم الدين اخندزاده سره ملګرتيا کړې وه، د کومې په نتيجه کې د امير عبدالرحمن خان د يوه رسمي فرمان په ترڅ کې په جلال آباد کې د خپل نائب الحکومه نه غوښتلي وو، چې په راتلونکې کې د افغانانو د داسې ګډون مخنيوې وکړي.
- د ۱۹۰۲ او ۱۹۰۳ م کلونو تر منځه هم د انګرېزانو او مومندو تر منځ څو ورې نښتې شويدي د کومې په نتيجه کې د انګرېزانو او امير عبدالرحمن خان تر منځه د مومندو په سيمه کې د سرحد (پولې) د ښه کولو خبرې اترې پيل شوې.
- د ۱۹۰۸م کال مشهوره غزا، چې د سرې غزا په نامه يادېږي او د کنړ غازي مير زمان خان[۱۴] پکې کنړ د غازيانو د بريالي او اتل

[۱۴] د سرې غزا او د ۱۹۱۵ کال د مشهورې غزا تفصيل په راتلونکې برخه کې کتلای شئ.

مشر په توګه وځلېد او شهرت ته ورسېد. دا غزا د اقرب په ډاګ کې د بتخاک د حضرت صاحب (عبدالشکور) په مشرۍ سر ته ورسېده.

- د ۱۹۱۵م کال مشهوري درې غزاګانې چې درې واړه د اقرب په ډاګ کې وشوې، انګریزانو په دې جګړه کې د لومړي ځل لپاره د هوايي قواوو نه کار واخیست. د کنړ غازي میر زمان خان هم په دې غزا کې ستره ونډه درلوده او د ترنګزو حاجي صاحب (حاجي سيد فضل واحد) هم په همدې کال کې د مومندو د لښکر مشري تر لاسه کړه.
- ۱۹۱۹م کال د استقلال غزا.
- په ۱۹۲۷م کال کې د مومندو لښکر د الینګار د فقیر صاحب د مشرۍ لاندې د انګریزانو سره غزا وکړه. په دې غزا کې د انګرېزانو د هوايي بمبارۍ له امله د مومندو ګڼ شمېر جنګیالي شهیدان شول.
- په ۱۹۳۰م کال کې مومندو د سمڅې په سیمه کې د انګرېزانو سره سخته جګړه وکړه.
- په ۱۹۳۳م کال کې د مومندو لښکرو د ګنداب په سیمه کې انګرېزانو ته سخته ماتې ورکړه او هغوی یې د ګنداب د سیمې نه وتلو ته مجبوره کړل.
- په ۱۹۳۵م کال کې مومندو یو ځل بیا انګرېزي قواوو ته سخته ماتې ورکړه، زیاتې وسلې او مهمات یې ترې واخیستل او د تل لپاره یې د ګنداب د سیمې پرېښودو ته مجبوره کړل.

مومنداو د ډیورنډ کرښه

کله چې په ۱۸۸۰ کال کې برتانیې عبدالرحمن خان، زړه نازړه او د سختې بدګومانۍ سره د کابل د امیر په توګه وپېژانده، هغه وخت د افغانانو او انګریزانو روابط د دوو جګړو، ځاني او مالي تاوان، بدخواهۍ او بې اعتمادۍ له امله ډېر خراب وو. روسیې په منځنۍ ایشیا کې د خپل نفوذ ساحه پراخوله تر څو ځان افغانستان ته ورسوي او د روسیې او برتانوي امپراتوریو تر منځ وروستنې "علمي سرحد" scientific border وټاکي[(۱۵)].

نوې امیر تر یوې اندازې پورې د دغو دوو رقیبو امپراتوریو زېږنده وو او د برتانیې او روسیې دواړو په خوښه د قدرت پر ګدۍ ناست وو. روسیې ورته اجازه ورکړه، چې د افغانستان په شمال کې خپل نفوذ تامین کړي او لارډ لایتن (Lord Lytton) د خپل "وړاندې تګ" د پالیسۍ په خلاف وغوښتل چې خپلې قواوې د افغانستان د جنوب ختیځ نه، چې په متزلزله او بې ثباته حالت کې وې، بیرته ستنې کړي، او د هرات او کندهار نه پرته ټول افغانستان ورته په واک کې پرېږدي[(۱٦)]. خو د روسیې او برتانیې په ضمانت یو آزاد افغانستان د انګرېزانو په ګټه نه وو. لیپل ګریفین (Lepel Griffin) په افغانستان کې د انګرېزانو لوړ پوړي سیاسي مامور د امیر عبدالرحمن خان سره په خبرو بوخت وو او د همدې خبرو په ترڅ کې د انګریزانو په سیاست

(۱۵) آدمک لودویک، دبلیو (۱۳۷۰) – ۱۹ مخ.

(۱٦) هماغه ځای.

کې بدلون راغی. په لومړي سر کې انګرېزانو پلان درلود، چې افغانستان ورته د بې قيدو شرطه قلمرو په توګه تسليم شي او بيا يې وراندېز وکړ، چې د باندنيو قواوو سره دې د افغانستان روابط انګرېزان اداره او کنټرول کړي. ليپل ګريفين پخپل ليک کې امير عبدالرحمن خان ته اطمينان ورکړ، چې برتانيا نه غواړي د افغانستان په کورنيو چارو کې مداخله وکړي خو په کابل کې د برتانيا د حکومت د يوه مسلمان استازي او سېدل به غوره وګڼي[17].

کله چې په ۱۸۹۳ کال کې د ډيورنډ کرښه د برتانوي هند په مستقيم او تزاري روسيې په غير مستقيم فشار په امير عبدالرحمن خان باندې تحميل شوه، امير د دغې لوزنامې تطبيق د مومندو، باشګل او خيبر په برخه کې ونه مانه. امير د مومندو په برخه کې وويل چې ټول مومند د افغانستان برخه ده. د پوهاند حسن کاکړ په وينا[18] د برتانوي هند حکومت د امير ادعا رد نه کړه، خو په اړه يې څه ونه کړل او امير ته يې ځواب هم ورنه کړ. د امير په فکر د هند د حکومت چوپ پاتې کيدل د هغو له خوا د ده د ادعا منل و، خو د امير له مړينې وروسته د مومندو سيمه دوه برخې وګڼل شوه، هغه برخه چې د کوز مومند په نامه يادېږي او تر پېښور پورې رسېږي، د بريتانوي هند د نفوذ ساحه وګڼل شوه او بر مومند د پخوا په شان د افغانستان شو.

امير عبدالرحمن خان ټينګار کاوه، چې د مومندو ټوله سيمه د افغانستان برخه ده. هغه د ډيورنډ د لوزنامې د امضا کولو نه وروسته هنري ماتمر ډيورنډ ته په يوې مرکې کې وويل، چې: "زه په باجوړ کې

---

[17] آدمک لودويک، دبليو (۱۳۷۰)، ۲۰ – ۲۱ مخونه.

[18] د افغانستان د کلتوری ودې ټولنه (۲۰۰۷) : ډيورنډ د واحد ملت د بېلتون کرښه، ٦ مخ.

مداخله نه کوم، خو د مومندو ټوله سیمه زما ده". په هغه وخت کې د برتانوي هند حکومت فکر وکړ، چې امیر یا خو په رښتیا تړون پورې په ضمیمه شوې نقشې نه پوهېږي او یا هم داسې څرگندوي چې گواکې نه پرې پوهېږي[۱۹]. وروسته کله چې په ۱۸۹۵ م کال کې د لیکې د نښه کولو کمیسیون د "ناوې کوتل" یا پیچومي ته ورسېد، نو د افغاني هیئت مشر ورته وویل چې لیکه به داسې ویستل کېږي چې ټول مومند به د افغانانو په سیمه کې راځي. ځرنگه چې انگریزانو ته دا خبره د منلو وړ نه وه، نو د کمیسیون کار هم د بندیز سره مخامخ شو[۲۰].

امیر عبدالرحمن خان د دې لپاره چې ټول مومند د خپلې قبضې لاندې وساتي، د دوی په ملک کې یې ان تر پېښوره پورې د سړک د جوړولو امر وکړ. ده شاید غوښتل چې د خیبر په مقابل کې چې د گندمک په تړون سره د برتانوي هند حکومت ته په لاس ورغلی وو، له دغه سړک نه کار واخیستل شي. د سړک په جوړولو باندې په بېړه کار پیل شو، خو په کال ۱۹۰۱ کې د هغه په مړینې سره تر پښه لاس واخیستل شو[۲۱].

د پوهاند کاکړ په وینا "د ډیورنډ توافق لیک په اصل کې د دې لپاره وو، چې برتانویان په هغو ستراتیژیکي ځایونو قبضه ولري، چې د افغانستان له لارې په هندوستان باندې د تزاري روسیې د احتمالي یرغل دفع وکولی شي. انگرېزانو د همدغه مقصد لپاره په کال ۱۸۷۸ کې په افغانستان باندې تېری کړی وو، خو څنگه چې افغانانو دوی په کابل او میوند کې په جنگونو کې مات کړل، له افغانستان نه په وتلو مجبور شول. وروسته یې د ډیورنډ تجویز وویست. دغه تجویز د دوی

---

[۱۹] (۱۹۷۸) Baha, Lal، ۶۸ مخ.

[۲۰] هماغه ځای.

[۲۱] د افغانستان د کلتوری ودې ټولنه (۲۰۰۷)، ۶۷ مخ.

په اصطلاح د "علمي سرحد" يوه برخه وه. په دې ډول چې د هغه له مخې دوی به د پښتنو په سرحدي ستراتيژيکي سيمو کې وسلې او نور لوژستيکي وسيلې او حربي مهمات زيرمه کوي او د ضرورت په وخت کې به له دغو ځايونو نه جلال آباد، کابل، غزني او کندهار نيسي او روسان به نه پرېږدي چې له هندوکش نه واوړي. انګرېزانو لا د مخه دغو ښارونو ته د چټک رسېدلو په نيت له هندوستان نه د افغانستان پر لور د لويو لارو سرونه لکه خيبر، کرمه، پښين، او سبۍ نيولي وو، دغه ځايونه يې د ګندمک په تړون سره تر لاسه کړي وو او د جنوبي وزيرستان ګومل يې د ډيورنډ په توافق ليک سره تر لاسه کړل".

د ډيورنډ کرښې د آزاد سرحد د ځينو نورو قبيلو لکه افريدو او شينوارو په شان مومند هم په دوو برخو ووېشل، چې تقريباً نيم يې د کرښې هرې خواته واقع شويدي. ويليام فريزر تايټلر (Fraser-William Tytler) چې خپله په صوبه سرحد او کابل کې يو لوړپوړی انګرېز چارواکی او ديپلومات پاتې شوی دئ، د ډيورنډ د کرښې په هکله ليکي، چې: "که څه هم د ډيورنډ کرښه ښايي پخپل وخت تر ممکنې اندازې يوه ډېره ښه کرښه وي، خو ښه والی يې لږ او نيمګړتياوي يې ډېرې دي. دا د نژاد پېژندنې، ستراتيژۍ او جغرافيې له نظره يوه غير منطقي کرښه ده، کومه چې د اباسين د اوبو د تقسيمولو عمومي حوزه، په منځ شلوي، يو ملت په دوو برخو بېلوي، حتی قومونه وېشي"[۲۲].

لارد کرزن (Lord Curzon) په ۱۹۰۳ م او لويس دين (Louis Dane) په ۱۹۰۷م کلونو کې سخت زيار وويست، چې د مومندو په سيمه کې د ډيورنډ د کرښې د نښه کولو او په مومندو کې د اورګاډي د

---

(۲۲) Fraser-Tytler, William K. (۱۹٦۷)، ۱۸۸ مخ.

پټلۍ د تېرولو په هکله د افغانستان د حکومت موافقه تر لاسه کړي، خو بريالي نه شول. دا کار د افغان انګليس د ګډو کميسيونونو د درې کلن کار په موده کې هم د خيبر او مومندو په سيمه کې سر ته ونه رسېد او تر ننه دغه ليکه د مومندو په ايجنسۍ کې په فزيکي توګه د ځمکې په سر نښه شوې نه ده.

د انګرېزانو په مقابل کې

د جهاد اعلام او د روحانيونو رول

د اسلام دين په اتمې ميلادي پېړۍ کې پرته له سندهـ، د هند په نيمه وچه کې تر نورو ځايونو لومړۍ سرحدي سيمو ته ورپېژندل شوی دئ. د دې سيمې اوسېدونکي د نورو پښتنو د ستر اکثريت په شان سُني مسلمانان او د حنفي مذهب پيروي کوي. له کومه ځايه چې پښتانه مهم شيان جدي ګڼي، نو ځکه د حيرانتيا وړ نه ده، چې دوی د دين سرسپارلي، له ځانه تېر او احساساتي پيروان دي. له بله پلوه، په عامو چارو کې د ژورو غير مذهبي رواجونو موجوديت، د ليک لوست د سطحې ټيټوالی او د اسلامی اساسي جرياناتو نه په پېړيو د دوې ګوښه والی، د دين په هکله د ډېرو کسانو معلومات محدود کړي او د خرافاتو ودې ته يې لاره اواره کړېده(۲۳).

لکه د نورو اسلامي هيوادونو غوندې په افغانستان او د هغې په سرحدي سيمو کې خلک روحانيونو ته د احترام او درنښت په سترګه ګوري، او دوی هم د مذهبي، ملي او استعماري ضد غورځنګونو په

(۲۳) Spain, James W. (۱۹٦۳)، ۸۵ مخ.

لورې د خلکو په راغونډولو کې مهم رول لوبولی دی[۲۴]. د آزادو قبایلو د نورو سیمو په شان، په مومندو کې هم ګڼ شمېر ملایان اوسېدل چې د کلو د جوماتونو او د ماشومانو د مذهبي زده کړو مسئولیتونه ورپه غاړه وو.

پر ملایانو سربېره ځینې ستانه لکه پیران، میاګان، اخندزاده ګان، صاحبزاده ګان، او په ځینو ځایونو کې فقیران او دروېشان هم وو. خو د ملایانو په شان، په ټولنه کې د دوی درنښت، مقام او منزلت تر ډېرې اندازې پورې د دوی په هکله د قبایلي اولس په نظر او عقیدې پورې مربوط وو. یانې تر څو چې به یې د ټینګ او رښتینې مذهبي اخلاص او نیکچارۍ نښې نښانې او ثبوت خلکو ته څرګند شوی نه وو، تر هغې به یې په ټولنه کې کوم لوړ مقام او نفوذ تر لاسه کولای نه شو.

په افغانستان او د مومندو په ګډون آزاد سرحد کې د پردیو د یرغل په وړاندې د خلکو په وسله وال مقاومت او پاڅونونو کې ټولو قومونو او قشرونو، زړو او ځوانانو، ښځو او نارینه وو برخه اخیستې ده او په دې کې ځینې روحانیون او ملایان هم شامل وو. لکه چې تاریخي تجربو ښودلې ده، پښتانه په هغو غورځنګونو او پاڅونونو کې ډېر زر برخه اخلي، کوم چې د دین او مذهب په نامه پیل شوې وي، له همدې امله د دیني مشرانو له خوا جهاد ته بلنه، د خلکو د راټولولو یوه مؤثره او غوره وسیله ګڼل شوې[۲۵].

انګرېزانو سره جګړې او جهاد ته د خلکو په رابللو کې لومړی د سوات اخندزاده صاحب عبدالغفور او بیا د هډې د ملا صاحب نجم

---

[۲۴] سیستانی، نقش روحانیت متنفذ در ضدیت با تجددگرایی رژیم امانی. افغان جرمن آنلاین، www.afghan-german.com، ۱۳ دسمبر ۲۰۰۸.

[۲۵] نوید، سنزل/ ترجمه مجددي، نعیم (۱۳۸۸) – ۴۱ مخ.

الدین اخندزاده او د هغه خلیفه ګانو او د طریقې پیروانو ستره برخه درلوده او د سنزل نوید په وینا[٢٦]، قبایلي سیاست چې نور د انګرېزانو سره د مخالفو فعالیتونو سره یو ځای او ګډ شوی وو، د سرحد د دواړو غاړو پښتنو قبایلو په سیمه کې په یوه مسلطه طاقت بدل شو.

په مومندو کې هم د ترنګزو د حاجي صاحب[٢٧]، د بابړې د ملا صاحب او چکنور ملا صاحب په شان دیني علماوو او ملایانو د انګریزانو سره د سرحدي قبایلو په مناسباتو کې د راتلونکو څو لسیزو لپاره ستر او څرګند رول لوبولی او دین، جنګ او جهاد (غزا) یې سره کوشیر کړیدي.

له بله پلوه انګرېزي استعمار هم د اسلامي هیوادو د تجاربو نه په استفادې او د ټولنې د جوړښت د مطالعې نه وروسته دې نتیجې ته رسېدلي وو، چې پښتانه دوه انګېزې ښه تحریکولای شي:

١. مذهب (چې د روحانیونو او ملایانو په انحصار کې وو).
٢. شخصي انګېزې او مادي ګټې.

انګرېزانو د همدې دواړو شیانو څخه د وسلې په ډول د پښتنو قبایلو د مقاومت د ماتولو او مخنیوي لپاره استفاده وکړه. یعنې د مذهب د وسلې نه په استفادې سره یې د ملایانو او پیرانو په جامه کې خپل جاسوسان او ایجنټان دې سیمو ته واستول او د مادي امتیازاتو، ځمکو او منصبونو په ورکولو سره یې د ځینو ملکانو، اربابانو، خانانو او نوابانو نه استفاده وکړه[٢٨].

---

[٢٦] نوید، سنزل/ ترجمه مجددي، نعیم (١٣٨٨) – ٢٦ مخ.

[٢٧] د سوات د اخند صاحب عبدالغفور، د هډې د ملا صاحب، د ترنګزو د حاجي صاحب، د باړې د ملا صاحب او د چکنور د ملا صاحب په هکله زیات معلومات په دوهمه نښلونه کې لوستلای شئ.

[٢٨] جاوید، عزیز (١٩٨١) جاوید، عزیز (١٩٨١) – ٢٣٩ مخ.

د پښتنو قبايلو په سيمه کې

د اسلام په نامه جګړې

د اسلام په نامه ننګ او د پښتنو قبايلو د احساساتو نه په استفادې سره د جهاد په نامه د خلکو رابلل په سيمه کې پخوانۍ سابقه لري. د دې وسلې نه لومړې د مغلو، بيا د سکهانو او وروسته هم د انګرېزانو په وړاندې د خلکو د پاڅون لپاره استفادې شويدي[۲۹].

د مغلو په مقابل کې د پيرروښان نهضت

د شپاړسمې ميلادي پېړۍ په نيمايي کې د بايزيد انصاري (پير روښان) تر لارښوونې لاندې دا په بشپړه توګه پښتني نهضت، يو سياسي، ادبي او مذهبي غورځنګ وو. دا غورځنګ په لومړي سر کې يو خالص مذهبي او اصلاحي غورځنګ وو، چې وروسته يې سياسي رنګ غوره کړ. د بايزيد په لارښوونه په بشپړه توګه د هندي مغلو د

---

(۲۹) دا سلسله دوام لري، لکه د روسانو د تېرې په وړاندې د افغانانو پاڅون او اوس – اوس د امريکايانو او ناټو د قواوو په وړاندې وسله والې مبارزې، چې زمونږ د اوسنۍ موضوع د ساحې نه بهر دي.

امپراتورۍ[۳۰] د له منځه وړلو او د پښتنو د پخواني برم د بیا تر لاسه کولو په خاطر د روښانیانو دا تحریک د پښتنو په تاریخ او ادب کې د (روښاني غورځنګ) په نامه نومول شوی دئ. دغه غورځنګ که له یوې خوا په افغانانو کې سیاسي شعور را ژوندی کړ، نو له بلې خوا یې دوی د هېواد د آزادولو لپاره د مغولو پر ضد مبارزې ته هم چمتو کړل.

د (پښتانه د تاریخ په رڼا کې) د کتاب د مؤلف په وینا "د شلمې صدۍ اکثر محققین او لیکوال [پیرروښان] په حقیقت کې یو لوی رهنما، مذهبي مبلغ، پوه سیاستدان او د خپلې زمانې یو ښه ادیب ګڼي او د پښتنو اکثر لیکوال یې د یو مذهبي رهنما نه علاوه یو لوی سیاسي قائد، ستر ادیب، د مغلو د استبداد او استعمار لوی مخالف او د

---

(۳۰) مغل پاچاهانو چې د شپاړسمې پېړۍ له نیمایي څخه یې د اتلسمې پېړۍ تر پیله پورې د هند په لویې وچې حکومت کړی، خپلو ځانونو ته ګورکاني Gurkani وایي. ګورکان د مغلي لغت کورګان Kurgan یا ځوم فارسي شوې بڼه ده. دا لقب د کورنۍ مشر ته هغه وخت ورکړ شو، چې د چنګېز خان د کورنۍ د یوې نجلۍ سره یې واده وکړ. د مغلي امپراتورۍ بنسټ ایښودونکی ظهیرالدین محمد بابر په اصل کې مغل نه بلکې د پلار له خوا د تېموري سلسلې د مشر تیمورشاه (ګوډ تیمور) کړوسی او د مور له خوا د بدنامه چنګېز خان کړوسی دئ. تېموري شهزاده بابر چې د فرغانې (نني ازبکستان) پاچا وو، په هند حمله وکړه او په ۱۵۲۶ م کال کې یې د ډیلې سلطنت وروستني پاچا ابراهیم لودي ته د ماتې ورکولو نه وروسته په هندوستان کې د مغلو د اسلامي امپراتورۍ بنسټ کېښود. که څه هم د بابر زوی همایون چې په ۱۵۳۰م کال کې د خپل پلار نه وروسته پاچا شو، په ۱۵۴۰م کال کې د پښتون شېرشاه سوري له خوا سخته ماتې وخوړه او صفویانو ته یې پناه یوړه، خو پنځلس کاله وروسته د هغوی په مرسته بیرته قدرت ته ورسېد. د دې سلسلې وروستی پاچا دوهم بهادر ظفرشاه وو، چې حکومت یې د ډیلې ښار ته محدود وو. ظفر شاه د انګرېزانو له خوا بندي، تبعید او زامن او کورنۍ یې هم د ۱۸۵۷ کال د پاڅون نه وروسته د انګرېزانو له خوا ووژل شول.

پښتنو د آزادۍ لوی مرستیال او باني ګڼي ... چونکه پښتون اولس په هغه تحریک کې چې د مذهب په نامه شروع شوی وي، ډېر زر حصه اخلي، نو د بایزید د تحریک مخالفت هم په مذهبي رنګ کې د مغل حکومت په سرپرستۍ کې په باقاعده ډول شروع شو. دغه شان پښتانه هم په دوو ډلو تقسیم شول. د بایزید په مرسته د عوامو طاقت وو او د هغه د مخالفینو (اخند درویزه) په کومک د مغل حکومت اخلاقي حمایت او شاید چې مالي مدت هم وو. دغه وخت هرې ډلې د ژبې او قلم په ځای تورې ته اسره وکړه او د بایزید او د هغه د مخالفینو تر منځه د جنګونو یو[ه] سلسله شروع شوه[۳۱]".

د سکهانو په مقابل کې

د سید احمد بریلوي مذهبي خوځښت

د مغلي امپراتورۍ د ختمیدو نه وروسته د جهاد لپاره یو بل خوځښت د سید احمد بریلوي تر مشرۍ لاندې پیل شو[۳۲]. سید احمد

[۳۱] کاکا خیل – سید بهادر شاه ظفر (۱۹۶۵)، ۵۳۳-۵۳٦ مخونه.

[۳۲] ډېر څېړونکي دا تحریک د ولي اللهي تحریک عملي بڼه ګڼي. شاه ولي الله محدث ډهلوي (۱۷۰۳– ۱۷٦۲) په هند کې د مغلو د امپراتورۍ مشروعیت تر پوښتنې لاندې نیولی او د لومړي ځل لپاره یې د هند په نیمه وچه کې د اسلامي خلافت نظریه طرحه کړې وه. تر هغه دمخه د دې تحریک لومړنی مشر "شیخ احمد سرهندي فاروقی" د مجددیه نقشبندیه سلسلې بنسټ ایښودونکی وو، چې د مجدّد الف ثاني په نامه هم یادېده او د افغانستان د مجددي کورنۍ مشر نیکه وو. شیخ احمد سرهندي د مغل پاچا اکبر حکومت د اصلي اسلام نه بې لاري ګاڼه او د هندوانو د مذهب د تاثیر نه پاک، یوه سوچه اسلام، غوښتونکی وو. که څه هم شاه ولي الله پخپله د هند په نیمه وچه کې د انګرېزانو موجودیت ته اشاره نه کوي او نه ورته توجه یې

بریلوي (۱۷۸٦– ۱۸۳۱م) چې د هند په نیمه وچه کې د سید احمد شهید په نامه هم یادېږي، د هغه وسله وال اسلامي تحریک بنسټ ایښودونکی وو، چې د سکهانو په مقابل کې یې جهاد اعلان او د اسلامي حکومت د جوړولو لپاره یې د سرحد د پښتنو سیمه انتخاب کړه. سید احمد بریلوي د شاه ولي الله د زوی شاه عبدالعزیز د افکارو د نفوذ لاندې وو. د رنجیت سنگهه حکومت یې تهدید او د پېښور او مردان په سیمو کې یې د هغه لښکرو ته ماتې ورکړه. سید احمد بریلوي په پای کې په ۱۸۳۱م کال کې د مانسهرې د بالاکوټ په سیمه کې د سکهانو له خوا ماتې وخوړه او شهید شو.

د سید احمد بریلوي پیروانو ته د انگریزانو په اسنادو کې د هندوستاني متعصبینو او یا هندي وهابیانوپه نامه اشارې شویدي. سید احمد بریلوي په ۱۸۲۰ کال کې حج ته تللی او کله چې په سعودي عربستان کې وو نو د وهابیانو تر نفوذ لاندې راغلی او هندوستان ته د راستنېدو سره سم یې د سکهانو په وړاندې د جهاد تبلیغات پیل کړي او د پیروانو د راغونډولو نه وروسته سرحد ته تللی وو[۳۳].

د سید احمد بریلوي د جهاد په تحریک کې دوه ډوله مجاهدینو برخه درلوده. یوه یې د سرحدي سیمو د مجاهدینو ډله او بله یې هغه ډله وه، چې د سیداحمد بریلوي تر مشرۍ لاندې جهاد کې د گډون لپاره د هندوستان د نورو سیمو لکه بنگال، بهار، مدراس او ډهلي څخه راغلي وو. د سید احمد بریلوي د ماتې او وژل کېدو نه وروسته د هغه

افراطي هندوانو ته اړولې وه، خو د هغه زوی شاه عبدالعزیز ډهلوي او لمسی شاه اسمعیل، دغه اصلاحي غورځنگ د انگرېزانو او استعمار په ضد یوه غورځنگ باندې بدل کړ او د لومړي ځل لپاره یې د هند لپاره د (دارالحرب) د فقهي اصطلاح نه کار واخیست.

(۳۳) Spain, James W. (۱۹٦۳)، ۸۷ مخ.

ملګرې په غرونو کې خپاره شول او بیا وروسته یې د سوات په جنوبي سیمه "بونیر" کې یو وړوکی مرکز جوړ کړ، چې د سوات د معروفه اخندزاده عبدالغفور له خوا یې حمایت کېده.

د انګریزانو په مقابل کې

د شیخ الهند تحریک

د نولسمې پېړۍ په اوږدو او د شلمې پېړۍ په لومړي سر کې د خارجي تېري کوونکو په وړاندې د خلکو عمومي قهر او راپاریدل دوی یووالي ته مجبوره کړل. له بلې خوا دې راپارېدنو او وسله والو پاڅونونو په سیمه کې د اورپکو ملایانو او صوفي طریقو د وسله والو پیرانو او شیخانو پیدا کیدو ته هم لاره اواره کړه.

د سنزل نوید په وینا د انګریزانو سره د افغانانو جګړو، په افغانستان کې د جګړو او اسلام نه د دفاع روحیې ته قوت ورکړ او په ترڅ کې یې د انګریزانو په مقابل کې د جهاد د مشرانو او تحریک کوونکو په توګه د دیني علماوو سیاسي او ټولنیز نفوذ هم زیات کړ. هغه زیاتوي چې په جهاد کې د دیني علماوو مشري د قبایلي ډلو سره د دوی یووالی زیات کړ او په نتیجه کې د پښتنو قبایلو په سیمو کې د محلي دیني مشرانو په لاربنوونه د مقاومت کوچنۍ ډلې منځ ته راغلې[۳۴].

په دې ترڅ کې په ۱۸۵۷م کال کې د هند د خپلواکۍ غوښتونکو د پاڅون د ټکولو نه وروسته، چې انګریزي استعمارچیانو ورته د غدر

(۳۴) Nawid, S. K. (۱۹۹۹).

(Mutiny) نوم ورکړی، د هند یو شمېر مسلمانو مشرانو د شیخ الهند مولانا محمود الحسن[۳۵] په اشاره د هندوستان دننه او بهر خپلو آزادۍ غوښتونکو حرکاتو ته ادامه ورکړه [۳۶] او د سرحد دواړو خواوو په اوږدو کې یې د پښتنو قبایلو په سیمو کې د انگریزانو په مقابل کې د راپیدا شوي غورځنگ سره ملگرتیا وکړه.

[۳۵]. "شیخ الهند مولانا محمود الحسن" (۱۸۵۱–۳۰ نومبر ۱۹۲۰) یو وتلی اسلامي عالم وو، چې په برتانوي هند کې یې د انگریزی استعمار په وړاندې نه ستړې کېدونکې مبارزه کړېده. مولانا محمودالحسن د مولانا ذوالفقار علي زوي او د دیوبند د مدرسې د لومړنیو شاگردانو څخه وو، چې په ۱۸۷۳ کال کې د فراغت نه وروسته په همدې مدرسې کې د ښوونکي په توگه په کار پیل وکړ او بیا په ۱۸۹۰ م کال کې د دې مدرسې د سرښوونکي په توگه وټاکل شو. مولانا محمودالحسن د ښوونې په څنگ کې د نړۍ او برتانوي هند د سیاسی چاپېریال سره مینه پیدا کړه. کله چې عثماني امپراتوري د انگریزانو په مقابل کې لومړۍ نړیواله جگړه کې شامله شوه او مسلمانانو ته د سلطان یا خلیفه د سرنوشت په هکله اندېښنه پیدا او د خلافت تحریک (غورځنگ) پیل شو او د دې تحریک مشرانو مولانا محمد علي او مولانا شوکت علي په برتانوي هند کې د مظاهرو په تنظیمولو پیل وکړ، نو مولانا محمودالحسن به شاگردان په دې تحریک کې گډون ته هڅول. مولانا محمودالحسن د برتانوي استعمار په مقابل کې د هند دننه او دباندې د وسله وال پاڅون د تنظیمولو هلې ځلې پیل کړې او د خپلو رضاکارو شاگردانو د وسلوالې روزنې پروگرام یې پیل کړ. د ده په وتلو شاگردانو کې چې په دې تحریک کې شامل وو، "مولانا عبیدالله سندي" او "مولانا محمد میا منصور انصاري" شامل وو، چې لومړنی کابل او دویم یې صوبه سرحد ته واستول شو. خپله مولانا د ترکانو د مرستې د تر لاسه کولو لپاره "حجاز" ته سفر وکړ او غوښتل یې چې د بغداد او بلوچستان له لارې هند ته راستون او پاڅون پیل کړي. خو د دغه پلان نه چې "د وریښمین دستمال" د مشهورې توطیې په نامه یادېږي، انگریزان خبر او په "مکه" کې یې هغه بندی او په "مالتا" کې یې تر درې کلونو پورې بندي وساته.

[۳۶] حبیبی، عبدالحی (۱۳۷۲)، ۱۲۰–۱۲۱ مخونه.

په آزادو قبايلي سيمو او مومندو کې

د هندوستان د وسله والو مسلمانانو حرکت او مرکزونه

په آزاد سرحد کې د انګريزانو په مقابل کې د هندوستان د مسلمانانو دوو وسله والو ډلو فعاليت درلود، چې يوه ډله يې د "بُنِير" په سمڅه (Smatsa) يا اسموس (Asmas) کې د جماعت مجاهدين په مرکز او بله يې د مومندو ښنګ ته د چمرکنډ په مرکز کې راټول شوې وو.

د سمڅې د مجاهدينو مرکز

د سمڅې د مرکز بنسټ ايښودونکی د مولانا ولايت علي او مولانا عنايت علي په نامه دوه ورونه وو[37]. د ۱۹۱۵ کال د فبروري د مياشتې په يوولسمه نېټه د دې ډلې د رئيس مولوي عبدالکريم د مرګ نه وروسته د هغه ځوان وراره مولوي نعمت الله د دې ډلې مشرې تر لاسه کړه. که څه هم دا مرکز د څو تنو له خوا د هندوستان د آزادۍ لپاره د يوه نظامي تشکيل په توګه جوړ شوی وو، خو دا ډله د نړۍ د پرمختګونو او زمانې د چلند څخه په بشپړه توګه ناخبره پاتې او په يوه داسې طفيلي او بېکاره ډلې بدله شوې وه، چې د هندوستان د مسلمانانو بسپنو او د

[37] د انګرېزي استخباراتو پټ اسناد، د مې د ۱۹۱۹م کال د مې د مياشتې د ۲۳ مې نېټې ۷۲۰ شمېره تلګرام File P.۱۸۵۳/۱۹۱۹ L/P$S/۱۰/۸۱٦;.

افغانستان د حکومت تنخوا ته یې اړولي او شپې سبا کولې.

د انګرېزانو سره د سمڅې د مرکز د رئيس مولوي نعمت الله ارتباطات او د خیبر د ایجنسۍ د پولیټیکل ایجنټ صاحب زاده عبدالقیوم خان سره د هغې معامله د انګرېزي استخباراتو د پټو اسنادو څخه ثابته شوېده[۳۸]. نعمت الله د یوه بل هندوستاني مسلمان عبدالرشید له خوا هغه وخت ووژل شو، کله چې د ده د منافقت څخه په تنګ شو او د انګریزانو سره د هغه په اړیکو شکمن شو. خو بیا د نعمت الله ساتونکو عبدالرشید په داسې حال کې چې زخمي وو ژوندی تنور ته غورځولی او وسوځاوه.

د دې مرکز څخه پنځوس تنه چې ډېر کسان یې د پنجاب وو، د افغانستان د خپلواکۍ د جګړې په درشل کې هغه وخت د مولوي نعمت الله د سپکاوي نه وروسته چمرکنډ ته تللي وو، کله چې هغه د مرکز مجاهدین د انګرېزانو سره د جګړې څخه منع کړي وو.

د چمرکنډ د مجاهدینو مرکز

د چمرکنډ د مجاهدینو مرکز د مومندو سیمې سره نژدې د چمرکنډ په نامه یوه کوچني سرحدي کلي کې د مولوي بشیر له خوا جوړ شوی وو. د مولوي بشیر اصلي نوم عبدالرحیم وو. هغه په **۱۸۸۵**م کال کې د پنجاب په فیروزپور کې زېږېدلی او په **۱۹۱۵**م کال کې د قبایلي سیمو د مجاهدینو مرکز ته لاړ او په ځان یې د محمد بشیر نوم

---

(۳۸) په شیمله کې د برتانوي هند د حکومت د سکرتر، په هندوستان کې د انګرېزانو د نائب السلطنه او نظامي قواوو د قوماندان په نامه د شمال غربي سرحد د عالي کمشنر د ۱۹۱۹ کال د جون د میاشتې د اووه لسمې نېټې ۱۶۸۴ ګڼه پټ تلګرام.

کېښود.

مولوي بشير په چمرکنډ کې د مجاهدينو مرکز ته نوې روحيه ورکړه او د خپل شهرت په وجه د امير حبيب الله خان په دربار کې د اعتبار خاوند شو او وخت په وخت به يې د کابل څخه ليدنه کوله. مولوي بشير د چمرکنډ د مرکز د جنګياليو د نظامي تربيت لپاره د برتاتوي هند د حکومت دوه پخواني عسکر هم قبايلي سيمې ته بوتلل. هغه وروسته په کابل کې د هند د جلاوطنه حکومت د دفاع د وزير په توګه هم وټاکل شو.

مولوي بشير هم د ۱۹۳۴م کال د اکتوبر په مياشت کې د شپې له خوا د همدې مرکز د يوه پلورل شوي مجاهد په لاس ووژل شو.

د المجاهد اخبار خپرول

(المجاهد) يو معروف اخبار وو، چې د چمرکنډ د مجاهدينو د مرکز له خوا خپرېده او د برتانيې په خلاف مواد او خبرونه به پکښې چاپېدل[۳۹]. دې اخبار په لومړي ځل د ۱۹۲۲ کال د اکتوبر په مياشت کښې په دري (فارسي) او اردو ژبو د محمد ياسين په مديريت د مولوي محمد بشير[۴۰] تر لارښوونې لاندې په نشراتو پيل وکړ، او وروسته يې په پښتو ژبه هم نشرات کول. محمد ياسين وروسته د چمرکنډ د مرکز د نشراتو د جرګې مشر شو. د المجاهد خپرونه به په قبايلي سيمو سربېره په برتانوي هند کې هم خپرېده.

لکه څنګه چې په برتانوي هند کې د خپل وخت د انګرېزي

---

(۳۹) رضا، محمد افضل (۱۹۹٦) – ۲۱۴ مخ.

(۴۰) Afza, Ali K (۲۰۰۴)، ۲۸۴ مخ).

استعمار مخالفه مشهورو خپرونو لکه د لاهور (زمیندار[۴۱])، کامرید[۴۲]، الهلال[۴۳]، همدرد، ترجمان او ځینو نورو د سراج الاخبار د مطالبو څخه استفاده کوله، همدا شان به په چمرکنډ کې خپرېدونکي المجاهد هم د افغانستان د "امان افغان" د جریدې مقالې او مطالب نقلول او په ختیځو هیوادونو کې به یې د انګرېزانو په سیاست باندې سختې نیوکې کولې. په دې خپرونه کې به د هندوستان د مسلمانانو څخه غوښتنه کېده چې د انګریزانو سره په وسله واله مبارزه کې برخه واخلي. انګرېزي چارواکي په المجاهد کې خپرېدونکو علمي مقالو او تازه معلوماتو ته حیران وو او غوښتل یې پوه شي چې مولوي بشیر د بین المللي اهمیت لرونکې دغه مطالب له کومه ځایه لاس ته راوړي. د هغه وخت د انګریزي استخباراتي رپوټونو څخه څرګندېږي، چې انګرېزانو دالمجاهد د خپرېدو په مخنیوي کې زیار ویسته او په وزیرستان او نورو سیمو کې یې د هغې ګڼ شمېر ګڼې لاس ته راوړي او له منځه وړې دي.

د المجاهد خپرونه د رونیو Roneo د کاپي کولو په هغه یوه

[۴۱] د لاهور څخه خپرېدونکی زمیندار د ۱۹۰۳ م کال د جون په میاشت کې د مولانا سراج الدین احمد له خوا په نشراتو پیل او په ۱۹۰۹م کال کې د هغه د مرګ نه وروسته تر ۱۹۲۲ کاله پورې د هغه زوی مولانا ظفرعلي خان خپروله.

[۴۲] د انګرېزې ژبې کامرېډ (The Comrade) د مولانا محمد علي اونیزه وه، چې د لومړي ځل لپاره په ۱۹۱۲م کال کې خپره شوه. دا اونیزه په ۱۹۱۴م کال کې هغه وخت بنده شوه کله چې مولانا محمد علي او د هغه ورور مولانا شوکت علي د انګریزانو له خوا بندیان او تر ۱۹۱۹م کاله پورې په بند کې وساتل شول.

[۴۳] په اردو ژبه خپرېدونکې الهلال اونیزه په ۱۹۱۲م کال کې د مولانا ابوالکلام آزاد له خوا پیل شوه. دا اونیزه د ۱۹۱۴ کال د نومبر په ۱٦مه نېټه د انګرېزي چارواکو له خوا بنده شوه. مولانا ابوالکلام آزاد په ۱۹۱٦ کال کې د البلاغ په نامه یوه بله اونیزه راوویستله کومه چې د څلورو کلونو لپاره د مولانا د بندې کېدو له کبله بنده شوه.

ماشین برابرېده چې مولوي بشیر د کابل څخه راوړې وو[۴۴]. دې ماشین سره به په یوه وخت ۲۶ پاکې کاپیانې جوړېدې.

د المجاهد د خپرونې په هکله د "سرگذشت مجاهدعبدالکریم چمرکنډي[۴۵]" په کتاب کې ادعا شوې چې مولانا بشیر د کابل څخه د اخبار د چاپولو لپاره چې د سیکلوسټائیل په ماشین به چاپېده، د کاغذونو دراوړلو سره سم د هغې د خپرولو تیارې پیل کړ او د اخبار د کتابت، چاپولو، لېږدولو او نورو چارو مسئولیت یې عبدلکریم ته وسپاره، خو د اخبار په تندي یې د مدیر په حیث د تبلیغاتو د شعبې د ناظم مولوي یاسین نوم ولیکه. هغه زیاتوي چې دا اخبار به غازي امان الله خان او د افغانستان ټولو وزیرانو، اعلی حاکمانو، د اردو عالیرتبه منصبدارانو او د تعلیم او روغتیا د ادارو د چارواکو په ګډون ټولو مشهورو شخصیتونو، خانانو، ملکانو او مُلایانو ته استول کېده.

د المجاهد اخبار به د بهرنۍ نړۍ مشرانو لکه د ایران رضا شاه، د ترکیې مصطفی کمال اتاترک او د شوروي اتحاد لنین او په افغانستان کې د میشتو سفارتونو او افغاني سفارتونو په معرفت بهرنیو هیوادو ته هم استول کېده. په بریتانوي هند کې به دا اخبار پرته له کوم مذهبي توپیره ټولو سیاسي مشرانو په خاصه توګه د کانګرس، خلافت او مسلم لیګ مشرانو ته استول کیده. په افغانستان کې دننه د دې اخبار پُسته آزاده او په وړیا توګه به استول کیده. د هندوستان لپاره به د پُستې (ډاګ) ټکټونه راغوښتل کیدل او بیا به په اخبار د لګولو څخه وروسته د پیښور، راولپنډۍ او نورو ښارونو د خطونو (لیکنو) په بکسونو کې اچول کېدل.

---

[۴۴] Khalil, Jehanzeb (۲۰۰۰)، ۱۵۲ مخ.

[۴۵] محمد حامد (۱۹۸۱)، ۶۸-۶۹ مخونه.

د المجاهد د خپرونې سرمقاله به د مولوي بشير په قلم ليکل کېده. خبرونه به د خبرونو د منبع په ښودلو سره هرومرو يوې لنډې تبصرې سره چاپيدل. د اخبار په نور ومطالبو کې د سياسيات فرنگ، سياسيات اروپا، مکتوب مکين، اخبار افغانستان، اخبار هند، سياسيات عالم او سياسيات عالم اسلام عنوانونه شامل وو.

په مومندو کې په همدې وخت په اردو، فارسي او پښتو ژبو د "شعلې" په نامه يوه بله خپرونه هم وه، چې چلوونکی يې اروانباد صنوبر حسين کاکا جي وو[۴۶].

د غازيانو د مشرانو ارتباطات او چال چلند

د انگرېزي استعمار په وړاندې د پښتنو قبايلو او په خاصه توگه د مومندو د غزاگانو مشري د هغو ولسي هيوادپالو مشرانو په لاس کې وه، چې د سياسي پلوه په بشپړه توگه مستقله وو او په هيڅ ډول سياسي او تشکيلاتي ډلو ټپلو پورې تړلي نه وو. که څه هم دوی په سنتي او غير سياسي اسلام عقيده درلوده او ځينو وتلو روحانيونو غزاگانو ته د خلکو په رابللو کې ستره ونډه درلوده، دوی تل د پښتونولۍ په اصولو چلند کاوه.

که څه هم د ۱۹۱۴ م کال نه وروسته په مومندو کې د غازيانو ځينو مشرانو لکه د ترنگزئيو حاجي صاحب په سيمه کې د انگرېزانو د نورو مخالفينو او ځينو سياسي او مذهبي ډلو سره اړيکې درلودې او د دوی مرستې به يې هم تر لاسه کولې، خو دوی د هيڅ ډول خاصې وارد شوې ايډيالوژۍ پيروي نه کوله. د بيلگې په توگه به د غازيانو د مشرانو د

(۴۶) Khalil, Jehanzeb (۲۰۰۰)، ۱۵۳مخ.

چال چلند په هکله د ترنګزئيو د حاجي صاحب د هغې وينا ځينې برخې ذکر کړو، چې په ۱۹۱۵م کال کې يې د باغ په سيمه کې د جمعې د لمانځه نه وروسته د مومندو يوې سترې جرګې ته کړې وه:

"اوس چې قبايلي غازيان د آزادۍ په جدوجهد بوخت دي، انګرېزانو د دې کوښښونو د ناکامۍ لپاره په توطئو پيل کړی تر څو د نيول شوي هندوستان په سيمو کې د هندوانو او مسلمانانو تر منځ شخړې او خپل منځي جګړې پيل کړي. په دې شخړو کې د انګرېزانو سياسي چل دئ. زمونږ مقصد د انګرېزانو په خلاف جهاد دئ، ځکه چې انګريزانو مونږ غلامان کړي يو او په قبايلي سيمو هم د خپل استبداد د پنجو غزول غواړي. دلته په قبايلو کې هندوان هم او سېږي او سکهان هم. خو دوی زمونږ د خپلواکۍ په لار کې خنډ نه پېښوي. د دوی سره بايد هغه سلوک وشي د کوم چې مونږ ته اسلام اجازه راکړېده ... زه قبايلي خلکو ته وايم چې کوم کسان چې په غزاګانو کې برخه اخلي، نو بيا دې د اسلام په اصولو چال چلند کوي. اسلام هيڅکله هم د ډاکې د اچولو، د لوټ کولو، ښځو او ماشومانو د تښتولو او يا مسافرو د يرغمل نيولو اجازه نه ورکوي. که اسلام مونږ ته د جهاد حکم کوي نو د هغې په څنګ کې دا حکم هم کوي چې په ښځو، ماشومانو، ناروغانو او کمزورو کسانو توره مه اوچتوئ. له همدې کبله، کوم کسان چې د اسلامي احکامو خلاف کارونه کوي، هغوي د اسلام تر ټولو سخت دښمنان دي[۴۷]".

د ديوبند مدرسه، په چمرکنډ کې ميشت هندوستاني مجاهدين، په کابل کې او سيدونکي هندوستاني مبارزين او سردار نصرالله خان په هغو ډلو او کسانو کې شامل وو، چې د ترنګزئيو حاجي صاحب ورسره

[۴۷] جاويد، عزيز (۱۹۸۱)، ۲۵۸-۲۵۹ مخونه.

روابط او همکاري درلوده[۴۸].

د افغانستان داستقلال د ګټلو نه وروسته د آزاد سرحد د غازیانو د تحریک سره مرسته زیاته شوه. په دې مرستو کې وسلې، کارتوس او پیسې شاملې وې. د مولانا عبیدالله سندهي په وینا[۴۹]، غازي امان الله خان به لکه د خپل خاندان یا قام د مشرانو په شان د دوی د مشرانو درناوې کاوه، د دوی ټولې وړاندې شوې مشورې به منل کېدې او هیڅ وړاندیز به یې نه رد کېده. غازي امان الله خان د شیخ الهند د مړینې نه وروسته د هغې درنه فاتحه واخیسته او د خپلې وینا په ترڅ کې یې وویل، چې: "کوم کار چې مولانا محمود الحسن پیل کړی وو، زه به یې سرته ورسوم".

په آزاد سرحد او خصوصاً مومندو کې

د انګرېزانو په مقابل کې د پاڅونونو علتونه

د انګرېزانو مشهور صدراعظم او په دوهمه نړیواله جګړه کې د دوی مشر "وینستن چرچل" (Winston Churchill) چې د پښتنو قبایلو سره یې د برتانوي قواوو په جګړو کې خپله برخه آخیستې ده[۵۰]،

[۴۸] جاوید، عزیز (۱۹۸۱) ۲۲۴مخ.

[۴۹] هماغه ځای.

[۵۰] وینستن چرچل په ۱۸۹۷م کال کې د بریتانوي پوځ غړی وو. کله چې هغه واورېدل چې د برتانوي پوځ درې غونډه د پښتنو قبایلو سره د جګړې لپاره روانېږي، نو په دې جګړه کې یې د ګډون غوښتنه وکړه. هغه د ملکنډ په عملیاتو کې د جنرال جیفري تر قوماندې لاندې په دوهم غونډ کې وجنګېده. هغه د مومندو په سیمه کې ناڅاپه د

د انګریزانو په مقابل کې د مومندو د پاڅون علت په سرحدي سیمو کې د مذهبي تعصب توپاني څپې او په مومندو او نورو سرحدي قبایلو د هغوی اغېزه ګڼي[۵۱]. هغه لیکي چې د مومندو حالت د سوات او نورو سیمو نه مهم او زیات توپیرونه درلودل. مومند نه خو زورول شوي وو او نه هم د دوی په چارو کې څه مداخله شوې وه. نه خو د دوی په سیمه کې کوم عسکري سړک غزېدلی وو، نه هم پیاوړو پوستو د دوی دښمني راپارولې او د دوی خپلواکي تهدید کړې وه.

لویس دین چې د یوه هیئت په مشرۍ د افغانستان او برتانوي هند تر منځ د غلط فهمیو د لرې کولو او جوړجاړي لپاره کابل ته تللی وو، عقیده درلوده چې د مومندو د پاڅون علت د دوی په سیمه باندې د انګریزانو د حملو د اوازو او افواهاتو د خپرېدو نتیجه وه. خو لارډ مینټو ته بیا د قبایلو د ناکرارۍ اصلي علت یوه معما ښکارېده[۵۲].

د انګریزانو په مقابل کې په عامه توګه د آزاد سرحد د قبایلو او په خاصه توګه د مومندو د پاڅونونو ځینې علتونه په لاندې ډول ذکر کولای شو:

- په سیمه کې د انګریزانو مداخله او په بېلابېلو پلمو قبایلي سیمه کې د ورننوتو او یرغلونو بهانه.
- د انګرېزانو د وړاندې تګ د سیاست په وړاندې پاڅون او مقاومت.
- کابل ته د انګرېزانو د هیئت تګ اود ډیورنډ د کرښې د ننبه

پښتنو جنګیالیو سره مخامخ شوی او په وخت د سکهانو د ۳۵مې قوې د مرستې په رسیدو سره ژوندی پاتې شوی وو.

(۵۱) Churchill, Winston S. (۱۸۹۲)، ۸۸ مخ.

(۵۲) Baha, Lal (۱۹۷۸) ۷۱–۷۲ مخونه.

کولو خبرې او د هغې په تعقيب قبايلې سيمې ته د انګرېزي مامورينو د تګ له امله د قبايلو شکمن کېدل او راپارېدل.

- په کافرستان (وروسته نورستان) کې د سپه سالار غلام حيدر خان چرخي په مشرۍ د افغاني لښکر د برياليو عملياتو نه وروسته د خلکو د اسلامي احساساتو راپارېدل او د انګرېزانو د محوه کولو په تکل د جهاد لپاره د قبايلو د لمسون په برخه کې د ملايانو د تبليغاتو او خبرو مؤثريت.
- د امير عبدالرحمن خان له خوا د جهاد د کتاب خپرول او د قبايلو دا ګومان چې ګوندې امير په رښتيا جهاد غواړي او د غازيانو مرسته به وکړي[٥٣].
- په ملکنډ او چکدره کې د انګرېزي قواوو دېره کيدل او آزادو قبايلو ته د نورو قبايلي سيمو د نيولو د اندېښنې پيدا کېدل.
- په افغانستان کې د دوهمې مشروطه غوښتنې د نهضت بيا راژوندي کېدل، د سراج الاخبار دوهم ځل تاسيس، د ترکانو ملاتړ او د خپلواکۍ غوښتنې د نهضت پياوړتيا.
- په افغانستان کې دننه د خلکو د خپلواکۍ غوښتنې د حس پياوړتيا او د خلکو په نظر د انګريزانو د يوه پلوي او محافظه کاره ګوډاګي په توګه د امير حبيب الله خان د حيثيت ټيټوالی، کوم چې وروسته بې له شکه د هغې د مرګ سبب شو.
- لومړۍ نړيواله جګړه او کابل ته د ترکانو او جرمنيانو د ګډ

[٥٣] د دې کتاب په نوم کې د تاريخپوهانو اختلاف دئ، ځينو تقويم الدين، چا تواقيم الدين او ځينو بيا ترغيب الجهاد ذکر کړی دئ. خو دا کتاب "کلمات امير البلاد فی الترغيب الی الجهاد" نومېږي چې د مير محمد عظيم خان په اهتمام چاپ او يوه کاپي يې د نيويارک د پوهنتون " د افغانستان ديجيتال کتابتون" کې موجوده ده.

هئیت راتګ.

- د افغانستان او برتانوي هند په مسلمانانو باندې د لومړۍ نړیوالې جګړې ژوره اغېزه او د دې جګړې په موده کې د انګرېزانو د کمزورتیا نه د امیر حبیب الله خان ګټه نه اخیستل، د خلکو سخت خپګان او په خاصه توګه د ترکیې د ماتې او توهین له امله د خلکو د احساساتو راپاریدل او د مذهبی مشرانوله خوا د تُرکیې او یونان د جګړې د نتیجې نه د مسیحي قواوو په مقابل کې د مذهبي احساساتو د راپارولو لپاره ګټه اخیستل.
- د لوی شلمان یا کابل د سیند په غاړه د اورګاډي (ریل) د پټلۍ د غزولو د کار پیل، کوم چې مومندو د خپلې خاورې نیول ګڼل[54].

د سیمې د ادارې لپاره

د انګریزانو هلې ځلې

د آزادو قبایلي سیمو کنټرول په آسیا کې د انګرېزانو دباندني سیاست ستر بنسټیز اصل جوړولو. د دې کار لپاره په قبایلي سیمو کې د تهاڼو او عسکري څوکیو جوړول او د سړکونو، پلونو او اورګاډو د پټلیو دغځولو له لارې د دوی نښلول او د محلي اخ او ډب او جګړو د مخنیوي لپاره د ښه نظامي طاقت موجودیت ضروري وو[55].

[54] Keppel, Arnold (۱۹۱۱)، ۲۲ مخ.

[55] Khan, Anwar M. (۲۰۰۰)، ۸ مخ.

انگرېزانو د سرحد د سیمې د کنټرول او خلکو د مقاومت د ماتولو لپاره د مختلفو نورو وسیلو نه هم استفاده کړېده. په دې کې تر ټولو مهم او مرکزي رول د انگرېزانو هغو څو تنو مامورینو لوباوه، چې د شمال مغربي سرحد د اداري لپاره غوره شوي وو. "لوویل" A. L. Lowell د "انگلستان د حکومت" په نامه پخپل مشهور کتاب[٥٦] کې لیکي، چې: "د هند حکومت په حقیقت کې د یوولس سوه (۱۱۰۰) شاوخوا کې انگریزانو په لاس کې دئ چې څو تنه یې پوځې (نظامي) او پاتې یې مُلکي مامورین دي". د دې ډلې گڼ شمېر کسان د کورنیو ارتباطاتو له امله پخپله خوښه تللي دي. زوی به د پلار لاره نیوله او په هماغه "کنډک" کې به یې د خپل تره (کاکا) او د تره د زوی سره ځنگ تر ځنگ خدمت کاوه. د دوی د خدمت دوره اوږده او تنخواه ښه وه. د دوی د سفر بېړۍ به په میاشتو کې هندوستان ته رسېده او دوی به هلته د اوږدې مودې لپاره اوسېدل. د دې کار گټه دا وه، چې دوی به زیاته تجربه پیدا کوله او د خلکو، د هغوی د ژبې او ژوند د لارو چارو او کلتور سره به آشنا کېدل. دوی به د سیمې سره ښه بلد او د اقلیم او آب و هوا سره هم آشنا وو. په شمال مغربي سرحدي سیمه کې غوره شوي مامورین به د "آکسفورد" یا "کامبریج" هغه شاگردان وو، چې په هندوستان کې د خدمت لپاره به یې د خپلې زده کړې په وروستي کال کې د "هند د مُلکي خدمت" (Indian Civil Service) آزموینه تېروله او که به بریالي شول نو یو بل کال به یې په هغه پوهنتون کې د هندوستان قانون او مقررات، د هند تاریخ او د مربوطه ایالت ژبه زده کوله. دوی به هند ته درسېدو نه وروسته هم خپلې سختې زده کړې ته

[٥٦] Lowell, A. Lawrence. (۱۹۰۸)، لومړی ټوک، ۴۲۲ مخ.

دوام ورکاوه او د کمشنر د مرستيال تر لاس لاندې به وو[57].

انګرېزانو کوښښ کړی، چې د برتانوي مامورينو او وسله والو قواوو په څنګ کې د تشويق او چل ول نه هم د دغې سيمې په کنټرول کې کار واخلي. د "زر او زور د پښتون په پوله" د کتاب ليکوال عبدالقيوم خان د پښتنو قبايلو په سيمه کې د انګرېزانو د پاليسۍ په هکله ليکي[58]،[59] چې: "تاسو که يې په هر نوم يادوئ – د بندې پولې پاليسي (د تړلو سرحدونو سياست)، د ګذار کولو او تښتېدو پاليسي، د شاهانه آرام طلبۍ پاليسي، يا دامن سره د ورننوتو پاليسي، په دې ټولو کې يوه خبره مشترکه وه او هغه د دې مقصد وو. هغه مقصد چې په مؤثره توګه د قبايلو مغلوبول او خنثی کول وو او د نورو نورو سيمو لاندې کول. د دغه مقصد د حاصلولو لپاره هره طريقه استعمال شوېده. د سياسي څانګې د مخصوصو مامورينو (افسرانو) يوې ډلې ته يې د قبايلو د چارو مسئوليت ورکړی وو، چې اسسټنټ پوليټيکل ايجنټانو، سياسي تحصيلدارانو او نائب تحصيلدارانو به ورسره مرسته کوله. د دې افسرانو تر شا به خاصه دار، سکاوټان او نورې قبايلي مليشې وې او ورسره به د برتانوي هند د پوځ يوه لويه برخه هم وه. د جګړې د پيل کېدو نه مخکې د فوځ لويه برخه د صوبه سرحد د نظامي لښکرکوټونو په ښارګوټو کې چې چهاونۍ (Cantonment) به يې ورته ويلې او د پنډۍ نه تر لنډي کوتله خورې وې او په حقيقت کې د افغانستان سرحد سره له ګلګټه رانيولې په جنوب کې د بلوچستان تر کوټې پورې ځای پر ځای شوي وو".

---

(57) Roe, Andrew (۲۰۰۵)، ۲۳-۲۴ مخونه.

(58) عبدالقيوم خان (۲۰۰۸)، ۷۰ مخ.

(59) Khan, Abdul Qaiyum (۱۹۴۵)، ۵۱ مخ.

د سیاسي مامورینو (پولیټیکل ایجنټانو) په واک کې زیاته اندازه پیسې اچول شوې وې تر څو قبایلو ته د بډو، رشوت او بې ایمانیو تهذیب ور زده کړي. پر دغه جنګیالیو قبایلو د بري موندلو او د دوی د کمزوري کولو لپاره په پراخه اندازه د زر او زور نه کار اخیستل شوی دئ(٦٠).

سیاسي نمایندګانو به یا خپله د قبایلو له منځه او یا هم د ایالتي استخدام شوو مخبرانو له لارې خپلې چارې پرمخ بوتلې. د دې مخبرانو کار دا وو، چې د قبایلي سیمو د پیښو او حالاتو نه چارواکي خبر کړي.

د انګریزانو د اداري یوه ښه آله هم په سیمه کې د خانانو او په قبایلي سیمو کې د ملکانو نه استفاده وه. دوی به په ولسوالیو کې د کمیشنر د مرستیال (Deputy Commissioner) او په ایجنسیو کې د سیاسي نمایندګانو (Political Agents) سره د خلکو د ارتباط په ټینګولو کې زیار ویسته. انګریزانو، خانانو ته د خان بهادر، نواب او زړورتوب د رتبو او ځمکو او جایدادونو په ورکولو او حتی د دوی اولادونو او خپلوانو ته د مهمو دندو په ورکولو سره د دوی حمایت تر لاسه کاوه(٦١). دوی ملکانو ته د تنخواه ، منظوریو (الاونسونو) او امتیازاتو په ورکولو سره هڅه کوله تر څو دوی خپل خلک د انګریزانو

(٦٠) Khan, Abdul Qaiyum (١٩٤٥)، ٥٢ مخ.

(٦١) ډاکټر محمد انور خان د The Role of N.W.F.P. in the Fredom Struggle یا د آزادۍ په مبارزې کې د شمال مغربي صوبه سرحد د رول په نامه د خپل کتاب په لومړۍ ضمیمې کې د څلور پنځوسو (٥٤) خانانو او اربابانو یو لست لیکلی، چې انګریزانو ورته د نشت په بیه جایدادونه ورکړیدي.

سره د جګړې څخه منع کړي[٦٢]. د مواجبو او الاونسونو ورکول به ډېر ځله د قبیلو د اقتصادي محاصرې او فشار سره یو ځای د یوې وسلې په ډول استعمالېده او د هغې په وسیله به د انګریزانو د ملګرو ملکانو د نفوذ د ساحې زیاتېدو سره مرسته کیده. د دا ډول ملکانو په مسئولیتونو کې پخپله سیمه کې د سړکونو ساتنه، د سرحد ساتنه، د لارو او کوتلونو خلاص ساتل، د حملو مخنیوې، د خپلو سرحدونو نه د فراریانو (مفرورانو) ویستل شامل وو.

د قبایلو د خپل منځي اختلافاتو او ګوندیو – دښمنیو نه استفاده هم د برتانوي هند مامورینو ته د دوی په چارو کې د مداخلې او لاسوهنې ښه زمینه برابروله. د مثال په توګه د لَرو (کوزو) مومندو یوه برخه د ډاډمنه یا باوري[٦٣] قبیلو په نامه اعلام شوې[٦٤]، او کله چې به

---

[٦٢]. د انګرېزانو دا کار لکه د دوی د جاسوسۍ د سیستم په شان د مغلو پاچاهانو سیستم ته ورته وو او انګرېزانو له پیله د هغې نه کار اخیست. د دې درې ډولونه وو: لومړی: لونګۍ به افرادو او عموماً ملکانو ته په منظمه توګه په میاشت کې یو ځل او یا هم په کال کې یو یا دوه ځله ورکول کېده. که څه هم د لونګۍ د پیسو اندازه به په میاشت کې څو سوه روپیو ته رسېده خو د لونګۍ اهمیت د پیسو په اندازې کې نه بلکې په دې کې وو، چې هغه د واکدارانو له خوا د مشرانو په حیث د افرادو په رسمیت پېژندل ګڼل کېده او د عزت نښه وه.
دوهم: مواجب، منظورۍ یا الاونس به یوې قبیلې یا خیل ته په ګډه ورکول کېده. دا به عموماً د یوې جرګې په مخ کې د هغې قبیلې یا خېل نماینده ملک ته ورکول کېده.
دریم: خرچه یا د مصارفو د پیسو ورکول به سیاسي نمایندګانو ته د یوه خاص کار د سرته رسولو په بدل کې وو، د مثال په ډول که به په یوې سیمې کې د انګریزانو په خلاف د افغانستان د خاورې نه د راغلو جنګیالیو د مخنیوي لپاره کوم ملک لښکر راټول کړ، نو د هغې مصارف یا خرچه به انګریزانو ورکوله. Spain, James W. (۱۹٦۳)، ۱۵۸ مخ.

[٦٣] Spain, James W. (۱۹٦۳)، ۴۵ مخ.

د برو او لرو مومندو تر منځ شخړه پېښېده نو انګرېزانو به د دوی په پلویتوب نظامي مداخله کوله. ډاډمنې یا assured قبیلې د کوزو مومندو د ترکزیو، حلیمزیو، اتمانزیو، دویزیو او مندي خېلو هغو ځانګو ته ویل کېږي چې په ۱۸۹۴ کال کې یې د انګرېزي حکومت اداره ومنله او انګرېزانو ورته ډاډ ورکړ، چې دوی به ورته هماغه مرسته او حمایت ورکوي، کوم چې به یې د افغانستان د امیر نه ترلاسه کول.

په افغانستان او د هند په نیمه وچه کې

د انګرېزانو دسیسې او جاسوسان

جاسوسي په نړۍ کې تر فحشا وروسته دوهم پخوانی مسلک ګڼل کېږي. که څه هم د ننني معاصرو هیوادونو د ملي امنیت د تامین لپاره استخباراتي خدمات زیات اهمیت لري. خو د انګرېزانو استخباراتي فعالیتونه د پنځلسمې (۱۵) پېړۍ راهیسي روان دي. په اروپا کې د دوی جاسوسي فعالیتونه د اتم هنري[۶۵] په وخت کې ادامه

[۶۴] د احمد اکبر په وینا د پښتنو ټولنیز جوړښت د ننګ او قلنګ په دوو جلا جلا اصطلاحاتو کې پیژندل شوی دئ. ګواکې لَر مومند د قلنګ او بر مومند د ننګ په ډله کې راځي.

[۶۵]. اتم هِنري (۱۴۹۱ – ۱۵۴۷) د انګلستان د پاچا اووم هنري دوهم زوی وو، چې په ۱۵۰۹ م کَال کې د پلار د مرګ نه وروسته پاچا شو. هغه د کاترین آراګن د طلاق او یوې داسې ښځې د موندلو په سر چې یو ولیعهد ورته وزېږوي د اووم پاپ او د روم د کاتولیکې کلیسا سره مخالف شو. د دې مخالفت په نتیجه کې هنري په انګلستان کې د پاپ مذهبي واکمنې ختمه، دانګلستان کلیسا مستقله او ځان یې د هغې د مشر په توګه معرفي کړ. هنری یو پوه، ادیب، ژبپوه، او په موسیقۍ هم پوهیده. خو د هغه د شهرت علت په پرلپسې توګه شپږ ودونه او د خپلو دوو ښځو اعدامول وو. (دایرة المعارف یا آزاده ویکي‌پدیا او انګلیسي بریتانیکا دایرة المعارف).

درلوده. د لومړۍ ملکې الیزابت[٦٦] په وخت کې د پنځوسو (٥٠) انګرېزي جاسوسانو یوې شبکې فعالیت درلود. د لومړۍ ملکې الیزابت له درباره نیولې تر اوسه انګریزانو کوښښ کړی، چې هم د دوستانو او هم د دښمنانو په هکله د برتانوي ډیپلوماسۍ په ګټه مؤثق معلومات تر لاسه کړي. د دوی استخباراتو د امریکې نه نیولې تر هسپانیې، جرمني، فرانسې، روسیې، چین، منځنې ختیځ، مرکزي اسیا او افریقائي هیوادونو په ګډون تقریبا ټولو هیوادونو کې د خپلې جاسوسۍ جالونه خپاره کړیدي[٦٧].

د استخباراتي اداري انکشاف

انګرېزانو په ١٧ مه پېړۍ کې د یوې پټې اداري له خوا د مشکوکو خطونو لټول پیل کړل. په ١٨ مه پېړۍ کې یې د رمزونو (شفرونو) د کشف او ترجمې څانګه تاسیس کړه تر څو د خارجي طاقتونو مخابرات کشف کړي. کله چې د ١٩٠٧ او ١٩١٧ کلونو تر منځ برتانوي راج یا په

[٦٦] د اووم هنری زوی اتم هنری درې اولادونه درلودل چې یو پر بل پسې سلطنت ته ورسېدل. د هغه دریم اولاد ملکه الیزابت وه، چې په ١٥٣٣ م کال کې زېږېدلې وه. کله چې ملکه الیزابت د سلطنت پر تخت کښیناسته نو د مذهبي لانجو د مخنیوي لپاره یې د انګلستان د مذهب بنسټ د کاتولیک مذهب پر تشریفاتو کیښود، خو د کاتولیک د مذهب ځینو پیروانو هغه ونه منله او د سکاتلند ملکې، ماری استوارت، ته یې پناه وروړه کومې چې د ملکې الیزابت سره کورنۍ خپلولي هم درلوده. د دې پېښې په نتیجه کې ددواړو مَلِکو ترمنځ دښمنې پیدا شوه تر څو چې ملکې الیزابت، ماری استوارت بندي کړه او ١٩ کاله وروسته یې په ١٥٨٧ م کال د لندن په زندان کې سر ترې غوڅ کړ. لومړۍ ملکه الیزابت په ١٦٠٢ م کال کې مړه شوه.

[٦٧] Twigge, Hampshire and Macklin (٢٠٠٨). British Intelligence: Secrets, Spies and Sources. The National Archives, Kew, UK.

هندوستان کې د انګرېزانو واکمني د سخت ګواښ سره مخامخ شوه، نو په نتیجه کې یې هم په سیمه او هم په نړیواله کچه استخباراتي عملیات ډېر پراخ شول. په رسمي توګه د انګلستان د استخباراتو رسمي او دایمي اداره په ۱۹۰۹ م کال کې د پټو خدماتو د ادارې Secrete Services Bureau په جوړېدو سره منځته راغله او د لومړۍ نړیوالې جګړې په دوران کې یې د برتانوي امپراتورۍ په ساتلو کې مهم رول ولوباوو. د ۱۹۱۴ او ۱۹۱۶ کلونو په موده کې انګریزانو ته عمده خطر د دوی په اصطلاح د "تروررستانو" یا آزادي غوښتونکو او ملت پالو یا نشنلستو جنګیالیو څخه متوجه وو، چې د هند په نیمه وچه، افغانستان او نورو هیوادو کې یې فعالیت درلود.

د استخباراتي ادارو مختلفې څانګې او فعالیتونه

د انګرېزانو د استخباراتو اداره مختلفې څانګې لري. داخلي برخه یا کورني استخبارات یا Security Service چې د (Section ۵ of the Directorate of Military) یا IM۵ د نظامي امریت د پنځمې برخې په نامه یادېږي. خارجي برخه یا بین المللي استخبارات Secrete Intelligence Service یې د IM٦ یا (Section ٦ of the Directorate of Military) یا د نظامي امریت د شپږمې برخې په نامه یادېږي.

د انګرېزانو په استخباراتي فعالیتونو کې نظامي او بحري استخبارات، سیاسي استخبارات، د خاصو عملیاتو سر ته رسول (لکه کودتاوي او سیاسي ترورونه او وژنې)، ساینسي استخبارات او صنعتي استخبارات شامل دي. دوی د خارجي هیوادونو د امکاناتو

او مقاصدو، د اکمالاتي لارو د استحکام، د ملي غورځنګونو د ټکولو، د ګاونډیانو په وړاندې د سرحداتو د ټینګولو او د خارجي جاسوسي فعالیتونو د خنثی کولو په هکله د دقیقو او په وخت معلوماتو د لاسته راوړلو کوښښ کوي.

د هند په نیمه وچه او افغانستان کې

د انګرېزانو جاسوسي فعالیتونه

په دې سیمه کې د انګرېزانو جاسوسي فعالیتونه د شرقي هند د کمپنۍ په راتګ سره پیل او د افغانانو او انګرېزانو په لومړۍ جګړې سره شدت پیدا کړ. په هندوستان کې انګرېزان د خپلې واکمنۍ د ساتلو لپاره د دوه ډوله ستونزو سره مخامخ وو. دوی هم د داخلي ناکرارۍ او هم د خارجي مداخلې او حملې څخه ډار او وېره درلوده. په داخلي ناکرارۍ کې د سیاسي او مذهبي غورځنګونو او د سیمې د مسلمانانو د یووالي څخه وېره او په سرحدي سیمو کې د پښتنو قبایلي جنګیالیو حملې شاملې وې. په خارجي برخه کې دوی د هندوستان په لورې هم د شاه زمان په شان هیوادپالو افغاني واکمنانو او هم د فرانسوي ناپلیون او تزاري روسي امپراتورۍ د احتمالي حملو څخه ډار درلود. په خاصه توګه په برتانوي هند باندې د روسانو د تېرې د تصور او یا رښتیني تېري د مخنیوي د اندېښنې موضوع وه، چې د افغانانو او انګرېزانو د لومړۍ جګړې څخه وروسته، یې د یوسلو دیرشو (۱۳۰) کلونو لپاره د هند په هکله د انګریزانو پر سیاسي او

نظامي ستراتيژۍ تسلط درلود.

د دې دواړو اندېښنو سره د مقابلې لپاره انګرېزانو د سرحد نه آخوا يا په افغانستان کې استخباراتو ته اړتيا درلوده او په افغانستان کې د انګرېزانو د سياسي، پوځي او استخباراتي هلوځلو پراختيا هم له همدې ځايه پيل شوه. دوی د پاليسيو او ستراتيژيکو پلانونو د جوړولو لپاره د معلوماتو په اهميت ښه پوهېدل. دوی ته د افغانستان د سيمې د جوړښت، د تګ راتګ د لارو، منابعو، داخلي سياست، قومي ډلو ټپلو، دښمنيو او متنفذو شخصيتونو په هکله استخباراتي معلومات هم د سياسي مناسباتو د ټينګولو او هم د احتمالي عملياتو د تر سره کولو لپاره زمينه برابروله.

"لارډ ولسلي"(٦٨) چه په افغانستان کې د شاه زمان د واکمنۍ په وخت کې د هندوستان برتانوي ګورنر جنرال وو، هغه لومړنی کس وو چې د افغانستان د ختيځې او جنوب ختيځې سيمې په واقعي ارزښت پوهېده (دا سيمه وروسته د هند د شمال غربي سرحدي سيمې په نامه

(٦٨) Lord Richard Wellessly د ١٧٩٨م کال څخه تر ١٨٠٥م کاله پورې د هندوستان برتانوي ګورنر جنرال وو. هغه د هند په نيمې وچې کې د انګرېزانو د عدم مداخلې (ترلو سرحدونو يا دفاعي) پاليسي، په اصطلاح د ملګرتوب او مرستې په پاليسي بدله کړه. د هغه اصلي مقصد په هندوستان کې د انګرېزانو د نفوذ پراختيا او د شرقي هند د کمپنۍ د تجارتي اړيکو زياتول وو. د هغه په نظر د فرانسويانو سره د نړيوالې جګړې او د ناپليون د مخکې تګ په صورت کې هندوستان ته ستر خطر متوجه وو. د هغه د پاليسۍ په اساس د هندوستان محلي واکمنان په زور د انګريزانو تر حمايت لاندې راوستل شول. د ايالتونو د کورنيو آزاديو په ضمانت سره د هغوی د خارجي چارو واک انګرېزانو ته وسپارل شو او د هغوې په ايالتونو کې انګرېزي عسکري قواوو د ځای په ځای کېدو امکانات برابر شول. د انګرېزانو سره د ميسور څلورمه جګړه هم ځکه پيل شوه، چې د ميسور واکمن سلطان فتح علي خان (سلطان ټيپو) د انګرېزانو سره ملګرتوب څخه غاړه وغړوله.

یاده شوه). د ده په فکر تر ټولو چې یو مقتدره افغان پاچا د افغان او میشتو افغانانو په دې سیمه کې حاکمیت او نفوذ ولري، د هند نیول به افغانانو ته د یوې لوبې مثال ولري. نو ځکه لارډ ولسلي په ۱۷۹۷ کال کې یوه داسې تګلاره جوړه کړه، چې په هر قیمت چې وي، د افغانانو لاس نه یوازې د هند او پنجاب نه لنډ کړي، بلکې د سند او بلوچستان د لویدیځو خاورو نه پورې غاړه ختیځې او جنوب ختیځې سیمې له خپل هیواده جلا کاندي[٦٩].

هدف ته د رسېدو لپاره د انګرېزانو پلان د ترلي سرحد (تدافعي)، وړاندې تګ (تعرضي) او په کوچنیو برخو د هیوادونو د تجزیې او وېشلو پړاوونه درلودل، تر ټولو د محلي قوتونو په رامنځته کېدو سره مرکزي واحد او قوي حکومت له منځه یوسي. دوی د دغه پلان د پلي کولو لپاره د نظامي، تبلیغاتي، ورانکارۍ او نورو ډېرو لارو چارو څخه استفاده وکړه.

(٦٩) کهزاد، احمد علی، رجال و رویداد های تاریخی، د پېښور چاپ.

ستره لوبه
(The Great Game)

د ۱۸۱۰ او ۱۹۰۷ کلونو په موده کې په افغانستان او منځنۍ اسیا کې د انګرېزي او روسي امپراتوریو پلټونو، جاسوسیو او دسیسو یا چل ول ته د سترې لوبې نوم ورکړه شوی دئ[۷۰]. د سترې لوبې په لوبغاړو کې درې ډلې شاملې وې:

- برتانوي پوځ او د هغې منصبداران او د برتانوي هند د حکومت سیاسي اداره.
- برتانوي جاسوسان چې یا خو سیلانیان او یا هم عسکري مامورین وو.
- هغه محلي کسان چې د معلوماتو د راټولولو لپاره انګرېزانو استخدام کړي وو او هغو خطرناکو ځایونو ته به یې استول، کومو ته چې به د آروپایانو ورتلل ګران وو. دوی به اکثره یا د پیرانو او روحانیونو او یا هم د بودایي زیارت کوونکو په

(۷۰) د سترې لوبې اصطلاح د لومړي ځل لپاره د نولسمې پېړۍ په سر کې د دغه جنګ جګړې یوه برتانوي ګډون کوونکي "ارتر کونولي" Arthur Connolly اختراع کړه. د انګرېزانو دغه مامور د استخباراتي معلوماتو د راټولولو لپاره په سیمه کې اوږده سفرونه وکړل. دغه انګرېز د خپل یوه بل ملګري چارلز ستودارت Charles Stoddart سره یو ځای په ۱۸۴۲ کال کې په بخارا کې خپل ژوند هغه وخت له لاسه ورکړ، کله چې د دواړو سرونه پرېکړه شول. خو د سترې لوبې اصطلاح په ۱۹۰۱ کال کې د "کیم" Kim په نامه د Rudyard Kipling کیپلنګ د یوه داستان د خپریدو نه وروسته عامه شوه.

جامه کې استول کېدل. انګرېزانو دا ډله د دوی د غیر عادي مهارت او چالاکۍ په وجه استخدام او تر لېږلو دمخه به یې د پټو معلوماتو د راټولولو او پټې سروې په چاروکې تربیه کول. د دې ډلې د شمېر او نومونو په هکله زیات معلومات ځکه نشته، چې دوی د خپل کار لیکلي رپوټونه پرېښودلي نه دي.

د یادولو وړ ده، چې د سترې لوبې د برتانوي لوبغاړو تر ټولو مهمه ډله د بریتانوي فوځ منصبداران او د سیاسي شعبې مامورین وو. د سترې لوبې د برتانوي لوبغاړو په معروفه څېرو کې لاندني کسان شامل وو:

- جیمز ایبټ **James Abbott**، چې په خیوا کې یې د روسانو پر ضد فعالیت درلود، د برتانوي هند د هزاره د سیمې د چارو مسئولیت وروسپارل شو او د ایبټ آباد ښار یې په نوم یاد یږي.
- لارد اوکلند **Lord Auckland** ، د برتانوي هند ګورنر جنرال چې په افغانستان یې د ۱۸۳۹ کال د تېري امر صادر کړ.
- ډاکټر ویلیام برایډن **Dr. William Brydon** ، چې د افغانانو او انګرېزانو د لومړۍ جګړې د یوازیني ژوندي پاتې شوي کس په توګه مشهوره شو.
- الکساندر برنس **Alexander Burnes** ، هغه سیلانې چې مرکزي اسیا ته د سفر کتاب یې ډېر مشهوره شو، د کابل په تخت د شاه شجاع د کښېنولو وروسته د انګرېزانو د هیئت مرستیال او د ۱۸۴۱کال په پاڅون کې ووژل شو.
- کیوناري **Cavagnari**، د افغانانو او انګریزانو د دوهمې جګړې په وخت کې په کابل کې د انګریزانو د نمایندګۍ مشر چې دوه

میاشتې وروسته د یوه پاڅون په نتیجه کې ووژل شو.

- ارتر کونولي **Arthur Connolly**، د سترې لوبې د اصطلاح اختراع کوونکی چې په بخارا کې ترې سر پرې کړ شو.
- لارد کرزن **Lord Curzon**، د برتانوي هند وایسرای (نائب السلطنه) چې شمال مغربي سرحدي ایالت یې تاسیس او سیمه یې مستقیماً د مرکزتر اداري لاندې راوسته.
- میجر هرالډ دین **Harold Deane**، د ۱۸۹۷کال د آزاد سرحد د قبایلو د ستر پاڅون په وخت کې د ملکنډ برتانوي سیاسي مامور، او په ۱۹۰۱ کال کې د شمال مغربي سرحدي ایالت د جوړېدو سره سم لومړنی کمیشنر.
- مورتمر دیورند **Mortimer Durand**، د هندوستان هغه خارجه سکرتر، چې په ۱۸۹۳ کال کې یې د برتانوي هند او افغانستان تر منځ د سرحد د ټاکلو خبرې سر ته ورسولې او دغه سرحدې کرښه یې په نوم یادېږي.
- ویلیام ایلفینسټن **William Elphinstone**، هغه انګرېزی جنرال چې د افغانانو او انګرېزانو په لومړۍ جګړه کې یې د انګرېزي قواوو قومانده پر غاړه وه او په ۱۸۴۲ کال کې د افغانانو په لاس ووژل شو.
- لیپیل ګریفین **Lepel Griffin**، هغه سیاسي مامور، چې په ۱۸۸۰ کال کې یې امیر عبدالرحمن خان سره د قدرت د رسېدو لپاره د انګرېزانو په شرایطو خبرې وکړې.
- حوزیه هارلن **Josiah Harlan**، په افغانستان کې لومړنی امریکایې جاسوس.
- موهن لال **Mohan Lal**، اصلاً مسلمان او نوم یې آغا حسن خان

و، نیکونه یې د راجه منی رام کشمیري له کورنۍ او د اسلام په دین مشرف شوي وو. پلار یې میرزا محمد شکوه نومېده. موهن لال د سدوزیو د کورنۍ د سقوط او د وزیر فتح خان د وروڼو د عروج په وخت کې په افغانستان کې او د انګرېزانو سره د افغانانو په جګړه کې د استعمار د پرمختګ له مهمو عواملو او جاسوسانو څخه وو. هغه د انګرېزانو په فعالیت کې مهمه ونډه درلوده. هغه نه یوائې د الکساند برنس سره د منشي او ترجمان په توګه خدمت وکړ او هغه ته یې فارسي ژبه زده کړه، بلکې انګرېزانو ته یې مهم معلومات راټولول، مخورو افغانانو ته به یې رشوتونه ورکول چې د انګریزانو پلویان شي او د انګرېزانو د دښمنانو د وژلو دسیسې به یې هم جوړولې. د امیر دوست محمد خان د ژوند په نامه د هغه یو کتاب[۷۱] کې د هغه د سترګو لیدلي ډېر حالات راغونډ شوي چې د محمدزیو د دورې د تاریخ له مهمو منابعو څخه ګڼل کېږي.

- لارد لیتن **Lord Lytton**، د هندوستان هغه وایسرای وو، چه د تېري کوونکي فارورد پالیسۍ له امله یې د افغانانو او انګریزانو دوهمه جګړه پېښه شوه.
- مکناټن **William Macnaghten**، په افغانستان کې د انګریزانو د تېري کوونکي پوځ مشر او د هغه هیئت مشر هم وو، چې شاه شجاع یې د قدرت پر ګدۍ کښېناوه. هغه د ۱۸۴۱کال د دسمبر په میاشت کې د وزیر اکبر خان په لاس ووژل شو.
- جان مکارتني **John Macartney**، برتانوي سروې کوونکی او

[۷۱] دا کتاب د "زندګی امیر دوست محمد خان امیر کابل" تر نامه لاندې په دوه ټوکه کې د کابل د پوهنتون د پخواني استاد پروفیسر ډاکټر سید خلیل الله هاشمیان له خوا ژباړل شوی او په امریکا کې د ائینۀ افغانستان د مجلې له خوا خپور شوی دئ.

د مونستوارت ایلفنستن د ماموریت د ټیم هغه غړی وو، چې د افغانستان یوه ډېره په زړه پورې نقشه یې جوړه کړه.

- چارلیس میسن **Charles Masson**، چې اصلي نوم یې جیمز لیویس وو، په ظاهره د برتانوي پوځ څخه کابل ته وتښتېد، په ۱۸۳۹ کال کې یې د انگرېزانو لپاره جاسوسي کوله، د سوالگر په بڼه یې ډیر ځایونه ولیدل. هغه یو ښه لرغون پېژندونکی هم وو او د کابل شمال ته پروت هغه ښار گوتې یې هم آروپایانو ته وروپېژانده، کوم چې مقدوني اسکندر جوړ کړی وو.
- ویلیام مورکرافت **William Moorcroft**، چې د آسونو د سوداگر په بڼه یې انگرېزانو ته جاسوسي کوله.
- ایلدرید پاتینجر **Eldred Pottinger**، چې د هرات د ښار په جامع جومات کې یې د خطیب او ملا امام دنده ترسره کوله.
- روزکیپل **Roos-Keppel**، چې د ۱۹۰۸ او ۱۹۱۹ کلونو ترمنځ د شمال مغربي سرحدي ایالت کمیشنر وو او د انگریزي/ پښتو ژبې قاموس یې ولیکو.

په کابل کې د انګرېزانو

میشته وکیلان یا مسلمان ایجنټان

انګرېزانو په لومړي سر کې د افغانستان په هکله ډېر لږ معلومات درلودل. که څه هم د افغانستان په هکله د ځینو مسافرو او سیلانیانو کیسې موجودې وې، خو د الفینستن تر استولو انګرېزانو د بریتانوي هند د سرحد (اټک) څخه آخوا زیات معلومات نه درلودل[۷۲]. دوی ته به داستخباراتي معلوماتو راټولول نه یوائې دا چې ستونزمن او خطرناکه وو، بلکې دا معلومات نیمګړي او په نشت حساب وو. د معلوماتو څرنګوالی به د هغو افرادو په قابلیت او وړتیا پورې مربوط وو، کومو چې به په بدلو څېرو او جامو کې سفر کاوه. انګرېزانو به کله ناکله وطني او ځایي خبر لیکونکي هم ګومارل.

انګرېزانو د دې ستونزې د له منځه وړلو لپاره هڅه وکړه، چې په افغانستان کې خپل مېشت نمایندګان وګوماري. خو که د (۱۸۳۸ – ۱۸۴۲) او (۱۸۷۸ – ۱۸۸۰) کلونو یا د افغانانو او انګرېزانو د لومړۍ او دوهمې جګړې نه تېر شو، په کومو کې چه انګرېزانو په کابل کې د خپلو نمایندګانو د میشته کولو ناکامه او له مصیبته ډکې هڅې وکړې، نو بیا انګرېزانو تر ۱۹۲۲ م کاله په افغانستان کې کومه دیپلوماتیکه او سیاسي نمایندګي نه درلوده. خو دوی په دې بریالي

---

(۷۲) Loyn, David (۲۰۰۹). ۱۲ مخ.

شوي وو، چې په کابل کې اوسېدونکي وکیلان یا د برتانوي هند مسلمانه ایجنټان (عاملین) ولري او د هغوی په ذریعه خپل رپوټونه او معلومات لاسته راوړي [۷۳].

د ۱۸۸۲ او ۱۹۱۹ کلونو تر منځه د برتانوي هند د حکومت د مسلمانو وکیلانو په ډله کې په ترتیب سره خان بهادر محمد افضل خان، سردار میرزا عطاالله خان، سردار محمد افضل خان گنداپور، محمد عزت خان منشي، محمد اکرم خان، مولوي غفور خان، حافظ محمد نواز خان، ملک خدابخش توانا، فقیر سید افتخارالدین، ملک طالب مهدي خان او حافظ سیف الله خان شامل وو.

د افغانستان د استقلال د گټلو نه وروسته د ۱۹۲۱کال د تړون په اساس د افغانستان او برتانیا تر منځ د سیاسي او دیپلوماتیکو اړیکو او نمایندگیو جوړېدو ته لار پرانیستل شوه او د هند د خپلواکۍ تر وخته چې بیا انگرېزان په ظاهره له سیمې ووتل، د انگرېزانو سفیران په کابل کې میشته وو. دا ټول سفیران د هندوستان د سیاسي خدماتو مامورین وو او د باندنیو چارو د وزارت له خوا به ټاکل کېدل. په دې سفیرانو کې په ترتیب سره فرانسس هنري همفري، ریچارد مکوناچي، ویلیام فریزر- تایتلر، فرانسیس ویلي او گیلز فریدریک سکوایر شامل وو.

---

[۷۳] داسې ښکارې چې د انگرېزانو لومړنی مسلمان وکیل د ۱۸۵۶ کال د هغې لوظنامې په نتیجه کې مقرر شوی، کومه چې د انگرېزانو او امیر دوست محمد خان تر منځ د هغه د زوی سردار غلام حیدر خان او برتانوي گورنر جنرال د استازي جان لارنس John Lawrence تر منځ تر سره شوه. د پېښور د دغې لوظنامې په پنځمه ماده کې، په کابل کې د انگرېزانو د حکومت وکیل ته خاصه اجازه ورکړ شوې وه. دا وکیلان به ټل هندي مسلمانان وو او لومړی وکیل نواب فوجدار خان نومېده، چې د ۱۸۵۶ څخه د ۱۸۵۹ کال د اپریل تر میاشتې پورې یې دنده سرته رسوله.

انګرېزانو دافغانانو سره د دوهمې جګړې د پیل کېدو نه وروسته د استخباراتو موضوع ته خاصه توجه وکړه او استخباراتي څانګې یې تاسیس کړې.

د مختلفو وسايلو او چلونو نه استفاده

که په افغانستان، عربي هيوادونو او هندوستان کې د انګرېزانو عملي شوو پلانونو ته وګورو نو څرګنده به شي، چې د دوی د فعاليتونو هدف په سيمه کې د توطئو او دسيسو، سبوتاژ، په حاکمه محافلو کې د نفوذ، د لويو رشوتونو په ورکولو، د قدرت پر ګدۍ د لاس پوڅو اميرانو او پاچاهانو په کښينولو او د هيوادونو د طبيعي جغرافيې په بدلولو متمرکزه وو. دوی به په ډېر مهارت او خاصې هوښيارتيا سره د هيوادونو په دربار او مخورو قومي او روحاني کړيو کې اثر رسوخ پيدا کاوه. په دې لاره کې د دوی غوره وسيله د پيسو نه کار اخيستل وو، د کومې په ذريعه چې يې اشخاص په بيه اخيستل، استخدامول او د هغوی له لارې به يې اغتشاش ته لمنه وهله، منفي تبليغات به يې کول او په سلطنتي محافلو، سياسي ډلو او عامو خلکو کې به يې ناباوري او خپلمنځي اختلافات منځ ته راوړل[۷۴].

---

[۷۴] محمد ولي (۱۳۸۷)، توطئه انګليس در سقوط دولت اعليحضرت امان الله خان.

په افغانستان کې

د برتانوي جاسوسي فعاليتونو ځينې نمونې

د نفاق واچوه او حکومت وکړه د فورمول طرح:

انګرېزان په دې باور وو، چې يو سړی يو پوره او ښ هم خوړلای شي که چيرې هغه لو مړی ټوټې– ټوټې کړي. هغوی د دراني امپراتورۍ د کمزوري کولو، بې ثباتۍ او افغانستان د ټوټې کولو د پاره نه يوا ځې د شاه زمان د واکمنۍ په دوران کې د ايران قاجاري پاچا د افغانستان په لوېديځو سيمو تيري ته وهڅاوه، بلکې د تېمورشاه د اولادې د خپلمنځي اختلافاتو څخه يې د استفادې پلان جوړ کړ او د سدوزايي ورونو څخه يې شاه شجاع درانی د خپلو اهدافو لپاره غوره او د لاس پوڅي په توګه استعمال کړ. پر دې سربېره هغوی د سدوزيو او بارکزيو (سردار پاينده محمد خان د اولادې) د اختلافاتو څخه هم ګټه واخيسته او د دوی له منځه يې څو تنه استخدام کړل، چې د سپه سالار محمد نادر خان د حکومت تر جوړېدو او حتی هغې نه وروسته هم د دوی په خدمت کې بوخت وو.

د خپلو مقاصدو لپاره د مزدورو او مهمو اشخاصو استعمال:

انګرېزانو به د افغانستان په حکومت باندې د فشار او د هغوی د سر غړونې په صورت کې د خپلو ګوډاګيو د نصبولو په غرض د افغانستان د چارواکو مرور ورونه او د کورنۍ غړي د ځان سره ساتل.

دوی په ۱۹۱۹کال کې کله چې غازي امان الله خان په کابل کې د پاچاهۍ اعلان وکړ، سردار نصرالله خان ته هم بلنه ورکړه چې برتانوي هند ته لاړ شي.

د هیوادونو د طبیعي جغرافیې بدلول او د راتلونکي لپاره د جګړو اولانجو د تخم کرل :

انګرېزانو یوائې د ډیورنډ د کرښې په تحمیلولو سره د افغانستان د پښتنو قبایلو، کورنیو او ورونو د بېلولو هڅه نه ده کړې، بلکې که په سیمه کې د معاصرو هیوادونو تر منځ تاریخي اختلافاتو، لانجو او جنګ جګړو ته ځیر شو نو څرګندېږي، چې د افغانستان او پاکستان تر منځ دسرحدي کرښې، د هندوستان او پاکستان تر منځ د کشمیر، او شرقي پاکستان (بنګله دیش)، د ایران او عراق تر منځ د شط العرب د سرحدي لانجو او جګړو تخم هم دوی د خپلو استعماري پالیسیو په ترڅ کې کرلی دئ.

د رشوتونو او تحفو ورکول:

انګرېزي چارواکو په حاکمو کړیو کې د نفوذ لپاره د لویو رشوتونو او تحفو د ورکولو څخه د یوې ښې وسلې په توګه استفاده کوله. کله چې مونستوارت ایلفنستېن د ۱۸۰۸م کال د اکتوبر په دیارلسمه نېټه د افغانستان د حالاتو د معلومولو لپاره، یا د انګرېزانو په اصطلاح د دوی د لومړني استازي په توګه خپل ستر ماموریت پیل کړ، نو دغه ۲۹ کلن برتانوي سیاسي مامور د افغان درباریانو سره د مناسباتو د ټینګولو لپاره د ځان سره په تحفو بار د شپږ سوه (۶۰۰) اوښانو او

دوولس (۱۲) پیلانو کاروان روان کړی وو[۷۵]. انګرېزانو وروسته هم د مادي امتیازاتو، ځمکو او منصبونو په ورکولو سره د ځینو ملکانو، اربابانو، خانانو او نوابانو نه استفاده کوله. په آزاد سرحد کې هم دوی ملکانو ته د تنخواه، منظوریو (الاونسونو) او امتیازاتو په ورکولو سره کوښښ وکړ تر څو دوی خپل خلک د انګرېزانو سره د جګړې څخه منع کړي.

د مختلفو دیني او مذهبي ډلو ټپلو تر منځ نفاق اچول:

د انګرېزي استعمار د پخوانیو طریقو څخه یوه هم د مذهبي اختلافاتو اور ته پوکې وهل وو. د انګرېزي جاسوسانو دغه طرحې او پلانونه په سیمه کې د هندوانو او مسلمانانو، شیعه او سني او نورو نومونو لاندې درې سوه کاله وروسته هم پلي کېږي. د همفر په نامه یو انګرېز جاسوس، په اسلامي هیوادو کې د خپلو خاطراتو په کتاب کې لیکي، چې د انګلستان د مستعمراتو وزارت د خپلو تخریبي فعالیتونو په ترڅ کې په اسلامي هیوادونو کې خپلو جاسوسانو ته د نورو دندو په ترڅ کې دنده سپارلې وه، تر څو د مذهبي اختلافاتو اور ته پوکی ووهي، مسلمانان په جهل او بې خبرۍ کې وساتي، ګډوډیو، فساد او اړودوړ ته لمن ووهي، مسلمان چارواکي او حاکمان فساد ته راکاږي، او د دین د عالمانو په جامه کې د مستعمراتو په وزارت پورې تړلي عالم نما کسان ورننباسي[۷۶].

---

[۷۵] Loyn, David (۲۰۰۹). (په افغانستان کې: د انګریزانو، روسانو او امریکایانو دوه سوه کلن اشغال) ۱۱ مخ.

[۷۶] Memoirs Of Mr. Hempher, The British Spy To The Middle East . یا د یوه انګرېز جاسوس اعترافات، هغه سند دئ چې په اتلسمه پیړۍ کې د همفر په نامه یوه انګرېز جاسوس ته منسوب شوی، چا چې د مسلمان په جامه کې د عثماني خلافت

د پيرانو، ملنګانو، تاجرانو او سيلانيانو په جامه کې د انګرېزي جاسوسانو لېږل:

په افغانستان کې د انګرېزانو د لومړنيو جاسوسانو له ډلې څخه يو هم ميجر ايلدرد پاتنجر (۱۸۴۳ – ۱۸۱۱) وو. دغه انګرېز عسکر او ديپلومات، کوم چې په ۱۸۳٦ م کال کې د يوه سوداګر حاجي پاتنجر په بڼه افغانستان ته سفر وکړ او ډېر يې غوښتل چې د خپلو مقاصدو د عملي کولو لپاره د يوه محلي خان د لور سره واده وکړي، په هرات کې د يوه هندوستاني ملا په نامه فعاليت، او د هرات د ښار په جامع جومات کې د خطيب او ملا امام دنده تر سره کوله. کله چې هرات د ځينو روسي منصبدارانو په ګډون د ايران د لښکرو تر ګوابښ او حملې لاندې راغی، نو د هغه اصلي څېره هم خلکو ته په ډاګه شوه او له هراته وتښتېد [77].

د مرکز د کمزوري کولو لپاره د مصر، عراق، ايران، حجاز او استانبول په هيوادونو کې ماموريت درلود. د دې کتاب د انګليسي نسخې په مقدمه کې چې په بمبئي کې چاپ شوې راغلي چې د دوهمې نړيوالې جګړې په ترڅ کې، جرمنيانو د دې انګرېز جاسوس خاطرات د يوه پرلپسې داستان په توګه د شپيګل په مجله کې خپاره کړي تر څو د انګيسي امپرياليزم اصلي څېره خلکو ته څرګنده کړي. دا کتاب د وهابي مسلمانانو له خوا غندل شوی او د محمد ابن عبدالوهاب او هغه د پيروانو د بې اعتباره کولو لپاره د انګرېزانو هڅه ګڼل شوې ده.

[77] ايلدرد پاتينجر Eldred Pottinger د هرات په محاصره کې له هغه ځايه په تېښته بريالی شو. هغه په افغانستان باندې د انګرېزانو د لومړۍ حملې د قواوو غړی وو، د مکناټن د مرګ نه وروسته په کابل کې د انګريزانو د مشر سياسي نماينده شو، د افغانستان څخه د انګرېزي قواوو د ويستلو په خبرو کې د انګليسي هيئت مشر وو، د افغانو او انګريزانو د لومړۍ جګړې د ماتې مسئول وګڼل شو، په ۱۸۴۱ کال کې د کاپيسا په کوهستان کې هغه وخت د افغانانو له خوا بندي او وزير اکبر خان ته وسپارل شو، کله چې يې په سيمه کې تبليغات کول. هغه څو مياشتې وروسته د جنرال پالک د قواوو په مرسته له زندانه خلاص او د خيبر په دره کې د انګرېزي قواوو د قتل

کرنیل لارنس بل مشهور انګرېز جاسوس وو، چې د پیرکرم شاه تر نامه لاندې یې د غازي امان الله خان د واکمنۍ د نسکورولو لپاره فعالیت کاوه او زیار یې ویست تر څو د انګرېزانو څخه د هیواد د خپلواکۍ دغه ګټونکي مترقي پاچا خلکو ته د کافر او د رسم او رواج د دښمن په توګه وروپېژني.

د افغانستان د کنټرول لپاره دانګرېزانو د هلوځلو په ترڅ کې ګڼ شمېر نورو انګرېزي جاسوسانو هم فعالیتونه درلودل. ویلیام مورکروفت William Moorcroft د ترکمن آسونو د سوداګر په نامه په افغانستان کې فعالیت درلود. ده د سیلاني او سوداګر په نامه د ۱۸۱۹ او ۱۸۲۵ کلونو تر منځ همالیا، پنجاب، کشمیر، پیښور، کابل، کندز او بخارا کې فعالیت درلود. هغه په یوه روایت په ۱۸۲۵ کال کې بلخ سره نژدې مړ شو. خو د ابي حک (Abbé Huc) په نامه یوه فرانسوي عیسوي مبلغ په وینا هغه په ۱۸۲۶م کال کې د تبت مرکز لاسا ته ورسېد او دوولس کاله وروسته، کله چې برتانوي هند ته ستنبده، په لاره کې ووژل شو.

ډګروال ریچارد ستودارت Charles Stoddart د انګریزانو د نظامي استخباراتو یو بل مامور وو، چې د ستړې لوبې په دوران کې یې په هرات او مرکزي آسیا کې فعالیت درلود. هغه په ۱۸۴۲کال کې د بخارا د امیر نصرالله خان له خوا ونیول شو. هغه د خپل یو بل انګرېز ملګري ارترکونولي Arthur Connolly سره یو ځای د ۱۸۴۲ کال د جون په میاشت کې د جاسوسۍ په تور ووژل شو. دغه وروستي کس هم د استخباراتي فعالیتونو په ترڅ کې سیمې ته اوږده سفرونه کړي وو.

عام څخه ژوندي پاتې شو او یو کال وروسته په ۱۸۴۲م کال کې په هانګ کانګ کې د محرقې په تبه مړ شو.

دا دواړه جاسوسان په انگلستان کې هغه وخت مشهوره شول، کله چې په ۱۸۴۵کال کې د جوسف ولف (۱۷۹۵ - ۱۸۶۲) Joseph Wolff په نامه یوه تن مسیحي مبلغ چې پخوا یهود وو، د هغوی د سرنوشت د معلومولو لپاره سیمې ته سفر وکړی او وروسته یې د سفر خاطرات نشر ته وسپارل. جوسف ولف خپله د مرگ نه هغه وخت ژوندی پاتې شو، کله چې امیر ته د هغه په جامو ډېره سخته خندا ورغله او ځان یې کنټرول نه کړای شو. ډاکټر پیرسیول بارتون Lord Percival Barton[۷۸] (۱۸۰۸–۱۸۴۰) یو بل انگرېز ډاکټر او جراح وو، چې د الکساندر برنیس د سفر ملگری او د افغانستان د چارو کارپوه گڼل کېده. هغه وروسته د مکناټن سیاسي مرستیال شو، د ۱۸۳۸ کال د خیبر په جگړه کې یې برخه واخیسته، د امیر دوست محمد خان د تښتېدو نه وروسته په ۱۸۳۹–۱۸۴۰ کال کې ورته د هغه په هکله د معلوماتو د پیدا کولو ماموریت وسپارل شو، ژمې یې د بامیانو په سمڅو کې تیر کړ او په ۱۸۴۰ کال کې هغه وخت ووژل شو، کله چې انگرېزي قواوو د پروان په دره کې د امیر دوست محمد خان د قواوو څخه ماتې وخوړه.

الکساندر برنیس Captain Sir Alexander Burnes (۱۸۴۱ – ۱۸۰۵) چې د بخارا په برنیس مشهور وو، د سترې لوبې یو بل لوبغاړی وو، چې دسیلاني په جامه کې یې فعالیت کاوه. هغه په شپاړس کلنۍ کې د شرقي هند د کمپنۍ د پوځ غړیتوب تر لاسه کړ. لومړی ماموریت یې د اباسین د سیند او درې په هکله د معلوماتو تر لاسه کول وو. وروسته یې د موهن لال په ملگرتیا د افغانستان او هندوکش له لارې بخارا او پارس ته سفرونه وکړل. کله چې په ۱۸۳۹ کال کې شاه شجاع د کابل پر تخت کښېنول شو، نو برنیس هم په کابل

[۷۸] د هندي بیوگرافۍ ډکشنري، ۲۵۳مخ.

کې د انګریزانو د سیاسي ایجنټ په توګه وټاکل شو او تر ځو چې په ۱۸۴۱ کال کې ووژل شو، هلته اوسېدو. په ۱۸۶۱ کال کې څرګنده شوه، چې په ۱۸۳۹ کال کې له کابله د هغه په ځینو استول شوو رپوټونو کې ګوتې وهل شوې وې تر څو د هغه نظریات په بل ډول منعکس کړای شي.

د یادونې وړ ده، چې انګرېزانو د خپلو استخباراتي فعالیتونو په لړ کې د اروپایي او امریکایي جاسوسانو څخه هم کار اخیستلی دئ. حوزیه هارلن Josiah Harlan (۱۷۹۹– ۱۸۷۱) چې وروسته د غور په شهزاده مشهوره شو شاید په افغاستان کې لومړنی امریکایي جاسوس اوسي. هغه پرته له دې چې کومه رسمي زده کړه ولري، د شرقي هند په کمپنۍ کې د هند د کلکتې په عمومي روغتون کې د جراح په توګه مقرر شو. لومړی د څه مودې لپاره د پنجاب د مهاراجا (په سانسکریت کې ستر پاچا) رنجیت سنګهـ په دربار کې او بیا د افغانستان د فراري پاچا شاه شجاع په خدمت کې وو. هغه د شاه شجاع د بیا قدرت ته رسولو په لړ کې پېښور او کابل ته ماموریتونه درلودل. هغه په پېښور کې د امیر دوست محمد خان د ورور نواب جبار خان سره ځکه وکتل چې انګرېزانو کوښښ کاوه جبار خان د شاه شجاع په ملګرتوب د امیر دوست محمد خان د رقیب په توګه استعمال کاندي. حوزیه هارلن وروسته د امیر دوست محمد خان په پلویتوب د هغه د کشر زوی سره یوځای د یوه ستر لښکر په ملګرتیا د ازبیک مراد بیګ د ټکولو لپاره د هندوکش څخه تېر شو او ځان ورته د نوي عصر مقدوني سکندر ښکاره شو. هغه په سیغان کې د یوې کوچنۍ جګړې نه وروسته د محلي واکمنانو سره ملګرتوب پیدا کړ او بیا د څه مودې لپاره د غور د محلي واکمن محمد رفیع بیګ مېلمه وو او ویل کېږي چې رفیع بیګ

د هغه سره ژمنه وکړه چې که غور ته راستون شي نو هغه او د هغه اولاده به د غور شهزادګان وګڼل شي. حوزیه هارلن په امریکې کې هغه وخت شهرت ته ورسېد، کله چې رودیارد کیپلینګ Rudyard Kipling له هغه څخه د "هغه سړي چې پاچا کېدو" په نامه د خپل داستان د اتل په نامه یادونه وکړه.

د پیرانو او ملنګانو په جامه کې د هندوستاني جاسوسانو لېږل:

له کومه ځایه چې انګرېزانو ته د دیني عقایدو په هکله د افغانانو احساسات څرګند وو، نو د دوی د دغو احساساتو څخه د ناوړې استفادې لپاره یې زیار وویست تر څو د روحانیونو په جامه کې افغانستان ته خپل جاسوسان راواستوي. اروانباد غبار په دې هکله لیکي، چې:

"کله چې د انګرېزانو مسلمان نوکران د اباسین څخه تېرېدل، نو هر یوه به ځانته د ملا، مولوي، مولانا، پاچا او سید لقب غوره کاوه او د خلکو د غولونې لپاره به یې د "انګرېزانو د مخالفت" بیرغ په اوږه کړی او د اسلام د یووالي او هندوستان د خپلواکۍ ډبره په سینه وهله. نو دوی به د افغانستان د خلکو او افغاني دولتونو له خوا په مینه او اعتماد سره قبلېدل او ځینې به د افغانستان د لوړپوړو نظامي او ملکي مامورینو په ډله کې شاملېدل[۷۹]".

د دې پیرانو په ډله کې یو هم میا عبدالستار شاه وو، چې په نقاب پوش مشهور وو او په قندهار کې یې د شاه زمان د وژلو ناکامه دسیسه جوړه کړه، خو خپله د نیول کېدو څخه وروسته ووژل شو. بل کس میا غلام محمد هندي وو، چې د روحاني په جامه کې په کندهار کې

[۷۹] غبار، میر غلام محمد (۱۳٦٦)، افغانستان در مسیر تاریخ، ۴۵۵ مخ.

او سېده او هڅه يې کوله چې د شاه زمان پر ضد د يوې بلې دسيسې کار تر سره کړي. د ده په کور کې د پاينده بارکزي، عظيم الکوزي، نورالله بابري، اسلام پوپلزي، حکمت سرکاني، سلطان نورزي، خضر عليزي، زمان پوپلزي، جوانشير ارسلان، جعفر جوانشير او شريف قزلباش په ګډون د شاه زمان د راپرزولو دسيسه جوړه شوه.

د غازيانو او انګرېزانو د مخالفينو په جامه کې د هندوستاني ايجنټانو استول:

کله چې د آزاد سرحد په قبايلي سيمو کې د انګرېزانو په خلاف غزاګانې او فعاليتونه پيل شول نو انګريزانو هم د دې غورځنګ د ناکامولو لپاره خپل ايجنټان د انګرېزانو د مخالفينو او آزادي غوښتونکو مبارزينو په جامه کې هلته واستول. دوی دا کار وروسته د خلافت د تحريک، په ۱۹۱۶م کال کې په کابل کې د هندوستاني آزادي غوښتونکو د جلا وطن يا موقت حکومت د جوړېدو او بيا وروسته د هجرت د تحريک په وخت کې هم وکړ او خپل ګڼ شمېر جاسوسان يې د برتانوي هند په خلاف د هندي مسلمانانو او مهاجرينو په جامه کې کابل او د افغانستان نورو سيموته ولېږل.

د هيواد پاله مشرانو ترور او وژنه:

د انګرېزانو مخالفين او هغه کسان به چې د دوی د پلانونو د عملي کولو په وړاندې خنډ واقع کېدل، نه يوازې دا چې د دوی د جاسوسانو او لاس پوڅو له خوا په راز – راز بدناموونکو تبليغاتو تورن کېدل، بلکې د دوی د کرکټر د وژلو د کوښښونو په څنګ کې به په فزيکي توګه هم له منځه تللي او په مرموزه او يا ښکاره توګه وژل کېدل. د مثال په ډول موهن لال د هغو ملي او قومي مشرانو د وژلو لپاره زياتې

پیسې مصرف کړې، کومو چې د انګرېزانو سره مخالفت کاوه. په دې ترڅ کې د عبدالله خان اڅکزي وژل، د میرمسجدي خان او امین الله خان لوګري د وژلو هڅه، په جلال آباد کې پر سردار محمد اکبر خان حمله او د هغه ټپي کېدل او په لسهاوو نورو کسانو ته د زهرو ورکول یوائې ځو نمونې دي. د انګرېزانو د مخالفینو د وژلو او له منځه وړلو دا سلسله وروسته حتی د سیمې څخه د انګرېزي مستقیم استعمار د تګر تر تولېدو وروسته هم روانه وه، چې ژوندي مثالونه یې د غازي امان الله خان د حکومت په وروستیو شیبو کې د کنړ د غازي میر زمان خان شهادت او وروسته د محمد نادر خان او د هغه د کورنۍ د استبداد د قربانیانو اوږد لست دئ.

د انګرېزانو پلوي چارواکي او افغاني ګوډاګیان:

د اعلیحضرت غازي امان الله خان د دولت په نسکورولو کې د انګریزانو د توطئو د کتاب د لیکونکې محمد ولي په وینا "انګلیسي ختیځ پېژندونکو د ختیځې نړۍ د خلکو خواص او عادتونه درک کړي او پوهېدل چې د یوه انګرېز له خوا د هغوی د پلانونو عملې کول ناشوني دي، د مثال په ډول که د افغانستان خلکو ته شاه شجاع د منلو وړ نه وو، نو بیا مکناټن او یا ایلفنسټن کله په مستقیم ډول دا دنده تر سره کولای شوه. له همدې امله یې کوښښ وکړ دا پلانونه خپله د افغانانو په لاس عملي کړي او د دې کار لپاره یې له چارواکو نیولې تر روحانیونو، سیاسیونو او غلو او داړه مارانو پورې سره راټول کړل".

انګرېزانو په خاصه توګه هغو کسانو ته ډېره اړتیا درلوده، کومو چې سیاسي، روحاني او نظامي مهارتونه درلودل، تر څو د خپلو مقاصدو د لاسته راوړلو لپاره په سیمه کې د امنیت خرابوالی او د

خلکو تر منځ د جګړو او نفرت اور ته پوکی ووهي. څرنګه چې د انګرېزانو د افغاني جاسوسانو او همکارانو لست ډېر اوږد او د دې ليکنې د حوصلې نه بهر دئ، نو دلته يې دليکلو څخه ډډه کوو[٨٠].

د ديوبندي ملايانو په جامه کې د جاسوسانو او تخريب کارانو فعاليتونه:

د ديوبند مدرسه د هندوستان د "ډيلي" شمال لورې ته سل ميله لرې د "اوترپرديش" د ښار د ديوبند په سيمه کې موقعيت لري. د اتلسمې پېړۍ په وروستۍ او د نونسمې پېړۍ په لومړي سر کې د دې مدرسې نه د "شيخ الهند مولانا محمودالحسن" په ګډون ګڼ شمېر اسلامي عالمان فارغ شوي دي. د ديوبند فارغانو په مختلفو سيمو کې مدرسې جوړې کړي او په اوسني پاکستان کې ګڼ شمېر پيروان لري. دوی عقيده لري چې د مسلمانانو لومړنۍ وفاداري د خپل دين سره او بيا وروسته د خپل هيواد سره ده، دويم دا چې مسلمانان يوائې د خپل امت ديني سرحدات (پولې) پېژني نه ملي سرحدات او دريم دا چې دوی د مسلمانانو د حمايت لپاره هر هيواد ته د تګ او جهاد کولو حق او وظيفه لري. د ديوبند مدرسه که څه هم د ديني علومو يوه مدرسه وه، خو ګڼ شمېر داسې مجاهدين يې وروزل چې د مذهبي احکامو په اساس يې د انګرېزانو د ښکېلاک څخه د هندوستان خپلواکي غوښتله.

[٨٠] لوستونکي کولای شي په دې هکله د زياتو معلوماتو لپاره د ليډې سيل Lady Florentia Sale (١٧٩٠–١٨٥٣) کتاب (چې د "شبيخون افغان" په نامه مير عبدالرشيد بېغم ژباړلی او په ١٣٧٠ کال کې په کابل کې چاپ شوی)، د موهن لال د "امير داست محمد خان ژوند" کتاب، د اروا ښاد مير غلام محمد غبار د "افغانستان در مسير تاريخ" کتاب، د ښاغلی عبدالرحيم شيون د "برګ های از تاريخ معاصر وطن ما" او نور کتابونه ولولي.

د دې مدرسې شاگردانو د انگرېزانو د ښکېلاک نه د هندوستان د خلاصون لپاره په مبارزو او سیاسي فعالیتونو کې د فعاله برخې اخیستلوله کبله د اعتماد وړ مبلغینو په توگه د هندوستان د خلکو په زړونو کې ځای نیولی وو. د اروانباد غبار په وینا، څرنگه چې انگرېزانو د هند په ټولنه کې د دې مدرسې اغېزه پخپله گټه نه لیدله، نو ځکه یې د هغې د شنډولو لپاره گڼ شمېر کسان دغه مدرسې ته ورننویستل، تر څو د فراغت نه وروسته د دیوبند تر نقاب لاندې د انگرېزي استعمار په خدمت بوخت شي. دا د دیوبند د مدرسې ښه نوم ته یوه سخته ضربه وه. انگرېزانو د امیر حبیب الله خان او غازي امان الله خان د واکمنۍ په وخت کې د دیوبند د مدرسې یو شمېر ملایان افغانستان ته واستول. د اماني دولت په وړاندې پر سختو تبلیغاتو برسیره، د ملا عمادالدین هندوستاني په نامه یوه تن د خپلو ملگرو په مرسته د پغمان په لاره د قرغې د پله په برخه کې د غازي امان الله خان د وژلو ناکامه هڅه هم وکړه.

د افغانستان د خپلواکۍ د گټلو نه وروسته د انگرېزانو جاسوسي او تخریبي فعالیتونو شدت وموند. دوی د افغانانو سره د انگرېزانو د دوو لومړنیو جگړو د درسونو په نتیجه کې د افغانستان په هکله تر ټولو ویجاړوونکې پالیسۍ ته لاس واچوو. دا پالیسي خپله د افغانانو په واسطه د هیواد کنټرول وو. ځکه چې د مستقیم اشغال په صورت کې خلک خپل خارجي دښمن پېژندلای او د هغو په وړاندې خپله لار تعینولای شي، په داسې حال کې چې د کورني نقاب لاندې د دښمن نفوذ د خلکو څخه دغه لاره ورک کوي.

د اروانباد غبار په وینا[۸۱] د افغانستان په هکله د انگرېزانو د

[۸۱] غبار، میر غلام محمد (۱۳٦٦)، افغانستان در مسیر تاریخ، ۴۴۴ مخ.

دولت پالیسي په مختلفو پړاوونو کې یو واحد هدف او ستراتیژي تعقیب کړې او هغه دا وو، چې څه د جګړې او پوځي اشغال له لارې، څه د ولسلي د په اصطلاح ملګرتوب او مرستې د پالیسۍ له لاري، څه د ټوټې کولو او تجزیې له لارې او څه د افغاني ګوډاګي حکومتونو له لارې د هیواد سیاسي استقلال او د نړۍ د هیوادو سره د هغې اړیکي له منځه یوسي، ملت په نفاق او کورنۍ جګړه کې وساتي، د دولت څخه د خلکو تنفر ځکه زیات کړي تر څو دوی ته اړتیا ولري او د دې په څنګ کې خپلو پراخو تبلیغاتو سره هیواد نړۍ ته د جهل، وحشت، غلا او دروا غو په صفتونو ورو پېژني او هیڅ ډول تاریخي افتخار او فضیلت ورته پرې نهږدي.

که چیرې د افغانستان اوسني حالت او په افغانستان کې د ناټو د سوله ساتونکو قواوو په ډله کې د انګرېزي لښکرو او قواوو موجودیت او کړو – وړو ته ځیر شو نو څرګنده به شي چې که څه هم د زاړه استعمار بڼه په نوي استعمار او بیا د نړۍ په نوي نظم بدله شوه، خو د افغانستان په هکله د انګرېزانو په پالیسۍ کې کوم بدلون راغلی نه دئ.

د آزاد سرحد د قبايلو غزاګانې

او امير حبيب الله خان

د ۱۹۰۵م کال د مارچ د يويشتمې (۲۱) نېټې په تړون سره، کله چې انګرېزانو په کال کې د ۱۸ لکه روپيو (۱٦۰۰۰۰ پونډه) تخصيصېې او هندوستان له لارې د وسلو د راوړلو د اجازې په بدل کې د افغانستان د خارجي مناسباتو بشپړ کنټرول تر لاسه کړ[۸۲]، امير حبيب الله خان د برتانوي هند تر سرپرستۍ لاندې راغی. کله چې لارډ مينټو، هند ته د نائب السلطنه په توګه راغی نو کوښښ يې وکړ، چې هند ته د امير د بللو له لارې، هغې سره دوستانه مناسبات نور هم ټينګ کړي.

ځرنګه چې د هغه لپاره د هند نه د امير ليدنې زيات سياسي اهميت درلوده، نو په دې هکله يې د لندن سره زياتې مشورې وکړې او ټينګار يې کاوه چې "دا سفر به هم د آزاد سرحد پر قبايلو ډېره ستره اغېزه ولري او هم د هند د مسلمانانو پر احساساتو[۸۳]". هغه زياته کړې وه چې د سرحد په قبايلو او پر مسلمانانو د نفوذ لپاره د دغه ګاونډي ملګرتوب مونږ ته تقريباً ضروري دئ.

امير که څه هم د انګريزانو او روسانو د نوي تړون نه خوښ نه وو،

---

[۸۲] Fraser-Tytler, W. K. (۱۹٦۷)، ۱۷۹ مخ.

[۸۳] مورلي ته د مينټو د ۱۹۰٦ کال د سپتمبر د دريمې نېټې ليک، د ايډينبرا په ښار کې د سکاټلنډ په ملي کتابخانې کې د مينټو اوراق.

د ۱۹۰۷ کال په سر کې هند ته سفر وکړ او د شاهانه هرکلي سره مخامخ شو [۸۴]. هغه د حرکت نه مخکې د انګرېزانو د بلنې په ځواب کې د درې ژبې دغه شعر ولوست:

کفر است در طریقت ما کینه داشتن
ائین ماست سینه چون آئینه داشتن [۸۵]

په دې سفر کې چې له یوې میاشتې زیات وو، د بین المللي سیاست په هکله د هر راز خبرو نه ډډه وشوه، خو امیر د سرحدي قبایلو په هکله خپل نظریات په ساده ډول انګرېزي چارواکو ته څرګند کړل. د هغه په عقیده، تر څو چې دا قبایل خپلواکه پاتې شي او انګرېزان پرې د بري موندلو هڅه ونه کړي، نو په سرحد کې به کومه ستونزه رامنځ ته نه شي. د انګریزي چارواکو سره د خبرو اترو په ترڅ کې امیر ژمنه وکړه چې د روسیې سره به، د انګریزانو د منځګړیتوب نه پرته، هیڅ ډول مخامخ معامله نه کوي [۸۶].

د هندوستان نه د امیر کتنه د انګرېزانو لپاره ډېره ګټوره وه. امیر افغانستان ته په راستنېدو ټینګ عزم درلود، چې د انګرېزانو د حکومت سره اعلان شوې دوستې په خپل ټول طاقت سره عملي

---

[۸۴] امیر حبیب الله خان د ۱۹۰۷ م کال د جنورۍ په لومړۍ نېټه لنډي کوتل ته ورسېد. په هماغه ورځ د انګریزانو حکومت هغه ته د اعلیحضرت لقب منظور او سلامي یې د ۲۱ نه ۳۱ توپونو ته لوړه کړه. هغه د مارچ د میاشتې تر اوومې (۷) نېټې پورې د دوو میاشتو او شپږ ورځني سفر په موده کې د پېښور، آګرې، علی ګړه، ډېلي، اجمیر، کلکتې، بمبئي، کراچۍ، لاهور، امرتسر او راولپنډۍ په ګډون د ګڼ شمېر سیمو څخه کتنه وکړه.

[۸۵] غبار، میر غلام محمد (۱۳۶۶)، ۷۲۹ مخ.

[۸۶] Haroon, Sana (۲۰۰۷)، ۲۰ مخ.

کړي[۸۷]، خو امیر د ننه په افغانستان کې د سخت مخالفت سره مخ شو. دا مخالفت دومره شدیده وو، چي د بیرته ستنېدو په وخت کې یې لغمان سره نږدې د کابل او جلال آباد تر منځه لار کې د وژلو هڅه وشوه، خو امیر د دې برید نه ژوندی خلاص شو. امیر تر دې وروسته د ځان په وړاندې د خلکو د سختو احساساتو او غبرګونونو د کنټرول لپاره د سختګیرۍ نه کار واخیست او شدیده مقررات یې وضع کړل. د انګریزانو سره د امیر حبیب الله خان د وفادارۍ رویې د هغه شهرت او حیثیت ته سخت تاوان ورساوه او د خلکو کرکه او نفرت ترې هغه وخت نور هم زیات شو کله چې د روسانو او انګریزانو تر منځ د ۱۹۰۷ کال پټ تړون نه خبر شول[۸۸].

په ۱۹۰۸م کال کې د مومندو د سرې غزا په وخت کې نائب السلطنه لارډ مینټو د مومندو په سیمه کې د ناڅاپي پاڅون په هکله د حالاتو نه امیر حبیب الله خان خبر کړ او د هغې نه یې غوښتنه وکړه، چې سمدلاسه د افغانستان د خاورې نه هغه راغلي وسله وال جنګیالي بیرته ستانه کړي، کوم چې په جګړه کې برخه لري او په راتلونکې کې هم د انګریزانو په خاوره د تېریو مخه ونیسي.

---

[۸۷] Fraser-Tytler, W. K. (۱۹٦۷)، ۱۷۹ مخ.

[۸۸] دا تړون د ایران، افغانستان او تبت په هکله د روسیې او برتانوي امپراتوریو د نفوذ د ساحې د ټاکلو په هکله د ۱۹۰۷م کال د اګسټ د میاشتې په ۳۱ نېټه په پیټزبرګ کې د تزاري روسیې د باندنیو چارو د وزیر او د انګریزانو د سفیر تر منځ لاسلیک شو.
د دې تړون برخې د ایران او افغانستان په هکله په لاندې ډول وې:
ایران: په دریو برخو وېشل شوی وو. په شمال کې د روسانو د نفوذ ساحه، په جنوب کې د انګریزانو د نفوذ ساحه او په منځ کې نرۍ بیطرفه ساحه یا بفر سټیټ.
افغانستان: روسانو ومنله چې دا هیواد به د انګریزانو تر نیمه حمایت لاندې وي او د خپلو پخوانیو هڅو نه، چې مستقیم روابط ورسره وساتي تېر شول.

امیر حبیب الله خان د برتانوي هند د نائب السلطنه د اپریل د میاشتې د ثلرویشتمې (۲۴) نېټې د پیغام په اخیستو سره د مې د میاشتې په پنځمه (۵) نېټه هغه ته ډاډ ورکړ، چې خپلو مامورینو ته یې داسې سخت احکام صادر کړي، چې خلک د سرحد د تېرېدو نه په ټینګه منع کړي، که څه هم د ګڼ شمېر ناپېژندل شوو لارو د موجودیت له امله به په ځینو سیمو کې د دوی د تېرېدو قطعي بندیز امکان ونه لري[۸۹].

د لیک استولو سره سم امیر د مومندو او افریدو د سیمې نه افغان ملایان بیرته وروغوښتل او دوی ته یې په عام محضر کې په ډاګه کړه، چې د مومندو سره د هغوی د ملګرتوب سره مخالف دئ. امیر همدا شان هغه کسان چې په جګړه کې یې ګډون کړی وو، کابل ته واستول او د دوی مهم کسان یې تر څارنې لاندې ونیول[۹۰]. د ډیورنډ د لیکې نه د افغاني غازیانو د تېریدو د ټینګ ممانعت او په جګړه کې د ګډون کوونکو غازیانو د بیرته ستنېدو په وخت کې د هغوی د مشرانو په وړاندې سخت اقدامات د کومو په نتیجه کې چې د کنړ غازي میر زمان خان هم د انګریزانو د خوشحالولو لپاره بندي کړای شو، سبب شول چې انګرېزي چارواکي د امیر حبیب الله خان د دې کار نه خوشحاله او هغه ته د مننې یو لیک هم ولېږي.

(۸۹) Summary of the Administration of Lord Minto, No. ١٦, P.١۴

(۹۰) هماغه ځای.

د سردار نصرالله خان رول او برخه

امیر عبدالرحمن خان په ژوند کې خپل ولیعهد ټاکلی نه وو. هغه په ۱۹۰۱م کال کې مړ او پنځه زامن او دوه لوڼې ترې پاتې شول. د هغه دوه زامن سردار نصرالله خان او حبیب الله خان له یوې موره وو. د امیر درې نور زامن امین الله جان، محمد عمر او غلام علي له نورو میاندو وو.

امیر حبیب الله خان د ۱۹۰۱م کال د اکتوبر پر پنځمه (۵) نېټه د سردار عبدالقدوس خان اعتمادالدوله په مرسته د واک پر ګدۍ کیناست او یو کال وروسته یې د خپل ورور سردار نصرالله خان په وسیله د "سراج الملت والدین" یا "د ملت او دین د څراغ" لقب تر لاسه کړ.

سردار نصرالله خان په ظاهره یو صوفي مشربه او مذهبي سړی وو، د ملایانو او روحانیونو سره یې ټینګې اړیکې درلودې او د دوی ملاتړ هم ورسره وو. په کابل کې د انګرېزانو د وخت مسلمان ایجنټ (عامل) سید افتخارالدین د افغانستان په اړوند خپل ورستني رپوټ کې د سردار نصرالله خان په هکله لیکلي، چې:

"سردار نصرالله خان اوږده ږیره لري او ټولو ته ملا ښکاري، خو هغه په حقیقت کې ډېر چالاکه او دسیسه سازه سړی دئ. هغه په ظاهره داسې څرګندوي چې ګواکې په ټولو چارو کې د امیر اطاعت کوي، خو د هغې د صداقت په هکله د شک لپاره ډېر کافي دلایل موجود دي.

هغه تل هيله لري چې يوه ورځ د امير لقب او امتياز تر لاسه کړي. هغه د نائب السلطنه (وايسراى) رتبه او د دولت په چارو کې بې حده اختيارات لري. هغه په نظامي چارو کې هم لاس لري. د هغه د کرکټر اصليت هغه وخت څرګندېږي کله چې څوک د هغه په حرمسراى کې دننه د فرانسوي فيشن د پام وړ تقليد ته ځير شي. هغه عياشۍ ته سخت ليواله دئ، خو په ډېر مهارت سره دا د خلکو څخه پټ ساتي او په دې بريالې کېږي چې خلکو ته ځان ملا ورپېژني[٩١]".

سردار نصرالله خان د مختلفو دلايلو له امله د انګريزانو نه کرکه ښودله، چې تر ټولو لومړى دليل يې د پلار د ژوند په وخت کې د لندن د سفر ناکامي وه. د ١٨٩٣ کال د نومبر د مياشتې د ډيورنډ د توافق نامې نه وروسته د هندوستان وايسراى لارد ايلګين امير عبدالرحمن خان ته بلنه ورکړه، چې د برتانوي هند او انګلستان څخه ليدنه وکړي. د امير زړه غوښتل چې لاړ شي خو د نقرص د ناروغۍ له امله يې سفر کولاى نه شو، نو خپل دوهم زوى سردار نصرالله خان يې واستاوه. د سفر لويه موخه په انګلستان کې د افغانستان دسفارت په پرانيستو کې د ملکې ويکتوريا د موافقې لاسته راوړل وو. خو نصرالله خان بريالى نه شو او امير په سختۍ سره نا اميده شو. هغه شکايت وکړ چې "دا يوازې د اشرافي ډلو رواج نه بلکې زمونږ د خوارو خلکو رواج هم دئ چې د مېلمه د غوښتنې په نه منلو سره هغه نه مايوسه کوي[٩٢]" .

سردار نصرالله خان د انګرېزانو او روسيې د تړون څخه خپه وو او د هغه ګوند مشر هم وو، چې د ترکيې په پلويتوب يې په نړيواله جګړه

---

(٩١) دانګريزانو پټ استخباراتي اسناد، L/MIL/١٧/١۴/١۵/١، ١ مخ.

(٩٢) Adamec, Ludwig.W. (١٩٩۴)

کې د افغانستان ورگډېدل او د اسلامي وحدت او افغانستان د طاقت ځرگندول غوښتل.

د افغانستان د خاورې څخه په انگرېزانو د حملو او د مومندو په جگړو کې د افغاني غازیانو د گډون په هکله د امیر حبیب الله خان د پالیسۍ او د هغه د ورور سردار نصرالله خان د رول په برخه کې انگرېزي چارواکي، د خپلو ایجنټانو د رپوټونو پر بنسټ، بېلابېل نظریات ځرگندکړېدي:

- ځینې ادعا کوي چې امیر د حکومت د چارو ټول واک خپل ورور سردار نصرالله خان ته پرې ایښی او خپله په مزو چړچو کې ډوب وو.
- مینټو بیا په دې نظر وو، چې امیر د سردار نصرالله خان د سیاسي طاقت او مذهبي متعصبینو په کړۍ کې راگیر او د سرحدي جگړو مخنیوی ورته ممکن نه وو.
- ځینې بیا وایي چې امیر په لوی لاس د حالاتو نه بې خبره ساتل شوی وو.
- بله ډله وایي چې هغه د حالاتو نه ښه خبر او په بشپړه توگه پوهېده، چې څه روان دي. که څه هم هغه خپل خلک په دې الوگولو کې گډون ته نه تشویقول، خو له بلې لورې یې د هغوی مخه هم نه نیوله.

د افغاني مؤرخ پوهاند عبدالحی حبیبي نظر د دغه وروستۍ ډلې نظر ته ورته دئ. هغه لیکي چې امیر عبدالرحمن خان بریالی شوی وو، چې خپل سیاسي لیاقت سره د افغانستان په امارت ځان ټینگ کړي. هغه که د کورنیو سرغړونکو سره د قهر او غوڅوونکي تبغ په ژبه خبرې

کولې، نو په خارجي سياست کې يې په پوره خوشحالتيا سره يوازې په ډيلي اتکا درلوده. له بله پلوه هغه د سازش او نرمش او د هند د وايسرای نه په کال کې د اتلس لکه کلدارو د مرستې د اخيستلو سره سره د ختيځو سرحداتو او قبايلو چارې يوازې د هغوی رحم او کرم ته ونه سپارلې. هغه که له يوې خوا وايسرای له دې لورې ډاډمن او مطمئنه ساته، نو له بلې خوا يې د افغانستان د سياسي او سوق الجيشي موقعيت څخه د پوره ګټې د اخيستو لپاره د هډې د ملا نجم الدين آخندزاده په شان ملايان قبايلي سيمو ته فرارول تر څو هلته د جهاد هنګامه توده وساتي او وايسرای ته وښيي چې که افغانستان هم داسې قبايلي غورځنګونه تحريک کړي نو د برتانوي هند لپاره به ډېر خطرناکه نتايج ولري.

پوهاند حبيبي زياتوي، چې د امير عبدالرحمن خان د مرګ نه وروسته د هغه زوی حبيب الله خان په ځانګړې توګه دغه حالت ته دوام ورکولای نه شو، نو ځکه يې خپل ورور سردار نصرالله خان ته چې ملا مشربه وو او پټکې به يې آغوسته، د دې سياست د بل اړخ د پر مخ بېولو وظيفه ورکړه. هغه يې د ارګ له منځه وويست او د ارګ لوېديځې لورې ته يې د زين العماره په نوم يو بل قصر ورته جوړ کړ تر څو هر خان او ملک او ملا ورسره رابطه ولري او پرته له کوم قيدوشرطه په آزاده ډول ورسره تګ راتګ ولري او د سرحداتو او قبايلو ټولې چارې هغه پر مخ بوځي او د ضرورت په وخت کې په ختيځو پولو کې حرکت منځ ته راولي او که وغواړي جهاد اعلان او هغه د افغانستان د خلکو د ارادې مظهر وګڼي او دا هغه سياست وو، چې امير حبيب الله خان او د هغه

ورور د خپل پلار څخه زده کړې وو(۹۳).

مولانا عبیدالله سندهي چې په کابل کې د هندوستان د جلاوطن حکومت فعاله عالیرتبه غړی او د سردار نصرالله خان او حاجي عبدالرزاق خان(۹۴) سره نژدې اړیکي درلودې، وایي چې د نړیوالې جګړې په وخت هغه ته دوه خبرې معلومې شوې، یوه دا چې امیر حبیب الله خان د افغانستان د علماوو او سترو شخصیتونو او سرحدي سیمو د علماوو او مشرانو څخه دا وعده او بیعت اخیستی وو، چې تر څو هغه حمله پیل نه کړي، تر هغې به دغه مشران او علماء یوائې د جګړې لپاره تیاري او کوښښ ته دوام ورکوي. دا ځکه چې په اسلام کې د پاچا د اجازې او دستور نه پرته د جګړې اجازه نشته او په دې توګه خلکو ته ډاډ ګیرنه ورکول کېده چې د افغانستان پاچا به هرومرو جګړه پیل کوي، خو یوه موده وروسته څرګنده شوه، چې امیر انګرېزانو ته یقین ورکړی وو، چې په جګړه کې به ناپیيلی او بې طرفه پاتې کېږي او دوهمه خبره دا وه، چې د جرمني څخه راغلي ګډ هندي (الماني او ترکي) هئیت هم تر ډېره وخته غولول شوی وو(۹۵). مولانا سندهي زیاتوي چې نائب السلطنه سردار نصرالله خان د دې حقیقت څخه خبر وو، خو ما ته یې هیڅکله ویلي نه وو.

د امیر حبیب الله خان د امارت د دورې په هکله بېلابېلو نورو اسنادو او شواهدو څخه هم څرګندېږي چې د خلکو د عمومي

(۹۳) حبیبی، عبدالحی (۱۳۷۲)، ۱۱۵–۱۱۷ مخونه.

(۹۴) ملا باشي، د میزان التحقیقات مشر یا د افغانستان د شرعي محکمې رئیس حاجي عبدالرزاق خان.

(۹۵) لغاړي، مولانا عبدالله (۱۹۹۸)، ۵۹–۶۰ مخونه.

نارضایتۍ په وړاندې د غبرګون، د تخت او تاج څخه د حمایت او د سرحدي پښتنو قبایلو د پاڅونونو او احساساتو د مخنیوي په دې سیاسي لوبه کې سردار نصرالله خان خپل رول په بریالیتوب سره لوبولای دئ.

دریمه برخه

د مومندو په مشهورو غزاګانو کې
د کنړ د غازي میر زمان خان ونډه

له لرې څخه یوه پر تمینه ننداره

(د انګرېزي منصبدار بادین پاول په لاس جوړ شوی انځور)

د کنړ د غازي مير زمان خان

لنډه پېژندنه

د لوی خان غازي مير زمان خان نوم په افغانستان کې د انګريزانو سره د افغانانو په دريمې جګړې پورې نه شلېدونکی مهم تړاو لري. په هيواد او خپلواکۍ مين دغه شخصيت د هغو معدودو کسانو په ډله کې وو، چې د هيواد د بشپړ استقلال د ګټلو او ژورو بدلونونو په پړاو کې يې مهم او تاريخ جوړونکی رول درلود. مير زمان خان په ١٨٦٩ ميلادي (١٢۴٨ هجری شمسی) کال کې د کنړ د لمټک په کلي کې د حاجي ګلروز خان په کور کې سترګې وغړولې. د هغه غور نيکه محمد اکرم خان د سپين غره د تيرا د سيمې مشر وو، چې د قبيلوي شخړو او اختلافاتو په وجه يې خپل کلې "کوټ" پرېښود او د کنړ د لمټک په سيمه کې ميشته شو.

مير زمان خان د انګرېزي استعمار سره د فطري دښمنۍ په وجه د ځوانۍ له وخته د آزاد سرحد په سيمه کې د آزادي غوښتونکو جنګياليو سره نژدې اړيکي درلودې، د هغوی د پاڅون او جهاد ملاتړ يې کاوه او خپلو جنګياليو ملګرو سره به يې د ډيورنډ د کرغيړنې ليکې نه په تېرېدو د هغوی په وسله والو مبارزو کې عملي ونډه اخيسته.

په صوبه سرحد او افغانستان کې د غازي مير زمان خان د نوم او شهرت انګازې هغه وخت خپرې شوې کله چې يې په ١٩٠٨ م کال کې د انګرېزانو په وړاندې د مومندو په مشهورې او تاريخې غزا کې، چې په

تاریخ کې د "سرې غزا" په نامه ثبت شوېده، د غازیانو د یوه وتلي مشر په توګه برخه واخیسته. د انګریزانو سره د میر زمان خان همدا دښمني او شهرت د ځوان شهزاده "عین الدوله" امان الله خان سره د پېژند ګلوۍ سبب شو، هغه پېژند ګلوي او آشنايي چې د وخت په تېرېدو او بېلا بېلو تاریخي ازمېښتونو نه وروسته په کلکې دوستۍ او ورورګلوۍ بدله شوه او د ژوند تر پایه یې دوام وکړ. له بله پلوه د ډیورند له لیکي اوښتل او په انګرېزي قواوو وسله وال بریدونه سبب شو، چې غازي میر زمان خان د امیر حبیب الله خان د رژیم تر څارنې لاندې راشي او د یوې دسیسې په ترڅ کې زندان ته واستول شي. شهزاده امان الله خان به په زندان کې د غازي میر زمان خان پوښتنه کوله. په زندان کې د یوه کال د تېرولو او نورو سیاسي بندیانو او مشروطه غوښتونکو سره د معرفت نه وروسته میر زمان خان په ضمانت خوشې او کنړ ته ستون شو، خو ډېر ژر بیا ونیول شو او د شېرپور زندان ته واستول شو. هغه دا ځل د ۱۹۱۹ م کال تر فبرورۍ پورې، کله چې امیر حبیب الله خان په لغمان کې ووژل شو، د څه کم پنځو کلونو لپاره په زندان کې پاته شو.

کابل ته د امیر حبیب الله خان د مرګ د خبر په رسېدو سره سم غازي میر زمان خان د خپلو ملګرو سره د زندان نه خلاص شو او د سردار نصرالله خان پر ځای یې امان الله خان ته د مشرقي د خلکو او قومونو د بیعت په اخیستلو او د هغه د حکومت د ټینګښت په لاره کې تاریخي کوښښونه وکړل او ډېر ژر ورته بیا د انګرېزانو سره د افغانانو په دریمې جګړې یا د هیواد د خپلواکۍ په جګړې کې د کنړ د اولسي لښکرو مشري او د چترال د جبهې قوماندانې وسپارل شوه. د چترال (ارنوۍ، دوکلام، لمبربټ او اسمار) دغه بریالۍ جبهه د استقلال د

څلورمې جبهې په نوم یاده او ثبت شوېده[1]. غازي میر زمان خان په ۱۳۰۳ هجري شمسي/۱۹۲۴ میلادي کال کې د ګوډ ملا په مشرۍ د منګلو د شورش په ختمولو کې ستره تاریخي برخه واخیسته او د ۱۳۰۷ کال د شینوارو د بغاوت په غلي کولو کې یې هم ارزښتناک خدمتونه وکړل.

غازي میر زمان خان د اماني دورې د دولتي شورا غړی وو. دا قانون جوړوونکې شورا د استقلال د ګټلو نه وروسته ځوان پاچا غازي امان الله خان ته د سلا مشورې ورکولو او نوو قوانینو او نظامنامو د جوړولو، تعدیل او تصویب لپاره جوړه شوې وه او د ۱۳۰۷ کال د لویې جرګې نه وروسته خپلو ۱۵۰ تنو غړو سره د افغانستان په لومړنۍ ملي شورا بدله شوه.

غازي میر زمان خان د خپل وخت په لاندنیو دریو مهمو تاریخي جرګو کې ګډون درلود:

۱. په جلال اباد کې د هډې لویه تاریخي جرګه چې د اتحاد مشرقي د تاریخي جرګې په نامه هم یاده شوېده. دا ستره تاریخي غونډه د استقلال د ګټلو نه وروسته د ۱۹۲۰/۱۲۹۸ کال د حوت په میاشت کې د هډې په تاریخي سیمه کې د غازي میر زمان خان په اهتمام او کوښښ د سپه سالار محمد نادر خان په مشرۍ جوړه شوې وه، په دې جرګه کې د ننګرهار، لغمان، کنړونو او سرحد د دواړو غاړو مشرانو، سپین ږیرو، علماوو، ساداتو مشایخو او اوسېدونکو

---

[1] د زیاتو معلوماتو لپاره د "جنګ استرداد استقلال افغانستان : جبهۀ فراموش شدۀ چترال و کنر، حقایق نهفته و حرف های ناګفتۀ جبهۀ چهارم" کتاب وګورئ. دا کتاب په بشپړه توګه د انترنېټ په پاڼه کې هم په لاندې پته کتلای شئ www.zamanifamily.com/publications.html.

پنځه زره (۵۰۰۰) کسانو ګډون کړی وو او د سرحد د دواړو خواوو د قبایلو د یووالي، د هیواد د خپلواکۍ او ارضي تمامیت د ساتلو او وطن د آبادۍ په هکله یې فیصلې وکړې او انګرېزانو ته یې اخطار ورکړ، چې د افغانستان په کورنیو چارو کې د ګوتو وهلو او د هیواد په سرحداتو کې د ورانکارۍ او تحریکاتو نه لاس په سر شي او که نه نو د زړورو افغاني اقوامو او قبایلو د قهر او مقاومت سره به مخامخ شي.

۲. د ۱۳۰۱ کال د جلال آباد لومړنۍ لویه جرګه چې د افغانستان د بشپړې خپلواکۍ د ګټلو نه وروسته لومړنۍ لویه جرګه وه. په دې جرګې کې د دولتي شورا پر غړو برسیره د کابل او شاوخوا سیمو، ننګرهار، لغمان او کنړونو استازو برخه اخیستې وه. د دې جرګې اصلي مقصد ټولنیز اصلاحات وو او د افغانستان لومړنی اساسي قانون (نظامنامه اساسي) یې هم تصویب کړه. په دې نظامنامه کې د مرئیتوب لغوه کول، ملي وحدت، شخصي آزادۍ، د حقوقو مساوات او پر عایداتو د مالیې لګول په ګوته شوي وو.

۳. په ۱۳۰۷ شمسي/ ۱۹۲۸ میلادي کال کې د پغمان دریمه لویه جرګه. د یادولو وړ ده، چې غازي میر زمان خان د پغمان په دوهمې لویې جرګې کې چې د جلال آباد د لویې جرګې ادامه وه، د منګلو د بغاوت د ټکولو د مصروفیت له امله ګډون نه درلود. په دې جرګې کې د غازي میر زمان خان زوی عصمت الله خان برخه اخیستې وه.

غازي میر زمان خان ته د بې سارو خدمتونو او سرښندنو په ویاړ لاندني مډالونه ورکړ شوي دي، چې هر یو سره نقدي او د ځمکو امتیازات هم ملګري وو:

- د وفا مډال

- د لوی خان مډال
- د خدمت مډال
- د صداقت مډال

په هیواد او خپلواکۍ مین دغه ستر شخصیت د هغو لړو کسانو په ډله کې وو، چې د ژوند تر پایه غازي امان الله خان او د هیواد د پرمختګ لپاره د هغې آرمانونو ته وفاداره پاتې شو او د هغې د نوښت او پرمختګ د پروګرامونو پلویتوب یې کاوه. ستر غازي او زړور قوماندان، لوی خان میر زمان خان د اعلیحضرت غازي امان الله خان د سلطنت په وروستیو میاشتو کې د هغه د سلطنت د ټینګښت لپاره په تاریخي هلوځلو بوخت وو، چې د ۱۳۰۷ کال د حوت په میاشت کې د افغانستان د خارجي دښمنانو او هغوی د کورنیو ګوډاګیانو د یوې دسیسې په ترڅ کې د کنړ د شینکوړک د کلي په جومات کې د ماخستن د لمانځه د ادا کولو په وخت پرې ناځوانمردانه حمله وشوه او د ۵۸ کلنۍ په عمر په شهادت ورسېد. روح دې ښاد وي[۲].

---

[۲] اخځلیکونه:

زمونږ غازیان: د نومیالیو ملي مبارزینو د ژوندانه حالات، ۱۹۸-۲۰۲ مخونه، محمد ولي ځلمی.

د امان افغان جریده، پنځم کال، ۹ او ۱۰ ګڼه، ۳ او ۴ مخونه، "داو طلبان سرکوبی باغیها"، د ۱۳۰۳ کال د وږي د میاشتې ۱۴ نېټه.

د امان افغان جریده، پنځم کال، ۱۳ او ۱۴ ګڼه، ۹ مخ، "جنګ لوګر و هزیمت کلی اشرار"، د ۱۳۰۳ کال د وږي د میاشتې ۲۲ نېټه.

د امان افغان جریده، پنځم کال، ۲۲ ګڼه، ۴ مخ، "ورود دلاوران سمت مشرقی"، د ۱۳۰۳ کال د جدي د میاشتې ۷ نېټه.

د حقیقت جریده، لومړی کال، ۱۰ ګڼه، د سنبلې ۱۱ نېټه، ۱۳۰۳ شمسی کال.

د استقلال ځلورمه جبهه، د عبدالخالق اخلاص تالیف، د حبیب الله رفیع سریزه، سمون، لمنې او نښلونې، دویم چاپ، ۲۰۰۵ کال.

د مومندو په مشهورې سرې غزا کې

د غازي میر زمان خان ګډون

د افغانستان د ختیځ سرحد په قبایلي سیمو کې چې د انګرېزانو په ضد د جهاد کوم چاپیریال جوړ او خوځښت پیل شوی وو، د افغانستان په پولو کې دننه میشتو خلکو ته، چې د انګرېزانو د ګوډاګې امیرانو تر پنجې لاندې یې ژوند تېراوه، هم دا زمینه برابره کړه، چې په پټه او یا ښکاره په دې مبارزو او پاڅونونو کې برخه واخلي. په دې لړ کې د غازي میر زمان خان ټولې کورنۍ هم د انګرېزي ښکېلاک سره د فطري دښمنۍ له امله د آزاد سرحد په قبایلي سیمو، خصوصا کنړ سره نږدې سیمه، کې د آزادۍ غوښتونکو جنګیالیو سره

هفته نامه کلید، به مناسبت هشتاد و سومین سالګرد استرداد استقلال افغانستان، صفحه ۱۴، شماره ۲۳، سال اول، هفته اول سنبله ۱۳۸۱ خورشیدی.

د غازي میر زمان خان کنړي د زوی الحاج محمد ارسلان زماني سره مرکه.

عبدالله غمخور، د افغانستان د آزادۍ شهسوار، د افغانان جریده، د ۱۳۷۹ کال د سنبلې ۲۴مه، ۳ مخ.

Fire in Afghanistan, ۱۹۱۴–۱۹۲۹, Rhea Talley Stewart, ۲nd Edition, ۲۰۰۰, USA

Adamec, W Ludwig (۱۹۷۵).Historical and Political Who's Who of Afghanistan. Craz, Austria

– روید اد لویه جرګه دارالسلطنه، ۱۳۰۳، مطبعه سنګی وزارت حربیه.

کلکې اړیکې درلودې او د هغوې د پاڅونونو او مبارزو ټینګ ملاتړ یې کاوه.

په داسې حال کې چې د غازي میر زمان خان د کورنۍ نورو غړو به د جنګیالیو غازیانو د خوراک او آذوقې لپاره خپله شتمني په خاصه توګه د سرکاڼو د میا صاحب[۳] په وسیله د دوی په واک کې اچوله، خپله غازي میر زمان خان به په ښکاره د خپلو جنګیالیو ملګرو سره د ډیورنډ د کرغېړنې لیکې تېرېده او د مومندو په وسله والو مبارزو کې به یې عملي ونډه اخیسته.

د لومړي ځل لپاره په صوبه سرحد او افغانستان کې د غازي میر زمان خان د نوم او شهرت انګازې هم هغه وخت خپرې شوې کله چې یې ده په ۱۹۰۸ م کال کې د انګرېزانو په وړاندې د مومندو په مشهورې او تاریخي "سرې غزا" کې د غازیانو د یوه وتلي مشر په توګه برخه واخیسته[۴].

---

[۳] د سرکاڼو د میا صاحب او د انګرېزانو سره په جګړو کې د برخه اخیستونکو مشهورو غازیانو او روحانیونو په هکله زیات معلومات د څلورمې برخې په دوهمه نښلونه کې ولولئ.

[۴] اخلاص، عبدالخالق (۲۰۰۵م)، ۹۳مخ.

د ۱۹۰۸م (۱۲۸۷ لمریز هجري) کال

د سرې غزا د جریان تفصیل

د انګریزانو حکومت د مومندو د پاڅون په اصلي علت نه پوهېده. د انګرېزانو مشر کمیشنر "دین" Harold Arthur Deane[۵] په دې باور وو، چې دا پاڅون د مومندو په خاوره د انګرېزانو د حملې د ګونګسي تتیجه وه[۶] مینټو[۷] ته دا پاڅون یوه معما وه. د سرې غزا د پیل او جریان په هکله د انګرېزانو په رسمي اسنادو کې خپاره شوي معلومات په لاندې ډول دي[۸]:

"په تېرو څو اونیو کې د پېښور په شمال لوېدیځ کې د مومندو په سیمه کې د خورا زیاتو ناکراریو نښې لیدل شویدي. داسې څرګندېږي چې د (زخه خېلو) په سیمه کې د وروستنیو جنګي سفربریو په موده کې ملایانو د مومندو په قبایلو زورا چولی تر څو د حکومت په مقابل کې د

---

(۵) Harold Arthur Deane د برتانوي هند د اداري مامور وو. ده په ۱۸۹۵ کال کې د ملکنډ د لومړني پولیټیکل ایجنټ په توګه دنده درلوده او په ۱۹۰۱م کال کې د سرحد د ایالت د جوړېدو نه وروسته د ۱۹۰۸م کال د جولای تر اوومې نېټې پورې د دغه ایالت لومړی چیف کمیشنر وو.

(۶) خارجه سکرترته د وایسرای د ۱۹۰۸ کال د اپریل د اوولسمې نېټې تلګرام.

(۷) لارد مینټو Lord Minto په ۱۹۰۵م کال کې د کرزن Lord Curzon د استعفی نه وروسته تر ۱۹۱۰ م کال پورې، چې تقاعد یې وکړ، د برتانوي هند وایسرای او عمومي ګورنر وو.

(۸) Nevill, H. L. (۱۹۷۷)، ۳۳۶ مخ.

زخه خېلو سره یوځای شي. د دوی هلې ځلې، سیمې ته د یوه کوچني لښکر په لېږدولو کې بریالی شوې، خو دوی د عملیاتو سیمې ته ډېر ناوخته راورسېدل، ځکه چې (زمونږ پوځي) عملیات په ډېرې چټکۍ سره پای ته رسېدلي وو. څرګنده ده چې راپارېدلو قبایلیانو په آسانۍ سره بیر ته ستنېدو ته زړونه نه ښه کول، نو سملاسې نتیجه یې د مارچ د میاشتې تر پایه د مومندو او پېښور په سرحدي سیمه د بریدونو یوه لړۍ وه ... د دې بریدونو په نتیجه کې د مُلکې چارواکو په غوښتنه په ابازیو او شبقدر کې پرتو پوځي ټولګیو ته مرسته ورسول شوه او د څارنې (ګزمې) لپاره د پوځي پولیسو د وزګارولو په مقصد د (متې مغل خېلو) په سیمه کې یو پوځي لښکر کوټ جوړ شو".

د اپریل ۱۹/۲۰ (د ۱۲۸۷ کال د حمل د میاشتې ۳۱/۳۰) په شپه انګرېزانو ته خبر ورسېد، چې مومند په سرحدي پوستو د حملې تیارې نیسي، د دوارو خواوو تر منځ ډزې لا پخوا پیل شویدي او په متې کې انګرېزي قواوو ته د سر زیان اوښتی دئ. د اپریل د شلمې نېټې په سهار د (سرجیمز ویلکوکس) (Sir James Willcocks) په ملتیا د ټولو وسله والو قواوو په ګډون شبقدر ته د مرستې لپاره لښکرې واستول شوې او د نوښار نه پېښور ته د هغو قواوو د ځای د ډکولو لپاره عسکر واستول شو، چې اوس یې د مومندو د سرحد د څارنې دنده تر سره کوله. اټکل شوې وو چې د راټول شوو قبایلو شمیر لس زره (۱۰۰۰۰) تنو ته رسېده، خو دا شمېر د افغانستان د خاورې په ګډون هر لورې نه د جنګیالیو په رارسېدو سره په چټکۍ مخ په زیاتیدو دئ[۹].

د اپریل په ۲۰-۲۳ مه (د حمل په ۳۱- ثور ۳) نېټه د مومندو سرتېرو ډزې د انګریزانو د شاهي صحرایي توپخانې د اتلسمې او

---

[۹] Nevill, H. L. (۱۹۷۷)، ۳۳۸ مخ.

اتیاومې بطریې د توپونو د ډزو له امله له لرې روانې وې، انګرېزانو د لومړې ځل لپاره د ۱۸ پونډه چټک ویشتونکو توپونو نه استفاده کوله. په مختلفو پوستو د شپې له خوا حملې او ډزې روانې وې.

انګریزان له دې نه چې مومندو د کال په دې وخت کې، چې د غَلو د حاصلاتو د ټولولو موسم وو، داسې ښکاره دښمني پیل کړې وه هک پک شوي وو. د سرحد قبایلو ته د غَلو د حاصلاتو تلف کېدل ډېره غټه ستونزه وه او هغې ته غاړه ایښودل پخپله د جنګیالیو د ټینګ عزم یوه ثرګنده نښه وه.

د انګرېزانو سره په دې غزا کې د مومندو د ملاتړ لپاره د ننګرهار او کنړ نه هم یو لوی لښکر تیار شو(۱۰). په دې لښکرو کې د کنړ د میر زمان خان په مشرۍ یوه ستره ډله هم شامله وه. انګرېزان په دې خبر او خپه وو، چې ولې د افغانستان د امیر سرحدې مامورین د سرحد نه په تېرېدو کې د غازیانو مخه نه نیسي، کوم چې د دوی دښمنانو ته د مادي او معنوي مرستې معنی درلوده(۱۱). د زخه خېلو د عملیاتو په لومړي سر کې امیر حبیب الله خان د یوه فرمان په ترڅ کې خپلو خلکو ته ویلي وو، چې د سرحد نه تېر نه شي او د انګرېزانو سره د سرحدي قبایلو په دښمنۍ کې ګډون ونه کړي. خو د هغه د ممانعت سره – سره، او د جګړې سیمې ته د هغه د نږدېوالې، یعنی په جلال آباد کې د موجودیت باوجود، ګڼ شمېر غازیان د سرحد نه تېر شول او په جګړه کې یې ګډون وکړ(۱۲).

د اپریل په ۲۳/۲۲ (ثور ۲– ۳) شپه په (مَټه) کې یوه عجیبه

(۱۰) Khalil, Jehanzeb (۲۰۰۰)، ۲۳۹ مخ .

(۱۱) هماغه ځای.

(۱۲) Keppel, Arnold (۱۹۱۱)، ۲۹ مخ.

پېښه وشوه. د پایونیر (Pioneer) د خپروني د خبریال په وینا[۱۳] په هغه شپه د غازیانو د ډزو له امله د عسکري کمپ د رسالې (سپرو قواوو) آسونو د ناڅاپي وېرې له امله ټیل ناټیل جوړ کړې او د کمپ نه په چاپېر شوي اغزن سیم ورغلل. په دغه پېښه کې لس (۱۰) آسونه مړه او نور داسې سخت ټپیان شول چې دوی یې په ویشتلو مجبوره شول.

د اپریل په ۲۳ مه نېټه د انګرېزانو د میچنۍ – ابازۍ کرښه د توپچي او پیاده قواوو له خوا نوره هم تقویه شوه او د غازیانو د ډارونکې طاقت له وېرې انګریزانو د پېښور دوو مکملو غونډونو، د فرقې قواوو او احتیاط غونډ ته د حرکت امر ورکړ. ډګر جنرال اندرسن، تورن جنرال باریت او تورن جنرال رامزي د غونډونو قوماندانې په غاړه درلوده[۱۴]. د خیبر او ملکنډ د ګرځنده پلټنو د قطارونو د بشپړه تیاري حکم هم وشو تر څو د ضرورت په صورت کې چمتو اوسي. د ملکنډ د صحرایي قواوو جوړښت په راتلونکي جدول کې کتلای شئ[۱۵].

د اپریل د میاشتې په ۲۴/۲۳ (ثور ۳– ۴) شپه غازیانو د مَټې او سردار ګړهۍ په پوستو باندې سخته حمله وکړه خو د اغزن سیم له کبله یې ونه شو کړای، چې د جنرال اندرسن د غونډ لښکرو ته ماتې ورکړي، ډزې د نیم ساعت لپاره رواني وې، خو د ښې پناه (خوندي پوښښ) د درلودو له امله د انګرېزي قواوو تلفات زیات نه وو. تر دې وروسته غازیانو د (مَټې) شمال لوېدیځې ته خپلې مورچلې جوړې کړې او د سهار په شپږنیمو بجو یې د جیمز ویلکاکس قواوو سره سخته جګړه

(۱۳) د ۱۹۰۸ کال د اپریل د میاشتې د ۲۵ مې نیټې خپرونه.

(۱۴) Keppel, Arnold (۱۹۱۱)، ۳۱ مخ.

(۱۵) Nevill, H. L. (۱۹۷۷)، ۳۳۸ مخ.

وکړه. د انګرېزي رسمې منابعو په حواله په دغه جګړه کې د انګريزانو تلفات ۶۲ تنه او د پښتنو شهيدانو شمير ۵۰۰ تنه اټکل شوی دئ[١٦].

انګرېزي چارواکي اعتراف کوي چې د دې جګړې له امله د برتانوي هند د شمالي پوځ ټول هغه منصبداران چې په هندوستان کې دننه يې خپلې رخصتۍ تېرولې بيرته راوغوښتل شول او په لنډه موده کې د يوې سترې قوې د راټولولو ټولې تيارۍ نيول شوې وې. دوی زياتوي چې که چيرې زمونږ دفاع لږه هم کمزورې وای، يا د مرستيالو قواوو په رسولو کې ځنډ پېښ شوې وای، نو بيا به د [ماتې له امله] ګاونډيانو په وړاندې زمونږ حيثيت او آبرو ته سخت زيان رسېدلی وای[١٧]. تر دې وروسته د څو ورځو لپاره جګړه سړه شوه او داسې ښکارېده چې د افغانستان يو شمېر غازيان د خپلو شهيدانو د وړلو لپاره تللي دي.

لارډ مينټو د حالاتو نه د افغانستان امير خبر کړ او د هغې نه يې غوښتنه وکړه چې د افغانستان د خاورې نه هغه راغلي وسله وال جنګيالي بيرته ستانه کړي، کوم چې په جګړه کې برخه لري، او د انګرېزانو په خاوره د راتلونکو تېريو مخه ونيسي. امير د انګرېزانو په غوښتنه سخت احکام صادر کړل، چې څوک تر دې وروسته د انګرېزانو خاورې ته تېرېدی نه شي او هغه کسان يې بيرته ستنېدو ته وبلل، کومو چې د مومندو سره په غزا کې ګډون کړی وو[١٨]. ده د افغانې لښکرو د مشرانو په وړاندې سخت اقدامات هم وکړل[١٩]، [٢٠]، د کومو په نتيجه

[١٦] Nevill, H. L. (۱۹۷۷)، ۳۴۰ مخ .

[١٧] هماغه ځای، ۳۴۱ مخ.

[١٨] Khalil, Jehanzeb (۲۰۰۰)، ۲۴۰ مخ.

[١٩] Baha, Lal (۱۹۷۸)، ۷۵ مخ.

[٢٠] اخلاص، عبدالخالق (۲۰۰۵م) ۹۳ مخ.

کې چې د کنړ غازي مير زمان خان هم د انګريزانو د خوشحالولو لپاره بندې کړای شو. انګريزي چارواکي د امير حبيب الله خان د دې کار نه خوشحاله او هغه ته يې د منني يو ليک واستاوه.

انګرېزانو اوس غوښتل چې د قبايلو سره د روغې جوړې کوښښ وکړي. دوی د مومندو د يوې جرګې د راغوښتلو هڅه وکړه، خو د مومندو ملکانو د راتګ نه ډډه وکړه. مينتو بيا د انګرېزي لښکرو مشر سر جيمز ويلکاکس ته هدايت ورکړ، چې د دې موقع نه په استفادې سره کوښښ وکړي چې د مومندو خاورې کې پرمختګ وکړي او دوی نه خپله بدله واخلي خو دوی ته د ۱۸۹۷م کال هغه سبق ورپه ياد وو، کوم چې د هډې د ملا صاحب په مشرۍ غازيانو د انګرېزي اتمې فرقې جنرال ايليس (General Elles) ته ورکړی وو. دوی په وېرې او احتياط مخ ته تلل او زړه يې نه ښه کاوه، چې په لومړۍ ورځ د (کړَپې) په سخت پيچومې ورشي.

د مې د مياشتې په ۱۱ (د ثور د مياشتې په ۲۱ مه) نېټه، ويلکاکس د يوه لوی لښکر سره په دې نيت روان شو، چې د مومندو سره د دوی په درو او غونډيو کې جګړه وکړي. په دې جګړه کې د الوتکو نه هم استفاده وشوه[21].

مې د مياشتې په ۱۷/۱۶ (ثور په ۲۶-۲۷) شپه د انګرېزانو د لومړي غونډ په قواوو باندې په داسې حال کې يوه سخته حمله وشوه چې هوا سخته توفاني او شديد باران ورېده. په دې حمله کې د پنجابيانو ۲۲ ام کنډک ته زيات تاوان ورسېد او انګرېزان مجبوره شول چې د شپې د لسو او يوولسو بجو تر منځ ورته مرستيال قوتونه ورورسوي. سخته جګړه تر يوه بل ساعته هم روانه وه. د انګرېزانو

---

[21] Khalil, Jehanzeb (۲۰۰۰)، ۲۴۰ مخ.

تلفات په دې شپه نهه (۹) تنه مړه او څلیرویشت (۲۴) تنه زخمیان ښودل شویدي.

د مې د میاشتې په ۱۸مه (ثور ۲۸ مه) نښته کومه جګړه ونه شوه، خو انګرېزانو د سیمې د کلو ورانولو، د اوبو د ذخیرو له منځه وړلو او د حاصلاتو سیځلو ته دوام ورکړ. جنرال باریت د مومندو په سیمه کې خپل پرمختګ ته دوام ورکړ او د خویزو د حاصلخېزې سیمې (بهایي ډاګ) ته ورسېد. غازیان ټوله ورځ د جنرال باریت سره په جګړه بوخت وو، د کومې په نتیجه کې چې د انګرېزي قواوو تلفات درې دېرش (۳۳) تنو ته ورسېد. انګرېزانو د پنجابیانو د اته ویشتم او وسله وال پنځه پنځوسم کنډک په مرسته د خپل عسکري کمپ شاوخوا غونډۍ د غازیانو نه ونیولې. انګرېزي قواوو د مومندو دوه کلي او دوه برجونه ویجاړ کړل، خو ناڅاپه د دوولسو تنو غازیانو د یوې ډلې تر سختې حملې لاندې راغلل. د دې حملې او لاس په لاس جګړې په ترځ کې د انګرېزي قواوو څخه درې تنه مړه او دوه تنه زخمیان شول او په پای کې دولس واړو غازیانو د شهادت جامونه وڅکل.

د مې د میاشتې په ۲۰/۱۹ (د ثور ۲۹– ۳۰) شپه د صافو یوې ډلې د (نهقي) په کمپ حمله وکړه. په دې مهال جنرال اندرسن د کمپ قوماندانې پر غاړه درلوده.

د مې د میاشتې په ۲۰ مه (ثور ۳۰ مه) نښته نهقي کمپ ته د دوهم غونډ په راستنېدو سره جنرال اندرسن د شمال په لورې وخوځېد او غونډ یې د (عمرا) په کلي کې د دویزو، صافو او اتمانخېلو د یوې ډلې د سختې مقابلې سره مخامخ شو، کومو چې د یوې غونډۍ په سر مورچه نیولې او مخې ته یې یوه ژوره نالۍ وه. غازیان چې د ښي لورې د اووه پنځوسم وسله وال کنډک، د چپ لورې د سکهانو د درې

پنځوسم کنډک او په منځ کې د اتم نمبر غرني توپچي قواوو تر حملې لاندې راغلې وو، د خپل سنګر نه په شا شوو، خو کله چې انګریزي لښکرې بیرته کلي ته ستنې شوې، نو دوی هم ورپسې راستانه او سخته جګړه یې وکړه. انګریزان اعتراف کوي چې که څه هم د دښمنانو (غازیانو) نه دوه سوه تنه مړه شول، خو دوی په ډېرې مړانې، توري په لاس جګړه کوله او کله به زمونږ قواوو ته سل ګزه نږدې رانږدې راننوتل. د شپې له خوا څه نوره جګړه هم وشوه، خو کومه خاصه نتیجه یې ورنه کړه[۲۲].

د انګریزانو د رسمي اسنادو په وینا د مې د میاشتې په ۲۳مه (جوزا ۲مه) نېټه د آزاد سرحد د قبایلو یوې دوه زره کسیزې قوې د امبار د سیند ښي لورې ته د انګریزي قواوو په مقابل کې ټینګې مورچلې نیولې وې او د دوی د اووه پنځوسم وسله وال کنډک، یوویشتم سواره کنډک او اتم نمبر غرنۍ توپچي قواوو سره یې جګړه وکړه.

د مې د میاشتې په ۳۱ مه (جوزا په ۱۰مه) نېټه سره غزا هغه وخت پای ته ورسېده کله چې د سر جیمز والکاکس انګریزي لښکرې په شا تګ او ستنېدو ته مجبوره شوې. د انګریزي قواوو د وروستنیو شلو ورځو تلفات په لاندې ډول ښودل شویدي:

انګریزي قواوې ۵۲ مړه ۴۲ زخمیان

هندي قواوې ۴۵ مړه ۱۷۶ زخمیان

مونږ سره کوم باوري اسناد نشته، خو انګریزان اټکل کوي چې په همدې موده کې ۴۰۰ تنه غازیان وژل شوي او ګڼ شمېر زخمیان شویدي.

---

[۲۲] Nevill, H. L. (۱۹۷۷)، ۳۴۵ مخ.

د ۱۹۰۸ کال په سرې غزا کې

ګډون کوونکې انګرېزي قواوې

د قواوو قوماندان تورن جنرال سر جیمز ویلکاکس[۲۳]
(Major-General Sir James Willcocks)

لومړی غونډ چې قوماندان یې ډګر جنرال اندرسن (Brigadier-General C. A. Anderson) وو:

د نارتمبرلین فیوزیلیر لومړې کنډک (وروسته یې د پنجابیانو دوه ویشتم کنډک ځای ونیو)

د سکهانو دري پنځوسم کنډک

د وحشي سپرو اووه پنځوسم کنډک

د ساینډ سپرو نهه پنځوسم کنډک

دوهم غونډ چې قوماندان یې تورن جنرال باریت (Major-General Barrett) وو:

د سي فورت هایلینډر لومړی کنډک

د پنجابیانو اته ویشتم کنډک

د کوکس پنځه پنځوسم نمبر وسله وال کنډک

مخکښنه سپاره چې وروسته یې ځای د سکهانو ځلورپنځوسم کنډک ونیو.

[۲۳] Nevill, H. L. (۱۹۷۷)، ۳۳۹ مخ.

دريم غونډ چې قوماندان يې ډګر جنرال رمزي Brigadier-General (J. Ramsay) وو:

د شاهي منستر فيوسيلر لومړې کنډک (وروسته يې ځاې د ويست يوکشيئر لومړي کنډک ونيو)

د پنجابيانو يوويشتم کنډک

د پنجابيانو دوه ويشتم کنډک (وروسته يې ځاى د پنجابيانو نولسم کنډک ونيو)

د پښتنو ځلوېښتم کنډک

د فرقې قواوې:

د سپرو يوويشتمه قوا

د شاهي لښکر کوټ د توپچي اتم نمبر غرنۍ بطريه

د پېښور درويشتم نمبر غرنۍ بطريه

اته ويشتم نمبر غرنۍ بطريه

د کنډر وهلو او ماين ښخولو لومړۍ او شپږم نمبر قوا

د سکهـ مخکښانو ځلوردېرشمه قوا

يو محلي صحرائي روغتون

د يادونې وړ ده، چې د هر غونډ سره د انګرېزي صحرايي روغتونونو دوه برخې، يو محلي صحرايي روغتون او د غونډ د لوژستيک قطار ملګري وو.

د ۱۹۱۵ م (۱۲۹۴لمریز) کال
د شبقدر په مشهورې غزا کې
د غازي میر زمان خان ګډون

د ۱۹۰۸م (۱۲۸۷لمریز هجري) کال د سرې غزا نه وروسته د لومړي نړیوال جنګ تر پیله، که څه هم کوچنۍ پېښې او خال خال ډزې کېدې، خو په مومندو او نورو قبایلې سیمو کې وضعه آرامه وه. انګرېزي چارواکي وايي چې په دې موده کې د آزاد سرحد د قبایلو د پاڅونونو د خپرېدو د مخنیوي درې مهم علتونه وو:

۱. د امیر حبیب الله خان رويې تر زیاتې اندازې پورې د غازیانو د حملو په مخنیوي کې مرسته وکړه. امیر د زړه له کومې، که څه هم تل بریالی نه وو، زیار وویست چې د خپل قلمرو نه د غازیانو د تېرېدو او انګریزانو ته د ستونزو د جوړولو مخه ونیسي[۲۴]. روز کیپل Roos-Keppel[۲۵] د ۱۹۱۵ کال د اپریل د میاشتې په دېرشمه نېټه د بریتانوي هند د چارو لپاره سکرتر ته ولیکل، چې: " که چیرې امیر په وخت اقدامات تر سره کړی نه وې، نو د

(۲۴). Baha, Lal (۱۹۷۸)، ۸۷ مخ.

(۲۵) Sir George Olaf Roos-Keppel لومړی د کرمې او خیبر ایجنسیو د پولیټیکل ایجنټ په توګه کار کړی او وروسته د ۱۹۰۸ او ۱۹۱۹ کلونو په موده کې درې ځلې د شمال مغربي سرحدي ایالت چیف کمیشنر وو او د افغان-انګیس په دریمه جګړه کې ډېر شهرت ته ورسېد.

جهاد د اور لمبې خپرېدې او د ټول ننګرهار، مومند او باجوړ سیمو به پاڅون کړی وای. اعلیحضرت د ملایانو او جهاد د پارټۍ په وړاندې غیر عادي زړورتیا وښوده، خپل محبوبیت ته یې زیان ورساوه، خو دې کار سره یې مونږ ته ډېر لوی خدمت وکړ".

۲. بل عامل چې د انګرېزانو په ګټه وو، د خیبر ایجنسۍ د مرستیال پولیټیکل ایجنټ صاحب زاده عبدالقیوم خان، په مرسته او بې نظیره کوښښونو په جګړو کې د افریدو د ګډون مخنیوی او هغه چلند وو، چې انګرېزانو ځانته د هغوی وفاداري ګڼله. روزکیپل د برتانوي هند نائب السلطنه لارډ هاردینګ (Lord Charles Hardinge) ته اطلاع ورکړه، چې که مونږ د دې ډېر مهم کال نه په خیر سره تېر شو، نو دا به زما په ګډون، د بل هر چا نه بلکې د عبدالقیوم خان له برکته وي[۲۶].

۳. د انګرېزانو په ګټه بل عامل په اوارو سیمو کې د خانانو، اربابانو او نوابانو همکاري او مرسته وه. دوی د قبایلو د جهادي عملیاتو په مقابل کې پخپله خوښه د انګرېزانو مرسته کوله. روزکیپل د ۱۹۱۵ م کال د اپریل په پنځمه (۵) نېټه د برتانوي هند نائب السلطنه لارډ هاردینګ ته ولیکل، چې:

"د پېښور د ولسوالۍ ډېرو وتلو خانانو، لکه څنګه چې د دوی پلرونو او نیکونو د تېرو اله ګولو په وخت کې کړي وو، مونږ ته د خدمت دپاره دپَلو (پیاده) او سپرو د برابرولو وړاندیز وکړ. حالات د ۱۸۵۷ کال راهیسې بدل شویدي. په هغه وخت کې به دوی خپلې

[۲۶] Baha, Lal (۱۹۷۸) ۸۸ مخ, (Roos-Kepple to Hardinge, ۱۹ July ۱۹۱۵, R. P.

وسلې درلودې، خو اوس باید حکومت دوی ته وسلې ورکړي..."

کله چې د ۱۹۱۵ کال د اپریل د اتلسمې (۱۸) نېټې مشهوره جګړه پیل شوه نو د پېښور او دېره اسمعیل خان د ولسوالۍ نوابانو، اربابانو او خانانو پخپله خوښه د انګرېزانو مرستې ته راودنګل او د مومندو په مقابل کې د جګړې لپاره شبقدر ته حاضر شول.

د نړیوالې جګړې په پیل کېدو سره د برتانوي هند سیاسي اوضاع بدله شوه. سیاسي مشرانو د خپلو سیاسي دریځونو په اساس تحریکونه پیل او غازیانو د جګړې لپاره ځانونه چمتو کول. د ترنګزو حاجي صاحب هم د اوارې سیمې نه لومړی ملکنډ ایجنسۍ او بیا د مومندو سیمې ته هجرت وکړ او په "لکړو" کې یې د غازیانو مرکز جوړ کړ.

د ۱۹۱۵ م (۱۲۹۴ لمریز) کال

د شبقدر د مشهورې غزا تفصیل

د مارچ په میاشت کې د غازیانو وتلي مشران لکه د چکنور ملا صاحب، د اسلامپور پاچا صاحب (میر صاحب جان) او د بابړې ملا صاحب د مومندو او باجوړ په ټوله سیمه وګرځېدل او خلک یې د انګرېزانو په مقابل کې جګړې ته وهڅول. د انګرېزانو د استخباراتي رپوټونو په اساس[۲۷] په هماغه وخت د امیر حبیب الله خان یو داسې پیغام هم په خلکو کې خپور شو، چې ګواکې امیر د جهاد اعلان نه دئ کړی او په دې کمپاین کې باید د هغه نوم استعمال نه شي.

د اپریل په میاشت کې د چکنور ملا صاحب د جهاد د تیارۍ لپاره خپل استازي د بیزیو او خویزیو قبیلو ته واستول، خو د هغوی ځواب منفي وو، ځکه چې دا د فصلونو د پخېدو او حاصلاتو د ټولېدو وخت وو او په دې وخت کې په غزا کې برخه اخیستل د دوی لپاره ممکن نه وو. دوی دا هم وویل چې غزا ته د ټولو مومندو د پاڅون لپاره د اسلام پور د پاچا صاحب او شینکیارۍ د ملا همکاري ضروري ده.

د چکنور ملا صاحب خپله ستراتیژي بدله کړه او تصمیم یې ونیو چې د انګریزانو پَلوي (ملک انمیر) ته د انګرېزانو د ملګرتوب له امله

---

(۲۷) File No. ۸-A (۱۹۱۵–۱۹۱۶) Tribal Research Cell Home Department, N.W.F.P., pp.۱–۸.

سزا ورکړي. ملک انمیر حلیمزي او د مومندو د ایجنسۍ د ګنداب اوسېدونکې وو، چې په مختلفو حساسو شیبو کې یې د انګرېزانو هر راز مرسته کړېده. په دې وخت کې د انګرېزانو د یوه بل پلوي ملک عنایت الله سره هم د ملک انمیر اختلاف پیدا شوی وو. انګرېزي چارواکو د دواړو ملکانو نه وغوښتل چې خپل منځي اختلافات لرې او د غازیانو د فعالیتونو په وړاندې عملي ګامونه واخلي[۲۸]. په دې وخت کې د افغانستان د پولې دننه هم ګڼ شمېر خلک جهاد ته تیار او یو شمېر یې د چکنور د ملا صاحب د لښکر سره ملګري شول.

کله چې غزا ته د افغانانو د تیاریو خبر انګرېزانو ته ورسېد، نو د برتانوي هند د خارجي چارو دفتر امیر حبیب الله خان ته لاندې تلګرام واستوو:

"د صمیمیت د څرګندولو نه وروسته، مونږ ته خبر رارسېدلی، چې د چکنور ملا او نورو ملایانو په پارونه او لمسون ستاسې اعلیحضرت په سیمه کې مومندو د هزارناو، لالپورې، چارده، ګوشتې، چکنور او باسول ګڼ شمېر سړې په کوډاخېلو کې راټول شوي او د انګرېزانو په خاوره د حملې هڅه کوي. زه اطمینان لرم چې که دا خبره رښتیا وي، تاسې اعلیحضرت به سمدلاسه د دې قبایلي قواوو د خپرېدو او لمسوونکو ته د جزا اوامر صادر کړئ. که چیرې دا قبایلي قواوې د انګرېزانو په خاوره تېری وکړي، نو سخته سزا به ورکړ شي او زه پوهېږم چې تاسې اعلیحضرت هم زما په شان د بې ځایه وینو د توئېدو د مخنیوي لپاره پرېشانه یاست[۲۹]".

---

[۲۸] Khalil, Jehanzeb (۲۰۰۰) مخ ۲۴۵.

[۲۹] File No. ۸-A (۱۹۱۵–۱۹۱٦) Tribal Research Cell Home Department, N.W.F.P., pp..۸–۱۰.

د اپريل د مياشتې په (۱۷) اووه لسمه (حمل د مياشتې ۲۷ مه) نېټه د مومندو لښکر د شاکوتل او ښاپښې تر منځ راټول شوې او په شبقدر باندې د حملې لپاره د کړپې او ګنداب په لوري روان شو. په لاره کې ورسره د ملک ماسل خان (محصل خان) کوډاخېل لښکرې هم ملګرې شوې[۳۰].

د اپريل د مياشتې ۱۸ مه (حمل په ۲۸مه) نېټه د مومندو لښکر پر انګرېزي قواوو بريد وکړ. په دې جګړه کې د انګرېزانو سره د ټول صوبه سرحد نوابانو او خانانو هم مرسته کوله. د يوه تلګرام په ترڅ کې چيف کميشنر ته د حالاتو د تشريح کولو په ترڅ کې پوليټيکل ايجينټ وليکل چې:

"نن، د اپريل د مياشتې په (۱۸) اتلسمه نېټه، د بابړې ملا تر مشرۍ لاندې قبايلي قواوو د انګرېزانو په خاوره د بريد کولو کوښښ وکړ او د دوې حمله د پېښور د کتارونو له خوا په شا وتمبول شوه. زمونږ د توقع په خلاف، دښمن بې نظيره زړورتيا او ټکره توب وښود. که څه هم دوی د موقعيت له پلوه برلاسې لري، خو زمونږ په عقيده د دوی تلفات زمونږ په نسبت ډېر زيات دي".

په دې جګړه کې، د انګرېزي رپوټونو له مخې د دواړو خواوو تلفات په لاندې ډول ذکر شوي دي:

د انګرېزانو له خوا پنځه (۵) منصبداران او پنځه ويشت (۲۵) عسکر مړه شوي او لس (۱۰) منصبداران او پنځوس (۵۰) عسکر ټپيان.

د غازيانو له خوا يوسلو پنځوس (۱۵۰) تنه شهيدان[۳۱]

---

(۳۰) هماغه ځای ۱۹–۲۸–۲۹ مخونه.

(۳۱) File No. ۸-A (۱۹۱۵–۱۹۱٦) Tribal Research Cell Home Department, N.W.F.P., pp..۳۸–۳۹, ۴۱–۴۲, ۵۱.

د مۍ او جون (ثور او جوزا) په میاشتو کې چې د جګړې اور په اروپا کې پیل شوی وو او سراج الاخبار هم پخپلو خپرونو کې برتانیا او روسیه د اسلام دښمنان بلل، انګریزانو ځانونه نېکمرغه ګڼل چې امیر حبیب الله خان نه یوائې په لومړۍ نړیواله جګړه کې خپله بې طرفي ساتله، بلکې افریدو هم ځانونه نه ښورول.

له نظامي پلوه، روان کال د برتانوي هند لپاره یو ځوروونکی او ربړوونکی کال وو. د برتانوي هند حکومت د برتانیا د مرکزي حکومت د هغه پرله پسې غوښتنو په وړاندې مقاومت ښوده، چې بهر ته د هندوستان نه لښکرې ورولېږي. د هندوستان نه د ځینو لښکرو لېږل په سرحد کې د انګریزي دریو میشتو فرقو کفایت تر زیاتې اندازې پورې هغه وخت متاثره کړې وو، کله چې د دوی د ځایونو د ډکولو لپاره ټیټې او ادنا هندې لښکرې استول شوې وې. د هاردینګ په عقیده غازیانو محلي هندوستانې لښکرو ته اهمیت نه ورکاوه[۳۲].

د جولای (اسد) په میاشت کې د برتانوي هند نائب السلطنه لارد هاردینګ (Lord Charles Hardinge) او د برتانوي لښکرو عمومي قوماندان بیوچمپ ډف (Beauchamp Duff) دواړو د سرحد د وضعې په هکله سخته نګراني وښوده او له دې ځایه یې د هر ډول عسکرو د ویستلو سره کلک مخالفت وښود. په دې وخت کې په هندوستان کې د انګریزانو د عسکري قواوو اته (۸) لښکرې موجودې وې، چې ټولې په سرحد کې ځای په ځای شوې وې. د هاردینګ په عقیده، که د نړیوالې جګړې په هکله سوله منځ ته رانه شي، نو د سرحد د حالاتو سره مقابله امکان نه لري[۳۳].

---

[۳۲] Baha, Lal (۱۹۷۸) ۸۸ مخ، (Harding to Chamberlain, ۲ Juky, ۱۹۱۵, H. P.

[۳۳] هماغه ځای.

د ۱۹۱۵ کال د سپتمبر (۱۲۹۴ کال د قوس) په میاشت کې د اسلام پور پاچا، میر صاحب جان (شیخ پاچا) او د کنړ غازي میر زمان خان د افغانستان نه د غازیانو یو لښکر برابر کړ.

عزیز جاوید د ترنګزو د حاجي صاحب په نامه د خپل اردو ژبې کتاب[۳۴] او ډاکټر جهانزیب خلیل[۳۵] په ملکنډ او مومندو ایجنسیو کې د مجاهدینو د تحریک تر نامه لاندې هغه تحقیقي انګرېزي کتاب کې چې د خپلې ډکتورا (پی ایچ ډي) لپاره يې لیکلی، د پېښور په آرشیف کې د چیف (مشر) کمشنر د استخباراتو د روزنامچې (ورځنیو یاداشتونو) د ۳٦ ګڼې د ۲۰۵ مخ او د مرستیال کمیشنر د استخباراتو د روزنامچې د ۱۵ بنډل د ۳۷ ګڼې د ۲۵۲ مخ په حواله لیکي، چې:

"د ترنګزو حاجي صاحب د اسلام پور د میرصاحب جان پاچا او د کنړ د ملک میر زمان خان نه غوښتنه وکړه، چې د افغانستان نه د غازیانو د لښکر سره د دوی مرستې ته ورشي. د دوی د درخواست په ځواب کې د غازیانو یو لښکر تیار او د سپتمبر د میاشتې په دوهمه هفته کې د لکړو سیمې ته ورسېدل. د سپتمبر په پنځلسمه (۱۵) نېټه په لکړو کې یوه لویه جرګه جوړه شوه، چې په هغې کې د صافو، میتی، موسی خېلو، کوډاخېلو، بئیزو او خویزو مشرانو ګډون کړی وو. په دې جرګه کې د انګرېزانو په قواوو د حملې فیصله وشوه او د جګړې یو جامع پلان جوړ شو. تر دې وروسته غازیانو د انګرېزانو په پوستو متعددې حملې وکړې او انګریزي قواوو ته يې د سر او مال زیات زیان ورورساوه. د دې تلفاتو په بدل کې انګرېزانو د برهان خېلو د کلي د بمبارۍ او سملاسي ورانولو حکم صادر کړ. د دې کلي د بمبارۍ په

[۳۴] جاوید، عزیز (۱۹۸۱)، ۲۴٦–۲۴۷ مخونه.

[۳۵] Khalil, Jehanzeb (۲۰۰۰)، ۲۵۱–۲۵۲ مخونه.

نتیجه کې که څه هم غازیانو ته زیاته ځاني او مالي خساره ورسېده، خو دوی خپل روحیات له لاسه ورنه کړل او بله شپه یې د "کانګړې" په سیمه کې د انګرېزانو په قواوو سخته حمله وکړه او د سر او مال زیات زیان یې وروا ړاوه. په دې حمله کې د برهان خېلو، منډي خېلو، کمالي او حلیمزو قبیلو فعاله برخه واخیسته. د انګرېزانو قواوو ماتې وخوړه او شاتګ ته مجبوره شول، خو د تېښتې په وخت کې یې د مومندو کلو ته اورونه هم واچول".

غازیان اوس د شبقدر په لورې وخوځېدل. د شاوخوا غرونو نه د الله اکبر د نارو انګازې اورېدل کېدې. انګرېزانو چې د غازیانو د طاقت اندازه ولیده او دا طاقت د دوی د اټکل نه ډېر زیات وو، نو پېښور سره نږدې د ابازیو په سړک یې خپلې دفاعي مورچلې ټینګې کړې. په عین حال کې غازیانو د پېښور، بنو، ډېره اسمعیل خان او هندوستان په نورو سیمو کې هم د انګریزانو په وړاندې د پاڅون اعلانونه خپاره کړل[۳۶].

ډاکټر جهانزیب خلیل[۳۷] د پېښور په آرشیف کې د مرستیال کمیشنر د استخباراتو د روزنامچې د ۱۵ بنډل د ۳۷ ګڼې د ۲۵۲ مخ په حواله[۳۸] لیکې چې د غازیانو د وسلو د ضروریاتو د پوره کولو لپاره، پاچا ګل، میرصاحب جان پاچا او د الینګار فقیر د کنړ د غازي میر زمان نه وغوښتل چې په پیسو د وسلو او کارتوسو د اخیستو او تر لاسه کولو لپاره کابل ته لاړ شي. د مومندو او مسحودو قبیلو د دې کار لپاره دوولس زره (۱۲۰۰۰) روپۍ هم برابرې کړې وې.

---

[۳۶] د پېښور په آرشیف کې د مرستیال کمیشنر د استخباراتو د روزنامچې د ۱۵ بنډل د ۳۷ ګڼې د ۲۵۱ مخ.

[۳۷] Khalil, Jehanzeb (۲۰۰۰)، ۲۵۱–۲۵۲ مخونه.

[۳۸] Deputy Commissioner diry No. ۳۷, bundle No. ۱۵, p. ۲۵۲

د انګرېزانو سره د غازي مير زمان خان دښمني او د آزاد سرحد په آزادۍ غوښتونکو مبارزو کې د هغه درنده ونډه د انګرېزانو څخه پټه نه وه. په دې جګړو کې انګرېزانو خپل مخبران او جاسوسان هم د معلوماتو د راټولولو لپاره د غازيانو په بڼه مامور کړي وو. دغو مخبرانو به د غازي مير زمان خان د نقل او حرکت او جهادي فعاليتونو په هکله رپوټونه استول، چې اسناد يې اوس هم د انګرېزي استخباراتو په آرشيفونو او د پېښور، اسلام آباد او هندوستان په آرشيفونو کې موجود دي.

انګرېزانو لومړې د غازي مير زمان خان او د هغه د زامنو او کورنۍ د وتلو غړو د تطميع کولو او جال کې د راګيرولو متعددې ناکامې هڅې وکړې او کله چې يې دغه آزادۍ غوښتونکي د ځان سره ملګري نکړای شول ، نو بيا يې د هغوی په وړاندې په رازراز توطئو لاس پورې کړ.[٣٩]

---

[٣٩] د انګرېزانو د دغو دسيسو په هکله مفصل معلومات د زماني دکورنۍ په ويب پاڼه کې د **www.ZamaniFamily.com** په پته تر لاسه کولای شئ.

د انګرېزانو د فشار له امله

د امیر حبیب الله خان په بند کې

غازي میرزمان خان د انګریزانو سره د دښمنۍ او د سرحد پورې غاړې د مومندو په خپلواکۍ غوښتونکو جګړو کې د فعاله برخې اخیستنې له امله دوه ځلي د امیر حبیب الله خان د واکمنۍ په دوران کې بندي کړای شو.

لومړی ځل د سرې غزا نه وروسته د انګرېزانو د فشار له امله د امیر حبیب الله خان د رژیم تر څارنې لاندې راغی او د یوې دسیسې په ترڅ کې زندان ته واستول شو. دا هغه وخت وو، چې په ۱۹۰۸م کال کې د بریتانوي هند نائب السلطنه لارد مینټو د مومندو په سیمه کې د ناڅاپي پاڅون په هکله امیر حبیب الله خان ته خپل تشویش څرګند کړ او د هغه څخه یې وغوښتل چې سمدلاسه د افغانستان د خاورې نه راغلي وسله وال جنګیالي بیرته ستانه او په راتلونکې کې هم د انګرېزانو سیمې ته د هغوی د تېرېدو مخه ونیسي. امیر حبیب الله خان د برتانوي هند د نائب السلطنه په غوښتنه د سرحدي پولي نه د غازیانو د تېرېدو د مخنیوي په هکله سخت احکام صادر کړل او هغه ته یې په دې هکله د ډاډګیرنې د ورکولو په ځنګ کې څرګنده کړه، چې د ګڼ شمېر ناپېژندل شوو لارو د موجودیت له امله به په ځینو سیمو کې د

دوی د تېرېدو قطعي بندیز امکان ونه لري[۴۰]. امیر د مومندو او افریدو د سیمې نه افغانانان بیرته وروغوښتل او د دوی مهم کسان یې تر څارنې لاندې ونیول[۴۱]. د ډیورنډ د لیکې نه د افغاني غازیانو د تېرېدو د ټینګ ممانعت او په جګړه کې د ګډون کوونکو غازیانو د بیرته ستنېدو په وخت کې د هغوی د مشرانو په وړاندې سخت اقدامات د کومو په نتیجه کې چې د کنړ غازي میر زمان خان هم بندي کړای شو، انګرېزي چارواکي خوشحاله کړل او نائب السلطنه امیر حبیب الله خان ته د مننې یو لیک هم واستاوه.

کله چې غازي میر زمان خان د کابل په نغاره خانه کې سخت بند تېراوه، نو شهزاده امان الله خان (عین الدوله) د انګریزانو په ضد غزاګانو کې د هغه په ګډون، مړانې او درنې برخې خبر وو، په زندان کې به یې د هغه پوښتنه کوله او په سره غزا کې یې د بهادرۍ له امله ورته د وروری لاس ورکړ او د هغه مور سراج الخواتین (علیا حضرت) هم ورته "زوی" ویلي وو. غازي میر زمان خان تر یوه کال بند وروسته د لس زره روپیو په نقدي ضمانت خوشې کړای شو او د خپلو ملګرو سره بیرته کنړ ته لاړ.

د شېرپور په زندان کې:

غازي میر زمان خان دوهم ځل د مومندو د ۱۹۱۵ م کال د جګړې نه وروسته یو ځل بیا ونیول شو او د شېرپور زندان ته واستول شو. په دې جګړه کې د غازي میر زمان خان تر مشرۍ لاندې د کنړ د غازیانو ډلې د مومندو د لښکرو سره یو ځای د "اقرب" په ډاګ کې د انګرېزي پوځونو

---

[۴۰] Summary of the Administration of Lord Minto, No. ۱٦, P.۱۴

[۴۱] هماغه ځای.

سره مخامخ جګړه کړې وه.

د دې کال د می په میاشت کې لارډ هاردینګ (Lord Hardinge) ، د برتانوي هند نائب السلطنه او عمومي والی، امیر حبیب الله خان د مومندو په سیمه کې د انګریزانو د دښمنانو د فعالیتونو څخه خبر کړ او د هغه نه یې غوښتنه وکړه، چې د دې کار محرکینو ته سخته سزا ورکړي[۴۲] .

د غازي میر زمان خان په سر د شهزاده امان الله خان جریمه:

غازي میر زمان خان دا ځل د شېرپور په زندان کې تر څلورو کلونو زیاته موده تېره کړې وه، چې امیر حبیب الله خان په ژمي کې جلال آباد او لغمان ته لاړ او عین الدوله امان الله خان په کابل کې د هغه په وکالت د حکومت چارې پر مخ بیولې. ده غازي میر زمان خان له بنده خوشې کړ. د دې پېښې خبر امیر حبیب الله خان ته ورسول شو او وویل شول چې میر زمان خان د ده په کورنۍ کې درزونه اچوي او امان الله خان بیا له بنده خلاص کړی دئ. د دې اطلاع په اورېدو امیر حبیب الله خان، امان الله خان ته فرمان صادر کړ، چې میر زمان خان دې زما تر درتلو پورې د شېرپور د جرثقیل په سیاه چاه کې (چې په اعدام د محکومو کسانو ځای وو) واچول شي او عین الدوله دې د میرزمان خان د بند نه د خلاصولو په وجه د دولت خزانې ته پنځلس زره روپۍ تحویل کړي. غازي امان الله خان، میر زمان خان ته د تښتیدو سلا ورکړه، خو هغه قبوله نه کړه او سیاه چا ته واچول شو.

[۴۲] د برتانیا کتابتون، د بریتانوي هند د دفتر ثبت شوي اسناد، پټه او سیاسي څانګه، ۶/۱۴، ۱۰مه کڅوړه، شیمله، د ۱۹۱۵ کال د می ۱۰ مه نېټه، اعلیحضرت امیر حبیب الله ته د عالی جناب نائب السلطنه له لورې.

په سیاه چاه کې د غازي میر زمان خان شپږ ورځې وتلې وې چې امیر حبیب الله خان د لغمان په کله ګوش کې ووژل شو او دی یو ځل بیا له زندانه خلاص او ځنځیرونه ترې لرې کړای شول. میر زمان خان، امان الله خان سره د کتلو نه وروسته هغه ته وویل چې د زندان د ملګرو د خبر د اخیستو او خدای پامانۍ لپاره یو ځل هلته ځي. امان الله خان ورته وویل چې کولای شي د خپلو دوستانو بندیانو لست راوړي چې د بخښنې فرمان یې صادر شي. هغه زندان ته لاړ او د یو سلو پنځوس تنو هغو مبارزینو او قومې مشرانو لست یې جوړ کړ، چې تېر حکومت ترې وېره احساسوله او زندان ته یې اچولي وو. د دوی د عفوې فرمان صادر شو او ټول له زندانه راووتل. په دوی کې هغه کس هم وو، چې یو کال مخکې یې په زندان کې په خنجکې (کروشنیل) د غازي میر زمان خان لپاره د جهاد یو بیرغ اوبدلی وو. له دې تاریخي وریښمین بیرغه چې قرآني آیتونه او د میرزمان خان نوم پکې اوبدل شوي وو، څو میاشتې وروسته د استقلال د ګټلو د جګړې په څلورمې جبهې کې استفاده وشوه او تاسې یې عکس په دریمه نښلونه کې کتلای شئ.

څلورمه برخه

نښلونې

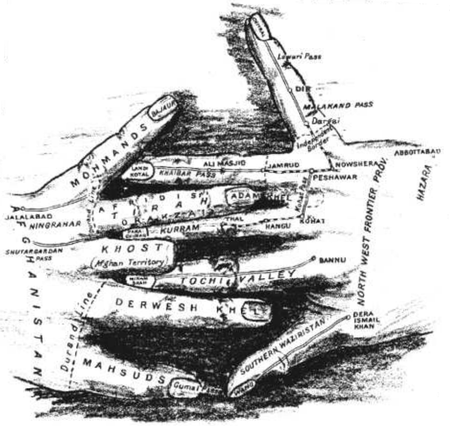

د ډیورنډ د کرښې په تحمیلولو سره برتانوي هند د دوو سرحدي کرښو خاونده شوه، یوه د بندو سرحدونو کرښه او بله پر افغانسـتان تحمیل شوې سرحدي کرښه. د دې دواړو کرښو تر منځ د پنځه ویشت زره مربع میله په شاوخوا کې د آزادو قبایلو سیمه پرته ده.

دوهمه نښلونه

په مومندو کې دانګریزانو سره په جګړو کې برخه اخیستونکي مشهور غازیان او روحانیون

(۱)

د لالپورې سعادت خان مورچه خېل

د لالپورې مشهور خان، سعادت خان مورچه خېل د سعدالله خان زوی او د انګرېزانو سخت دښمن وو. سعادت خان د افغانانو او انګرېزانو د لومړنۍ جګړې په دوران کې په میچنۍ، شبقدر او اقرب ډاګ کې دانګرېزانو سره جګړې کړیدي. په ۱۸۴۱ م کال کې په افغانستان باندې د انګرېزانو د حملې په وخت کې سعادت خان د مومندو د لښکر په مشرۍ د تېري کوونکو قواوو سره جګړه وکړه. کله چې انګرېزانو کابل ونیوو، نو سعادت خان هم د لالپورې پرېښودو ته مجبوره شو، خو د انګرېزانو په وړاندې یې خپلې مبارزې ته دوام ورکړ. په ۱۸۴۴ کال کې د انګرېزانو د ماتې نه وروسته سعادت خان بیرته لالپورې ته راستون شو. په ۱۸٦٤ کال کې په میچنۍ کې د انګرېزانو په قواوو د حملې نه وروسته سعادت خان د انګرېزانو په غوښتنه د امیر شېرعلي خان له خوا کابل ته استول شوی او هلته په کور کې تر مرګه پورې نظر بند وساتل شو. امیر شېر علی خان د سعادت خان د لور قمرجانې سره واده هم کړی وو، چې د میوند مشهور فاتح غازي ایوب

خان او د ګندمک د کرغېړن قرارداد امضا کوونکی امیر یعقوب خان د همدې مومندې ښځې زامن وو.

(۲)

د هډې ملا صاحب نجم الدین اخندزاده

د هډې په ملا صاحب مشهور ملا نجم الدین اخندزاده یو عالم، عارف او ستر ملي مبارز شخصیت وو. د هغه اصلي ټاټوبی د غزني شلګر وو، چې هلته یې د عقایدو او فقهې د علومو د زده کړې څخه وروسته د نورو علومو د زده کړې لپاره لوګر، کابل او ننګرهار ته سفر وکړ او وروسته د ننګرهار په هډه کې مېشت شو[۱۴].

د هډې ملا صاحب د سوات په بابا صاحب مشهور د ملاعبدالغفور مرید وو. د ۱۸۶۳ او ۱۹۰۰ کلونو ترمنځ د آزاد سرحد د بونیر، ملکنډ، چکدرې، باجوړ او مومندو په سیمو کې د انګرېزانو په مقابل کې د هډې د ملا صاحب تاریخي جګړو هم انګریزان او هم امیر عبدالرحمن خان سخت پریشانه او وارخطا کړي وو، د انګرېزانو په مقابل کې د هډې د ملا صاحب په جګړو کې د چمرکنډ او جړوبي جګړې ډېرې مشهورې دي او پر دې سربېره یې په ۱۸۹۷ م کال کې د مومندو په مرسته انګرېزانو ته د شبقدر او سکهو ډېری په سیمه کې سخته ماتې ورکړه. ویل کېږي چې د ډیورنډ د کرغېړنې توافق نامې څخه وروسته انګریزانو په امیر عبدالرحمن خان باندې زور واچاوه، چې هغه بندې کړي، خو په یوه روایت امیر په قبایلي سیمو کې د هغه د ستر نفوذ له امله د هغې سره د مخامخ مقابلې او وژلو څخه ډډه وکړه او

[۱۴] زماني، عبدالرحمن (۲۰۰۷)، ۱۶۰مخ.

ویې غوښتل چې په یوه چل یې له منځه یوسي. ملا نجم الدین اخندزاده د امیر په بد نیت پوه او ځان یې د امیر د نفوذ د ساحې نه لرې د آزادو قبایلو سیمې ته ورساوه او هلته یې د انګریزانو په وړاندې خپلو مبارزو ته دوام ورکړ. خو په یوه بل روایت، امیر هغوی ته د تېښتې زمینه خپله برابره کړه تر څو آزاد سرحد ته تللې او د انګریزانو په وړاندې د سرحد د قبایلو مبارزې تودې وساتي.

د هډې صاحب مریدان که څه هم ډېر وو خو د هغو کسانو شمېر چې د ده له خوا په ماذونیت سره منل شوي وو او نورو خلکو ته د طریقې د ورکولو اجازه یې ورته کړې وه، دوولسو کسو ته رسېږي[15] چې په دوې کې د پېښور د چینی میاقمرالدین، دبتخاک حضرت ضاحب عبدالشکور، صوفي عالم ګل چې د ترنګزو د حاجي صاحب پیر وو،د سرکاڼو میاصاحب سید اکبر شاه ، او داسلامپور میر صاحب جان پاچا دزیات شهرت خاوندان وو.

(۳)

د ترنګزو حاجي صاحب

شیخ المشایخ سید فضل واحد چې وروسته د ترنګزئیو د حاجي صاحب په نامه مشهوره شو د انګرېزي استعمار په وړاندې یو نامتو مبارز، سیاسي او پوه شخصیت وو. هغه په ۱۸۵۸م کال کې د پېښور د چارسدې د ترنګزئیو د سیمې په "نوي کلي" کې زېږیدلی وو. هغه د لومړنیو دیني علومو د تر لاسه کولو وروسته د پېښور د تهکال په یوې اسلامي مدرسې کې شامل او د شپږو کلونو لپاره یې خپلو زده کړو ته ادامه ورکړه. څرنګه چې دا مدرسه د کابل ډیلي په لویه لاره پرته وه او د

(۱۵) خدمتګار، عبدالله بختانی (۱۳۸٦/۲۰۰۷)، ۴۴-۴۵ مخونه.

افغانستان او هند ډېرو علماوو او مشايخو د سفر تمځای وو، نو هغه هم د ګڼ شمېر علماوو، فضلاوو او مشايخو سره پېژندګلوي پيدا کړه چې په دوې کې يو شمېر د انګرېزانو سره د خپلواکۍ په مبارزو او هلو ځلو مصروفه وو.

سيد فضل واحد د زده کړو د ختمېدو نه وروسته خپل کلي ته ستون شو او د رياضت په څنګ کې يې په کر کيلې پيل وکړ او د آزاد سرحد په سيمه کې د انګريزانو په وړاندې جنګېدونکو غازيانو د مشرانو سره آشنا او په دې ترڅ کې يې د کنړ، مومندو او باجوړ د غازيانو د ډلو د مشرانو سره ليدنې کتنې وکړې او د هډې صاحب د ملا نجم الدين اخندزاده سره يې هم له نژدې وکتل او د هغوې د فيض نه يې برخه واخيسته.

سيد فضل واحد په ۳۲ کلنۍ کې د ديوبند د مدرسې[(۱۶)] څخه د

---

(۱۶) د ديوبند مدرسه يا اسلاميه دارالعلوم د هندوستان د "ډهلي" شمال لورې ته سل ميله لرې د "اوترپرديش" د ښار د ديوبند په سيمه کې واقع ده، چې په ۱۸۶۶ کال کې د ځينو مشهورو علماوو له خوا جوړه شوېده. د دې مدرسې په درسي نصاب کې د اسلامي شريعت، فقهې، تصوف او نورو اسلامي مطالعاتو زده کړې برخه درلوده. د اتلسمې پېړۍ په وروستۍ او د نونسمې پېړۍ په لومړي سر کې د دې مدرسې نه د "شيخ الهند مولانا محمودالحسن" په ګډون ګڼ شمېر اسلامي عالمان فارغ شوي دي. د ديوبند فارغانو په مختلفو سيمو کې مدرسې جوړې کړي او په اوسني پاکستان کې ګڼ شمېر پيروان لري. دوی عقيده لري چې د مسلمانانو لومړنۍ وفاداري د خپل دين سره او بيا وروسته د خپل هيواد سره ده، دويم دا چې مسلمانان يوائې د خپل امت ديني سرحدات (پولې) پېژني نه ملي سرحدات، او دريم دا چې دوی د مسلمانانو د حمايت لپاره هرهيواد ته د تګ او جهاد کولو حق او وظيفه لري. د ديوبند مدرسه که څه هم د ديني علومو يوه مدرسه وه، خو ګڼ شمېر داسې مجاهدين يې وروزل چې د مذهبي احکامو په اساس يې د انکرېزانو د ښکېلاک څخه د هندوستان خپلواکي غوښتله. د دې مدرسې شاګردانو د انګرېزانو د ښکېلاک نه د

لیدنې په وخت کې د شیخ الهند مولانا محمود الحسن سره هم وکتل او د هغوې د ډلې سره یې اړیکې پیدا کړې. هغه په همدغه کال د مولانا محمود الحسن او ځینو نورو هندوستاني علماوو په ملګرتوب حج ته لاړ او تر راستنېدو نه وروسته یې د مردان په سیمه کې په ټولنیزو اصلاحاتو او ګڼ شمېر مدرسو په جوړولو پیل وکړ.

د لومړۍ نړیوالې جګړې د پیل کېدو نه وروسته، کله چې انګرېزان هم په جګړه کې شامل شول او د خلافت تحریک او شمال مغربي ایالت د اوسېدونکو آزادۍ غوښتونکو مبارزو شدت وموند، نو انګرېزانو د ترنګزئیو د حاجي صاحب د نیولو امر وکړ. حاجي صاحب ته د انګرېزانو د پلان او د ده د نیولو خبر ورسېد، نو ځکه یې د خپلو دریو زامنو او یو شمېر ملګرو په ګډون د مومندو سیمې ته هجرت وکړ. د مومندو "سور کمر" سره نژدې د حاجي صاحب د اوسېدو سیمه د انګرېزانو په خلاف د مجاهدینو په یوه مرکز بدله او د "غازي آباد" په نامه مشهوره شوه.

د ترنګزو حاجي صاحب د انګریزانو سره د افغانانو په دریمې جګړې کې هم د شبقدر او ډکې په سیمو کې برخه واخیسته. هغه د ۱۹۳۷م کال د دسمبر په ۱۴ نېټه له دې فاني نړۍ څخه سترګې پټې او د غازي آباد د جومات په انګړ کې خاورو ته وسپارل شو.

هندوستان د خلاصون لپاره په مبارزو او سیاسي فعالیتونو کې د فعاله برخې اخیستلو له کبله د اعتماد وړ مبلغینو په توګه د هندوستان د خلکو په زړونو کې ځای نیولی وو. د ارواښاد غبار په وینا، څرنګه چې انګرېزانو د هند په ټولنه کې د دې مدرسې اغیزه په خپله ګټه نه لیدله، نو ځکه یې د هغې د شنډولو لپاره ګڼ شمېر کسان دغه مدرسې ته ورننویستل، تر څو د فراغت نه وروسته د دیوبند تر نقاب لاندې د انګریزي استعمار په خدمت بوخت شي. دا د دیوبند د مدرسې ښه نوم ته یوه سخته ضربه وه.

(۴)
د چکنور ملا صاحب

د چکنور ملا صاحب هغه نومیالی روحاني شخصیت وو، چې نه یوائې د منبر او موعظو له لارې په ټولنیزو اصلاحاتو بوخت وو، بلکې تل به د هیواد د خپلواکۍ د جګړو په لومړي کتار کې ولاړ وو.

د چکنور د ملا صاحب اصلي نوم امیر محمد او د پلار نوم یې اخترمحمد په خټه مومند او د ننګرهار د مومند درې د "چکنور" د کلي اوسېدونکی وو. د خپل لاسلیک پر ځای به یې تل (فقیر چکنور) لیکه.

د چکنور ملا صاحب د اټکل له مخې په ۱۸۴۴م کال کې زېږېدلی او د وخت د رواجي علومو تر زده کړې وروسته یې د نورو اسلامي علومو د زده کړې لپاره د هند د نیمې وچې بېلابېلو سیمو ته سفرونه وکړل. هغه د لنډې مودې لپاره دقادریه طریقې زده کړې د هډې د ملا صاحب نجم الدین اخندزاده، څخه تر لاسه او په ۱۹۰۳ کال کې د دوی د مرګ نه وروسته د بتخاک د حضرت صاحب عبدالشکور مجددي څخه د طریقې او تجدید زده کړو ته ادامه ورکړه.

د چکنور ملا صاحب به د اسلام او وطن سره د مینې له مخې لا د خپلې طالب العلمۍ له وخته د نورو غازیانو سره د انګرېزانو په مقابل کې جګړو کې برخه اخیسته. په دې جګړو کې یوه هم د ده د پیر او مرشد ستر روحاني او غازي شخصیت د هډې د ملا صاحب تر لارښونې لاندې د ۱۲۷۳ لمریز هجري (۱۸۹۴م) کال هغه جګړه وه په کومه کې چې د مومندو جنګیالیو په ګډون د ننګرهار یوه ستر قومي لښکر د شبقدر په پوځي قلا برید وکړ او انګرېزي پوځي قواوو ته د سختې ماتې د

ورکوله نه وروسته یې دغه قلا ونیوله.

د چکنور ملا صاحب د هډې د ملا صاحب دیوه بل پیرو د بتخاک د حضرت صاحب عبدالشکور مجددي په مشرۍ د ۱۹۰٦ کال د مومندو د لښکرو په هغه پاڅون کې هم برخه درلوده، د کومې په نتیجه کې چې د "اقرب" په ډاګ کې انګریزي قواوو ته د یوې سختې خونړۍ جګړې په ترڅ کې سخت تلفات ورواوښتل.

د چکنور ملا صاحب د ۱۹۱۵م کال د اپریل په ۱۸ نېټه د یوه لوی لښکر سره دانګرېزانو له خوا نیول شوې سیمې ته لاړ او د اقرب په ډاګ کې یې د انګرېزانو سره په یوې مخامخ جګړې کې د مومندو د لښکرو مشرې په غاړه درلوده. په دې جګړې کې غازیانو له انګریزانو څخه زیاته اندازه وسله ترلاسه کړه، چې وروسته ترې د انګرېزانو په نورو جګړو کې کار واخیستل شو.

د چکنور ملا صاحب په ۱۹۱۹م کال کې د انګرېزانو په وړاندې د غازي امان الله خان داستقلال د جګړې او جهاد د اعلان هرکلی وکړ او د مومندو د غازیانو د یوه ستر لښکر په راغونډولو سره یې په "ډکه" کې د سپه سالار صالح محمد خان د ماتې څخه وروسته په مومند دره کې د انګرېزانو په وړاندې وسله والې مبارزې ته ادامه ورکړه او د هغوی د قواوو د پرمختګ مخنیوی یې وکړ.

د چکنور ملا صاحب د ۱۳۰۳ هجري لمریز کال په لویه جرګه کې هم برخه درلوده. په دې لویه جرګه کې ګډون کوونکو علماوو د شورشي ملایانو په مقابل کې اماني رژیم ته یوه فتوی ورکړه، چه په یوې برخې کې یې داسې راغلي وو:

"مونږ علماوو، ساداتو، مشایخو، وکیلانو، مشرانو او خپلو ټولو مسلمانو ورونو ته خبر ورکوو، چې که هر څوک زمونږ د حکومت

او دولت او یا د دولت د جوړو شوو نظامنامو په وړاندې خاینانه هلې ځلې وکړي او د شخصي مقاصدو لپاره یا پخپله اقدام او یا په تحریک لاس پورې کړي، نو اولی الامر به هغوی ته د زندانه نیولې تر اعدامه د هر ډول سزا د ورکولو شرعي اختیار ولري او مونږ ټول علماء، سادات، مشایخ، مشران او وکیلان به د دې ډول خاینانو د رفعې او دفعې لپاره، چې زمونږ افغانانو د شان او شرفه ډک ژوندانه په تاریخ داغ لګوي، هر راز قربانۍ ته چمتو او حاضر وو، یاستو او واوسو! (۱۷)".

د لویې جرګې د ختمېدو نه وروسته هم د چکنور د ملاصاحب په ګډون دیني علماوو د غازي امان الله خان څخه خپل ښکاره حمایت جاري وساتو. د انګرېزي استخباراتو د رپوټونو په اساس د چکنور ملا صاحب د اګست د لومړۍ نېټې د جمعې د لمانځه په خطبه کې، د علماوو د سپارښتنو د منلو له امله، د پاچا ستاینه وکړه او اعلان یې وکړ چې نظامنامې نورې په بشپړه توګه د شریعت سره مطابقت لري (۱۸).

د چکنور ملا صاحب د سپتمبر په شپږمه نېټه د علماوو د دېرش (۳۰) کسیز هیئت په ډله کې د ګوډ ملا او شورشیانو سره د خبرو لپاره لوګر ته لاړ، خو دا خبرې کومې نتیجې ته و نه رسېدلې (۱۹).

د چکنور ملا صاحب د ۱۹۲۸ کال د شینوارو د اغتشاش په دوران کې بېطرفه پاتې شو. د لندن د ټایمز ورځپاڼې د ۱۹۲۸ کال د دسمبر په لسمه (۱۰) ګڼه کې د یوه رپوټ په ترڅ کې ولیکل، چې د حالاتو کلي (کونجي) د چکنور د ملا په لاس کې ده خو هغه لا تر اوسه کومه اعلامیه خپره کړې نه ده. د انګرېزي استخباراتو په استناد "د ناپېژندل

(۱۷) رویداد لویه جرګۀ دارالسلطنۀ ۱۳۰۳، ۳۴۷ او ۳۴۸ مخونه.

(۱۸) سنزل نوید (۱۹۹۹). ؟؟؟ مخ.

(۱۹) هماغه ځای.

شوو دلایلو له مخې، د امان الله خان یوائېني پلوي، د چکنور ملا صاحب، د دسمبر د میاشتې په پای کې خپل دریز بدل کړ او مخالفینو سره ملګرې شو[۲۰]. په دې هکله د (اور په افغانستان کې) د کتاب د لیکوال د څرګندولو څخه معلومېږي چې دا کار به د چکنور د ملا صاحب د ملګري عبدالواحد شینواري په کوښښونو شوی وي. په آسترالیایي مستر وید مشهور عبدالواحد شینوارې د انګرېزانو جاسوس او د غازي امان الله خان پخوانی دښمن وو[۲۱].

د چکنور ملا صاحب د ۱۳۱۰ لمریز کال د جوزا د میاشتې په ۱۵ نېټه د نوي (۹۰) کلنۍ په عمر وفات او د خپل جومات په انګړ کې په درنښت سره خاورو ته وسپارل شو. د چکنور ملا صاحب یو زوی او درې لوڼې درلودې. اروا ښاد سناتور غلام نبي چکنوري د چکنور د ملا صاحب یوائنی زوی وو.

(۵)
د بابړې ملا صاحب

د بابړې په ملا صاحب مشهور، سید امیر جان د قادریه طریقې یو وتلی عالم او د هډې د ملا نجم الدین آخندزاده صاحب یو داسې مرید وو، چې په ټولو ملي مبارزو کې یې ورسره برخه اخیستله. د انګرېزانو د ښکېلاک دغه سرسخته مخالف په ۱۸۴۵م کال کې د لیټۍ په کلي کې زېږېدلې، لومړنې دیني زده کړې یې په خپل کلي کور کې د ماما صاحب په نامه یوه عالم نه تر لاسه او د زیاتو زده کړو لپاره اسمار او نورو سیمو

---

[۲۰] د برتانیا کتابتون، د برتانوي هند د دفتر اسناد ثبت شوي اسناد، سیاسي او پټه څانګه، د ۱۹۲۸ کال د ۱۲۸۷ د لسمې برخې ۶۹۱۱ مخ.
[۲۱] Stewart, Rhea Talley (۱۹۷۳)، ۵۳۹ مخ.

ته لاړ . د زده کړو د ختمېدو نه وروسته د "باجوړ" د سیمې د "چارمنگ" د درې د "بابړې" په کلې کې میشت او د بابړې د ملا صاحب په نامه مشهوره شو.

د بابړې ملا صاحب په ۱۹۰۲م کال کې د هډې د ملا نجم الدین اخندزاده صاحب تر وفات کېدو وروسته د انگرېزانو په وړاندې خپلو وسله والو مبارزو ته دوام ورکړ او د باجوړ د سیمې د خپلواکۍ غوښتونکو قواوو مشرې ورپه غاړه شوه. هغه د چکنور د ملا صاحب او ترنگزو د حاجي صاحب په مرسته د "لکړو"، "اقرب ډاگ" او "شبقدر" په بېلابېلو جبهو کې د انگریزانو سره جنگېدلی دئ. په دې ترځ کې د مومندو، ترکاڼیو او اوتمانزو د قامونو په گډون، د "شبقدر" په سیمه کې په انگریزانو د ۱۹۱۵م کال د مشهورې حملې د خاطرو او کیسو انگازې لا تر اوسه هم د آزاد سرحد په مختلفو سیمو کې اورېدل کېږي[۲۲].

د بابړې ملا صاحب د ۱۳۰۴المریز هجري کال د روژې په میاشت کې د ۸۰ کلنۍ په عمر وفات او د "چارمنگ" د "گل آباد" په کلې کې خاورو ته وسپارل شو. د بابړې د ملا صاحب تر وفات وروسته د هغه مشر زوی، په گل صاحب مشهور محمد یوسف، آزادۍ غوښتونکو مبارزو ته ادامه ورکړه او د "گل آباد" په کلې کې یې د "اتفاق" په نامه یوه جریده هم خپروله.

(٦)
د سرکاڼو میا صاحب

د کنړ د سرکاڼو په میا صاحب مشهور، میا محمد اکبر شاه د

[۲۲] صابر، محمد شفیع. تذکرۀ سرفروشان سرحد.

هډې د ملا صاحب نجم الدین اخندزاده هغه نومیالی او وتلی مرید، شیخ او روحاني وو، چې د ده سره یې یو ځای د انګریزانو په مقابل کې په غزاګانو کې برخه اخیستې ده.

د سرکاڼو میا صاحب د ننګرهار په کامه کې زېږېدلی او د هډې د ملا صاحب سره یې یو ځای د چمرکنډ په سیمه کې د انګرېزانو سره مبارزه کوله. کله چې د امیر حبیب الله خان په وخت کې د هډې ملا صاحب بیرته ننګرهار ته ستنېده، نو د کنړ د سرکاڼو خلکو ترې وغوښتل چې خپل یو خلیفه هغوی ته واستوي. د هغوي غوښتنه ومنل شوه او محمد اکبر شاه ورته واستول شو، چې وروسته یې د سرکاڼو د میا صاحب په نامه شهرت وموند.[۲۳]

د سرکاڼو میا صاحب د استقلال په جګړه کې هم برخه درلوده او د پوهنې او هیواد د ترقۍ پلوی هم وو. کله چې غازي امان الله خان په ۱۳۰۲ لمریزهجري (۱۹۲۳)م کال کې د هیواد د ترقۍ او پرمختګ لپاره خپل اصلاحي پروګرامونه پیل کول، او د پوهنې په برخه کې د نجونو د ښوونځیو جوړول هم پکې شامل وو، نو د سرکاڼو میاصاحب یې کلک ملاتړ وکړ. په دې هکله د اتحاد مشرقي د جریدې د ۱۹۲۳ کال د جنوري د ۱۳مې نېټې ګڼې د سرکاڼو د میا صاحب د ملاتړ یوه اعلامیه نشر ته وسپارله، چې د کنړ مشرانو او مخورو هم امضا کړې وه.[۲۴]

د میا صاحب لنګر د انګریزانو په مقابل کې د کنړ د غازیانو دمه ځای وو او د کنړ خلکو به یې د غازیانو د خوراک څښاک لپاره په خلاص مټ مرسته کوله.

---

[۲۳]. رفیع، حبیب الله، د استقلال څلورمه جبهه، د ۱۴۷ مخ لمنه.

[۲۴] د انګرېزانو د استخباراتو پټ رپوټونه، د سیاسي او پټې څانګې د ۱۹۲۴ کال د فبروري د میاشتې د اوومې نېټې ٦مه ګڼه، د ۱۰۸۱/۱۰ ګڼې ۱۰۵۴ مخ.

(۷)

د اسلام پور میر صاحب جان پاچا صاحب

په شیخ پاچا مشهور د کنړ د اسلام پور د پاچا صاحب اصلې نوم میرصاحب جان پاچا وو، چې د نسب شجره یې د مشهور محدث سید علي ترمزي (پیربابا) له لارې حسین بن علي بن ابي طالب ﷛ ته رسېږي[۲۵].

د اسلام پور پاچا صاحب، د هډې د ملانجم الدین اخندزاده صاحب خلیفه او دانگرېزانو سخت دښمن بلل کېده. هغه د نورستان د پخواني حاکم سید قادر جان پاچا تره او د اسلام پور د دوو متنفذو سیدانو، سیدعباس پاچا او بابا پاچا پلار وو. ویل کېږي چې هغه د امیر حبیب الله خان په دربار کې منلی شخصیت، د سردار نصرالله خان سره ډېر نژدې او د ډېر نفوذ خاوند وو.

میر صاحب جان پاچا د هډې صاحب متولي او د هغه د لنگر یا خیراتي پخلنځي مسئولیت هم په غاړه درلود، د کوم لپاره چې امیر حبیب الله خان په کال کې دولس زره (۱۲۰۰۰) روپۍ ورکولې[۲۶]. میر صاحب جان پاچا په ۱۹۰۷ م کال کې د برتانوي هند څخه د امیر حبیب الله خان د لیدنې سره سخت مخالفت درلود، خو بیا هم امیر حبیب الله خان ورته په درنه سترگه او احترام کتل.

د اسلام پور پاچا صاحب د مومندو د ۱۹۰۸ او ۱۹۱۵م کال په غزاگانو کې د کنړ د یوې برخې د مجاهدینو مشري پر غاړه درلوده. هغه د ۱۹۱۹ کال په فبروري کې د امیر حبیب الله خان د مرگ نه وروسته

---

(۲۵) د اسلام پور د پاچا صاحب د لمسي اروانباد سید عبدالله پاچا په لاس لیکل شوې قلمې یادداشت.

(۲۶) Who's Who in Afghanistan (۱۹۱۴)، ۶۰ او ۶۱ مخونه.

د پاچا په حیث د سردار نصرالله خان په سر پګړۍ وتړله او د شهزاده امان الله خان په مقابل کې د مقاومت دپاره یې ورته د پنځه زره (۵۰۰۰) کسیز لښکر د برابرولو وعده ورکړه.

(۸)

کاکاجي صنوبر حسین مومند

کاکاجي صنوبر حسین د هند د نیمې وچې د خپلواکۍ د بهیر مخکښ غړی، د پښتونخوا نومیالی سیاستمدار، هغه منوره ادیب، شاعراو ژورنالست وو، چې یوازې په ژبه او قلم نه بلکې په عمل کې یې هم د ازادۍ په جګړه کښې عملي برخه اخیستې وه او د ژوند زیاته برخه یې د انګرېزي استعمار سره په مبارزه کې تېره کړه.

کاکاجی صنوبر حسین مومند په ۱۸۹۷ م کال کښې د پېښور سره نژدې په "کړه وله" نومې کلی کې چې د پېښور د ښار جنوبي لورې ته په اته کیلومترۍ کې، بهٔ بیرې سره نژدې په کوهاټ روډ پروت دئ، زېږېدلی وو. هغه د ابتدائي او متوسطه تعلیم د حاصلولو نه وروسته په ښوونځي کې د استاد په توګه مقرر شو، خو د خپلو انقلابي افکارو او انګریزانو سره د دښمنۍ له امله یې ډېر ژر سرکاري کار پرېښود او په سیمه کې یې د دهقانانو او مزدورانو په تنظیمولو سره د هیواد د ازادۍ په عملی سیاست بوخت شو. هغه لومړی د خدائي خدمتګار او بیا د کانګرس د سیاسي تګ لارو پیروي کوله، خو د خپل تېز او انقلابي خوی او خاصیت له امله هلته پاتې نه شو.

کاکاجي د عدم تشدد د سیاست سره موافقه نه درلوده او هغه یې د وخت او حالاتو مطابق نه ګڼلو. هغه د انګرېزي استعمار نه سخت نفرت درلود او د انګرېزانو د ملګرو او د تالې څټو خانانو، اربابانو او

جاګیردارانو خلاف مبارزه یې د خپل سیاست اصلي مقصد ګاڼه.

د هند انګرېزي حکومت کاکاجي د څه مودې لپاره بندي کړ. له زندانه د خلاصېدو وروسته د وطن او خلکو سره د هغه مینه او دانګرېزانو نه نفرت نور هم زیات شو. هغه د یوه ټینګ سیاسي تنظیم د جوړولو ضرورت درک کړ او د "سېلاب" په نامه د یوې اونیزې په خپرولو یې لاس پورې کړ. انګرېزانو نه یوازې د "سېلاب" په خپرېدو بندیز ولګولو، بلکې د کاکاجي د بیا نیولو هڅې یې هم پیل کړې، نو هغه د بندي کېدو نه د ځان د ژغورلو او انګرېزي استعمار په وړاندې د مبارزې د جارۍ ساتلو لپاره د پټې (زیرزمیني) مبارزې لار غوره کړه. کله چې په کاکا جي د کار کولو ساحه نوره هم تنګه شوه، نو د ملګرو په مشوره د آزادو قبایلو سیمې ته لاړ. هغه لومړی په باجوړ کښې دیره شو او بیا په غازي اباد نومې کلي کې د ازادۍ د یوه بل ستر غازي حاجی صاحب ترنګزیي سره ملګری شو او د ازادۍ جدوجهد ئې په بله بڼه جاري وساتو.

څرنګه چې کاکاجي صنوبر حسین مومند په اصل کې یو ربښتونی انقلابي ادیب، پوه او ژورنالست وو او د هغه وخت د مطبوعاتو په ارزښت او اهمیت ښه پوهېده، نو ځکه یې په خلکو کې د سیاسی شعور د پیدا کولو او د ازادۍ په قیمت او اهمیت د هغوی د پوهولو لپاره د "شعله" نومې یوې مجلې د خپرولو کار پیل کړ. دا مجله به د "المجاهد " د خپرونې په شان په لاس جوړې شوې مطبعې کې چاپېده. د رسالې لیکونه به د کاکاجي خپل وو. خبرونه، تبصرې او مضمونونه به یې هم لیکل.

کاکاجي په پښتو، اردو او فارسي ژبوپوهېده. د انګرېزي ادب مطالعه یې هم لرله. د تخلیقی ادب سره سره یې د عمر خیام د رباعیاتو

ژباړه هم وکړه او د ایران د یوه انقلابی شاعر لاهوتي، انقلابي نظمونه یې هم پښتو ته راواړول او د نړیوال شهرت د خاوند مصري ادیب ډاکټر طه حسین او شاه ولي الله د کتابونو د ترجمو نه علاوه یې د مشهور صحابي ابوذر غفاری رضي الله عنه د ژوند حالات هم ولیکل. د هغه په نورو چاپ شوو آثارو کې د آزادۍ په غورځنګ د خپلو دوو شهیدانو ملګرو صاحبزاده اسلم او حافظ عبدالستار کتاب هم شامل دئ.

کاکاجي په ۱۹۴۷م کال کې د پاکستان د جوړېدو نه وروسته بیرته پېښور ته راغی او د خپل انقلابي ملګري صاحبزاده اسلم خان شهید په نوم ئې د "اسلم" په نامه مجله خپره کړه، خو بیا وروسته دا مجله هم د "سېلاب" په سرنوشت اخته او د حکومت د بندیز سره مخامخ شوه. کاکاجي په پښتونخوا کې د ترقي پسند ادبي تحریک په بنسټ ایښودونکو کې شامل وو او د انجمن ترقی پسند مصنفینو (ترقي غوښتونکو لیکوالو د ټولنې) په جوړولو کې یې برخه واخیسته. هغه په ۱۹۵۴ م کال کې د ټولنې د مشر په توګه بندي کړای شو. هغه د اولسي ادبي جرګې په جوړولو کې هم مهم رول ولوباوه.

کاکاجي صنوبر حسین د ژوند تر پایه په پښتونخوا او پاکستان کې د نوي استعماري نظام په خلاف قلمی او سیاسي مبارزې ته ادامه ورکړه. هغه د چاړواکو د سترګو اغزې ګڼل کېده او له همدې امله د ناروغۍ او بوډاتوب سره سره په ۱۹۵٦ م کال کې بیا ونیول شو او د جېل نه د لاهور د شاهی قلعه اذیت خانې (د شکنجې ځای) ته واستول شو چرته چې د زړه او ساه لنډۍ په رنځ اخته شو. خو حکومت ترې بیا هم وېره کوله، او تر هغه وخته یې بندي وساتو تر څو چې یې د ژوندي پاتې کېدو هیله له منځه لاړه.

ستر انقلابي مشر، سیاسی- ادبي شخصیت، لیکونکی، شاعر،

روښان فکره انسان، کاکاجي صنوبر حسین، د ۱۹۶۳ م کال د جنورۍ په دریمه نېټه د دې فاني نړۍ نه سترګې پټې کړې او پخپل پلرني کلي "کړه وله" کې خاورو ته وسپارل شو. روح دې ښاده اوسي.

(۹)

غازي ماسل خان (محصل خان)

ماسل خان (محصل خان) مومند د حاجي محمد امین کوډاخېل پلار او د فضل المنان کوډاخېل نیکه، په قام مومند په مومندو کې اتمر، بیا کوډاخېل او په کوډاخېلو کې مستي خېل وو.

غازي محصل خان مومند د انګرېزانو سخت مخالف او د هغو سره په پرله پسې جګړو کې د مومندو د غازیانو یو وتلی مشر وو. هغه د استقلال په جګړه کې هم د ډکې په محاذ کې درنه برخه درلودلې ده. انګرېزانو پخپلو استخباراتي اسنادو کې غازي محصل خان مومند ته د مومندو د برید کوونکو ډلو د زړه ورا و بې باکه مشر خطاب کړی دئ.

محصل خان مومند د انګریزانو سره د دښمنۍ او مبارزو له امله په اولس کې بشپړ محبوبیت تر لاسه کړی او په اولسي سندرو او غزلو کې به یې ستاینه کېدله. ښاغلې حبیب الله رفیع د استقلال د څلورمې جبهې په یوې نښلونې کې د غازي محصل په هکله لیکي، چې د ده په مرګ ټول اولس وژړل او منظومې ویرنې یې پسې جوړې کړې، چې څو نیمګړې نمونې یې په لاندې ډول دي:

د ماسل خان د مرګ خبر راغی
په چا شو غم په چا اختر راغی
د مرګ خبر یې د لندنه خور شنه
چې ماسل خان بندي د ګور شنه

ماسل خان گل و د گلاب
خلکه دیدن یې دئ ثواب
ماسل خان پسې مسینې نغارې ځي
مومندو له جرگې ځي

(۱۰)

میراجان سیال مومند

اروانباد میراجان د حاجي میا جان زوی او د ملک بازوان لمسی د ۱۹۱۲م کال د مارچ په میاشت کې د مومندو په کوډاخېلو کې زېږېدلی، او د لیکوالۍ او شاعرۍ په مهال یې ځانته د "سیال" تخلص ټاکلی وو. نوموړي دودیزه او لومړنۍ زده کړې پخپل کور او کلي کې له گڼو استادانو څخه تر لاسه کړې، په پښتو، فارسي او اردو ژبو کې یې لیک لوست کولای شو او یو څه په عربي او انگرېزي ژبو هم پوهېده.

ښاغلی سیال او د ده کورنۍ تل د انگرېزانو د استعماري سیاست مخالفت کړی او د هغو په مقابل کې یې په غزاگانو کې درنه برخه اخیستې ده. د ده دوه مشهور ترونه ملک محمد عمر خان او ملک خان جان هم په همدې غزاگانو کې شهیدان شوي دي.

اروانباد سیال خپله سیاسي روزنه د ښاغلي کاکاجي صنوبر خان مومند مرهون گڼي او د خپلو سیاسي افکارو په هکله پخپله لیکي، چې "په ۱۹۱۹م کال کې د برو پښتنو د آزادۍ په تحریک پسې د لرو پښتنو او پښتونستان د آزادۍ حرکت هم سم راروان وو او ورو ورو گړندی کېده، تر څو چې په ۱۹۳۰م خواوشا کې یې ښه زور پیدا کړو او دغه وخت په پښتنو کې د قومیت او ملیت او وطنیت جذبې راولټېدلې او په

ما کې هم د "پښتون" اخبار[27] له برکته قومي جذبه راپيداره شوه او د قومي بيدارۍ خوا ته مې پام شو او د قومي خدمت ارزو او مينه راسره ملګرې شوه. د دې لارې محترم ملګری او پوه مشر او ښه لارښوونکی خان صنوبر حسين خان مومند چې اوس په کاکاجي مشهور دئ، هيڅکله نه شم هېرولی او دی د خپلې لنډې ګنډې سياسي دنيا او ماحول رهنما او استاد بولم".

ښاغلی بختانې خدمتګار د سيال مومند د کلياتو په مقدمه کې په دې هکله ليکي چې "دغه (د خدايي خدمتګار) تحريک او حزب په "عدم تشدد"پابند او کاکاجي د هغه وخت د مترقي نظريې خاوند او دغه پابندي يې نه منله، نو که څه هم ښاغلی سيال خپله قومي جذبه د قومي بيدارۍ خوا ته پام او قومي خدمت آرزو او مينه د پښتون مجلې له برکته بولي، مګر د آزادو قبايلو د عيني موقعيت او ښايي ، چې تر څه حده پورې د کاکاجي د نظر تر اغيز لاندې نو موړي د انګرېزانو په مقابل کې په ملي آزادۍ بخښونکو غزاګانو کې سربېره پر فکري، نظرياتي، تنظيمي او قلمي خدمتونو د جګړو ډګرونو ته هم ورغلی او عملي برخه يې اخيستې ده. مثلا په ۱۹۲۷م کال کې د فقيرصاحب په غزا کې، په ۱۹۳۰ کال کې د ډنډونو په غزا کې، په ۱۹۳۳م کال کې د ګنداو په لومړنۍ غزا کې او په ۱۹۳۵م کال کې د ګنداو په دويمه غزا کې عملاً شامل وو".

سيال صيب د مومندو په سيمه کې د آزادو ولسي مدرسو د جوړولو هڅو په ترڅ کې د کوډاخيلو مدرسه جوړه کړې او پخپله يې هم پکې د افتخاري ښوونکې په توګه خدمت کړی دئ.

---

[27] د پښتون په نامه مجله د پاچا خان د "خدايي خدمتګار" د ګوند نشراتي ارګان وو.

اروابناد سیال د"ویښ زلمیانو" د ډلې غړیتوب درلود، د هند د نیمې وچې تر وېش دمخه یې د "مومند" او "الغازي" په نامه خپرونې کړې او د پاکستان د جوړېدو نه وروسته یې د"لوې پښتون" مجله تاسیس او چلولې ده. دا مجله لومړی په جلال اباد کې د اتحاد مشرقي په مطبعه او بیا وروسته په کوډاخېلو کې د جوړې شوې مطبعې په ذریعه چاپېدله او د ویښ زلمیانو لیکوالو او شاعرانو به هم ورسره مرسته کوله.

اروابناد میراجان سیال په ۱۹۹۰ م کال کې په پېښور کې د وریښې ناروغۍ له امله د ژوند پور ورلنډ کړ. د ده نه تر شلو زیات څېړنیز او تخلیقي پښتو آثار په میراث پاتې دي. د ده په چاپ شوو آثارو کې دوه د مینې شهیدان، د مومندو غزاګانې، د پښتنو قبیلو شجرې، ایمل خان مومند، د چکنور ملا صیب، د پښتونخوا افسانې، په افغانستان کې مهمې تاریخي پېښې، سفرنامه، زما اندېښنې، دریا خان اپرېدی، په نولسمه پېړۍ کې دافغاني تاریخ یوه برخه، د پښتونخوا شتمني، پښتني غړونه، د سیال کلیات او په پښتنو پردو څه کړي کتابونه او رسالې شامل دي.

(۱۱)
د بتخاک حضرت صاحب (عبدالشکور)

د بتخاک حضرت صاحب عبدالشکور المجددي د هډې د ملا صاحب مرید او خلیفه وو. هغه د ۱۹۰۸ کال د سرې غزا د لښکرو مشر او د انګرېزانو سره په مړانه وجنګېد.

د بتخاک حضرت صاحب عبدالشکور مجددي د ۱۹۰۶ کال د مومندو د لښکرو د هغه پاڅون مشر هم وو، د کومې په نتیجه کې چې د

"اقرب" په ډاگ کې انگرېزي قواوو ته د يوې سختې خونړۍ جگړې په ترڅ کې ډېرتلفات ورواوښتل. د بټخاک حضرت صاحب په ۱۹۱۰م کال کې وفات شوی دئ.

دریمه نښلونه

د وسلو سره د پښتني قبایلو مینه او د هغوی د وسلو ډولونه

پښتانه ځوانان وسله (اسلحه) خپله گاڼه گڼي. د دوی لومړنۍ وسلې به ساده او په لاس جوړې شوې وې. په دوی کې دنباله پُر، بغل پُر (لټ والا یو ډزي)، پیتي (لینډۍ والا چې کارتوس یې په سر کې سُرپ درلودل)، دهن پُر یا سه رخ (چې باروت یا دارو او د اوسپنې گولۍ یې په کارولې) او فتیله اي ټوپک شامل وو.
د آزاد سرحد قبایلو له پخوا راهیسې پخپلو سیمو کې د ټوپکو او وسلو د جوړولو کارخانې جوړې کړې وې. په دې کې د افریدیو د آدم خېلو دره اوس هم په ټوله نړۍ کې د وسلو د جوړلوله امله شهرت لري. دوی به په ډېر مهارت سره بې له دې چې عصري ماشینونه ولري، د انگرېزي وسلو نقلونه (کاپیانې) هم جوړولې.
په قبایلي سیمو کې د پنځه ډزو، فرانسوي، سرپوښ، جاغور لرونکو غوگینو او جاغور لرونکو لس ډزو ټوپکو په شان په لوېدیځ کې جوړ شوي ټوپک لږه موده وروسته رواج شول.
د پښتنو قبایلو د وسلو د لاسته راوړلو تر ټولو مهمه وسیله خپله د انگرېزانو لښکر وو. دوی ته په انگرېزي قواوو حمله او د دوی نه د وسلو نیول ویاړ وو. دوی به د وژل شوو انگرېزي عسکرو او منصبدارانو څخه وسله راخیسته، په برتانوي هند کې به یې د دوی د وسلو په ډیپوگانو بریدونه کول او د برتانوي هند د لښکر څخه

تنبتېدلي کسان به هم د دوی سیمې ته خپلو وسلو سره یو ځای پناه وروړه.

قبایلي سیمو ته به اکثره د کابل نه هم وسلې ورتلې. د ۱۸۹۰ کال نه وروسته د پښتنو قبایلي سیمو ته د پارس د خلیج او مکران د سواحلو له لارې په پراخه پیمانه د وسلو راوړل او سوداګري پیل شوې وه. که څه هم انګرېزانو تر ۱۹۱۰ م کاله د دې وسلو د وړو راوړو د کاروبار په وړاندې تر یوې اندازې خنډونه او موانع ایجاد کړل، خو هیڅکله هم د هغې په پوره مخنیوي بریالي نه شول.

په آزاد سرحد او په خاصه توګه په مومندو کې د ۱۸۹۷ – ۱۸۹۸ د خونړیو جګړو نه وروسته انګرېزانو د سرحدي چارو په هکله پخپلې پالیسۍ کې بدلون راووست. دا نوې پالیسي په درېو ټکو ولاړه وه:

لومړی د قواوو تمرکز، دوهم د قبایلو په چارو کې د غیر ضروري مداخلې څخه مخنیوی او دریم د وسلو د وړو راوړو او سوداګرۍ مخنیوی[۲۸].

د دې پالیسۍ هدف دا وو، چې له یوې خوا په قبایلي سیمو کې موجوده نفوذ او مداخلې ته دوام ورکړه شي، خو د تلفاتو د کمولو او د هغوی د راپارولو د مخنیوي لپاره دې پر هغوې د حکومت کولو د کوښښونو څخه لاس واخیستل شي. له بله پلوه باید تر ممکنه حده دوی ته د وسلو د رسېدو د مخنیوي له لارې د دوی د یرغل قابلیت او امکانات محدوده شي[۲۹]. خو پښتني قبایلو ته د وسلو د رسېدو د مخنیوي خبره کومه نوې خبره نه، بلکې د انګرېزانو دا کوښښ د

---

(۲۸) Great Britain, Parliamentary Papers, ۱۸۹۸, LXIII, N-WF, Cmd. ۸۷۱۴, pp. ۱۱–۱۷.

(۲۹) Spain, James W. (۱۹۶۳)، ۱۲۰ مخ.

پنځوسو کلونو راهیسي روان او هیڅکله هم بریالې نه شول.

انګرېزانو چې د پښتنو قبایلو په وړاندې د کومو پرمختللو وسلو نه استفاده کوله په هغو کې Lewis او Vickers ماشینګنې، زغره وال ګاډي، ماشیني ترانسپورت، Mills لاسي بمونه، زهري بمونه، سپک او درانده توپونه او جنګي الوتکې شاملې وې.

څلورمه نښلونه

څو مهم تاریخي عکسونه

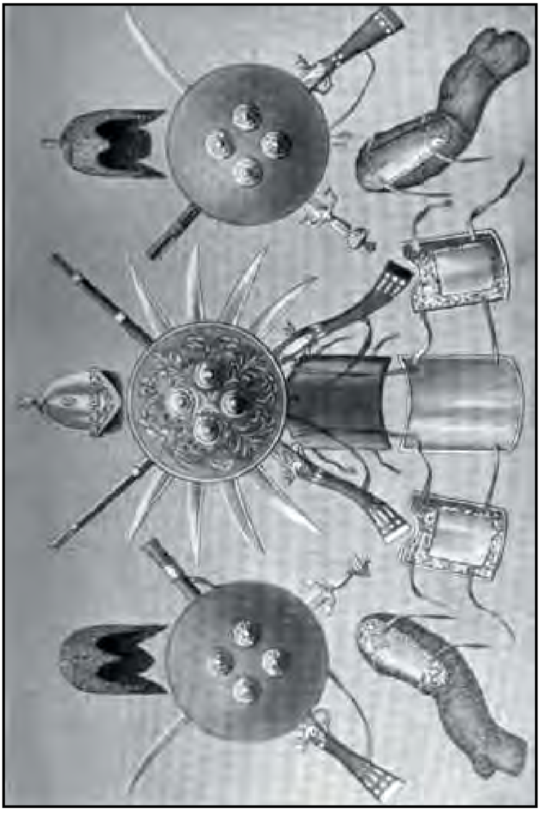

د افغانانو پخوانۍ وسلې

افغان جنګيالي

په آزاد سرحد کې خپلواکی غوښتونکې مبارزې

په یو ډزو ټوپکو سمبال جنګیالي

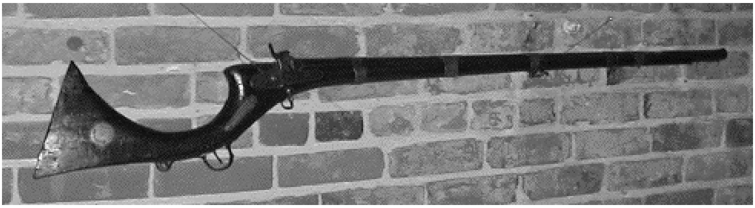

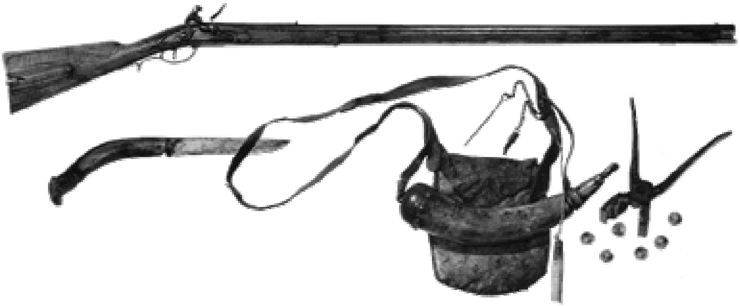

یو ډزی Martini-Henrys ټوپک

په نسبي توګه عصري جاغور لرونکی ټوپک

د Sinders یو ډزی ټوپک

د آزاد سرحد د افریدو په سیمه کې د وسلو جوړول (۱۹۵۰)

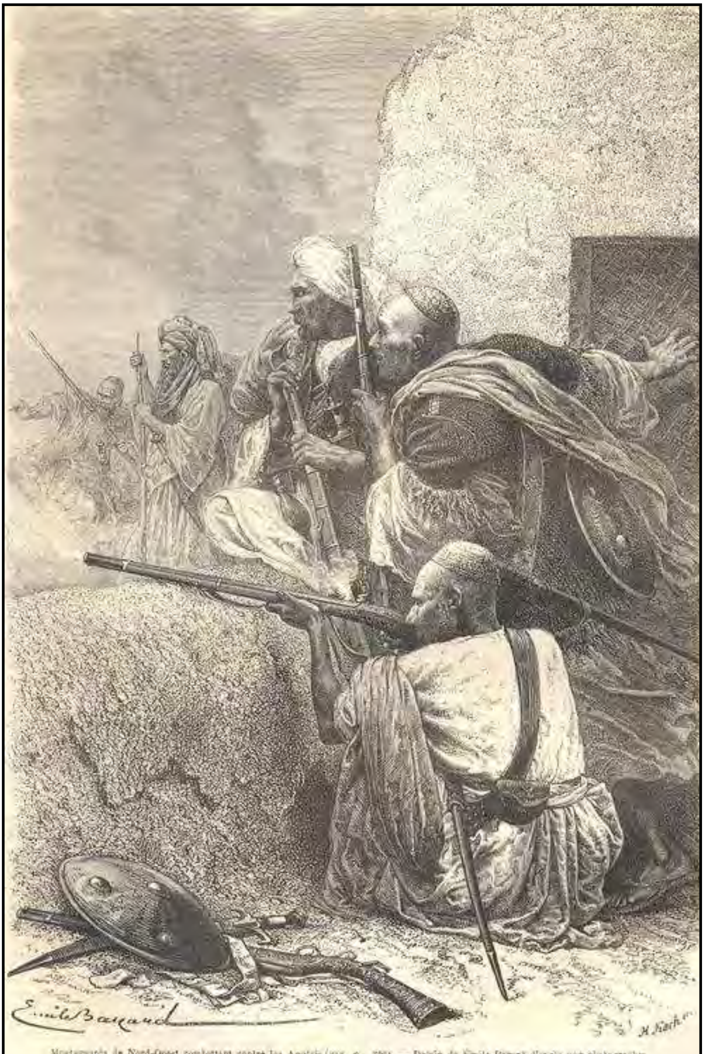

Montagnards du Nord-Ouest combattant contre les Anglais (voy. p. 378). — Dessin de Émile Bayard d'après une photographie.

افغان جنګيالي

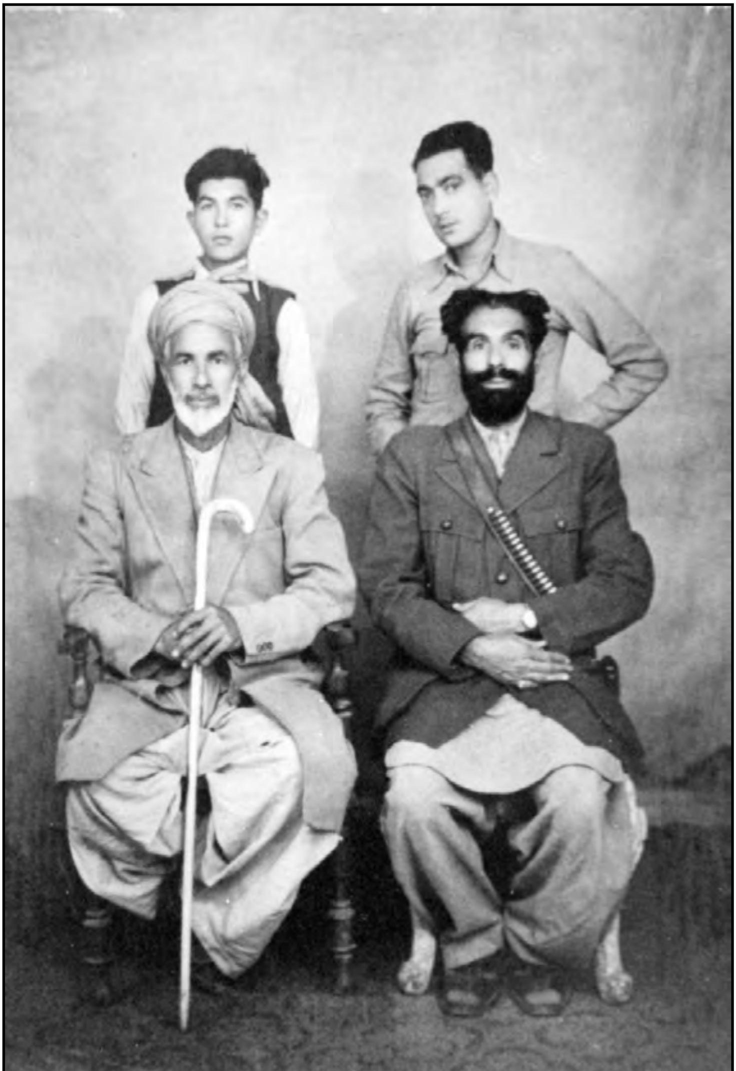

ارواښاد کاکاجي صنوبر حسين مومند او ملګري

مومند غازیان په انګرېزان حملې ته روان دي

د انګرېزانو د برتانوي هند هندوستانۍ قواوې

اروا ښاد صنوبر حسین مومند د خپلو ملګرو سره

اروا ښاد سیال مومند د یوه افغاني هیئت په ملګرتوب هندوستان ته د سفر په ترڅ کې د مهاتما ګاندي د سوني پر ځای د ګلونو د ګېډۍ د ایښود په حال کې

انګرېزي قواوې د تېښتې په حال کې

د مومندو د جړوبي په سيمه د انګرېزي قواوو تېرى

د انګرېزانو سره د آزاد سرحد د قبایلو د یوې جګړې انځور

د انګرېزانو سره د آزاد سرحد د قبایلو د یوې جګړې انځور

د انګرېزانو سره د مومندو د يوې جګړې انځور

د انګرېزانو سره د کړپې په غاښي کې د مومندو د يوې جګړې انځور

د انګرېزانو سره د آزاد سرحد د يوې جګړې انځور

د انګرېزانو له خوا د مومند د سيمې د محاصره کېدو لپاره د تاو شوي اغزن سيم انځور

کیوناري په ګندمک کې د کنړ د سید محمود پاچا سره

د شبقدر کلا د غازیانو تر حملې لاندې

په پېښور کې د برنس د کاروان تم کېدل

په ۱۸۸۰ کې د جمرود کلا

په ۱۸۷۱ کې د پېښور بالاحصار

پنځمه نښلونه

د ډیورنډ د کرښې د لوزنامې پښتو ژباړه

په داسې حال کې چې د هندوستان په خوا کې د افغانستا ن د سرحدې سیمې په هکله ځینې مسئلې رامنځ ته شوې او په داسې حال کې دواړه والاحضرت امیر او د هندوستان حکومت هیله من دي، چې دغه مسئلې د دوستۍ په فهم او د دواړو د نفوذ د ساحو د حد په ټاکلو سره حل کړي، تر څو په آینده کې د دغو متحدو حکومتونو تر منځ د دغې موضوع پر سر د نظر اختلاف نه وي، په دې وسیله په لاندې ډول سره موافقه وشوه. د والاحضرت د توابعو ختیځه او سهېلي سیمه دي له واخان نه د پارس تر پولې پورې دي هغه لیکه تعقیب کړي، چې په هغې نقشې باندې ښودل شوې چې له دغه توافق لیک سره مله ده.

د هندوستان حکومت به هیڅ وخت په هغو سیمو کې چې له دغې لیکې نه آخوا د افغانستان په لور پرتې دي مداخله ونه کړي او والاحضرت امیر به هیڅ وخت په هغو سیمو کې چې له لیکې نه آخوا د هندوستان په لور پرتې دي مداخله ونه کړي.

د برتانیې حکومت په دې ډول موافقه کوي، چې والاحضرت امیر دي اسمار او تر چاناک [څونک] پورې پورته ساحه وساتي. له بلې خوا والاحضرت موافقه کوي چې دی به هیڅ وخت په سوات، باجوړ یا په چترال کې د باشګل یا ارنوایي درې په شمول مداخله نه کوي. د برتانیې حکومت داسي هم موافقه کوي چې والاحضرت دي د برمل سیمه ولري کومه چي په هغه مفصلې نقشې کې ښودل شوي، چې والاحضرت ته لا دمخه سپارل شوې ده، او والاحضرت د پاتې

وزیرستان او د داور په هکله له خپلې ادعا نه تېرېږي، په همدې ډول والاحضرت د چاغي په باب له خپلې ادعا نه اوړي.

د سرحدي سیمې لیکه به د افغان او برتانوي ګډو کمشنرانو له خوا له دې وروسته په تفصیل سره وکاږله شي او حد بندي به شي په کوم ځای کې چې د تطبیق وړ او مطلوب وي. د دغو کمشنرانو مقصد به دا وي، چې د سرحد په ټاکلو کې متقابل فهم ته سره ورسېږي داسې چې دغه لیکه دې تر نهایي امکان پورې د هغې نقشې له مخه وي چې له دغه توافق لیک سره مله ده، په داسي حل کې چې د دغې سرحدي سیمې د ګانډېو کلیو د موجودو محلي حقوقو رعایت پوره وشي.

د چمن د موضوع په ارتباط والاحضرت د برتانوي نوي قشلې په هکله له خپل اعتراض نه تېرېږي او برتانوي حکومت ته د هغه حقوق پرېږدي، چې د سرکې تایلري په اوبو کې یې پخپله په بیه اخیستې وو. د سرحدي سیمې له دغه ټکي نه به لیکه په لاندې ډول وکاږل شي.

دغه لیکه به پشا کوتل ته نژدې د خوجه امران غرو له لوړې نه چې د برتانیې په سیمه کې به پاته کېږي، په هغه لور کښله کېږي چې مرغه، چمن او د شربو چینه به افغانستان ته پاته کېږي او د نوي چمن چاونۍ او د افغان پوستې چې خلګ یې لشکر ډنډ بولي تر منځ نیمایي پوري رسېږي. دغه لیکه به بیا د رېلوې ستیشن او د هغې پوښتۍ تر منځ چې د میان بلاک په نامه یادېږي، تر نیمایي پورې رسېږي او په داسې حال کې چې د جنوب په لور به روانه وي له خوجه امران غرو سره به بیا یو ځای کېږي. په دې ډول غوښه پوسته به د برتانیې په علاقه کې او د غوښې په جنوب او لوېدیځ کې د ښوراوک سړک به افغانستان ته پرېږدي. د برتانیې حکومت به د دغه سړک تر نیم میلي پورې مداخله نه کوي.

د دغه توافق لیک دغه پورته فقرې د هندوستان د حکومت او د

افغانستان د والاحضرت له خوا د نظر ټول عمده اختلافات چې د سرحدي سیمې په باب د دوی تر منځ پیدا شوي وو، د پوره او قناعت ښوونکې فیصلې په ډول ګټل کېږي او دواړه د هندوستان حکومت او والاحضرت په ذمه اخلې چې جزئیاتو په باب ټول اختلاف لکه هغه چې له دې وروسته به د هغو منصبدارانو له خوا پرې غور کېږي، چې د سرحدي خط د حدبندۍ لپاره ټاکل کېږي، د دوستۍ په روحیې سره به فیصله کېږي. د دې لپاره چې تر هغو چې ممکنه وي د دواړو حکومتونو تر منځ د شکونو او غلط فهمیو سببونه له منځه ولاړ شي.

د هندوستان حکومت چې د برتانیې حکومت په نسبت د والاحضرت له روغ نیتۍ نه په پوره ډول ډاډمن شوی او غواړي افغانستان پیاوړی او خپلواک ووینې د والاحضرت له خوا د جنګي لوازمو په رانیولو او واردولو باندې به اعتراض ونه کړي او دوی به پخپله په دغه هکله څه مرسته ورسره وکړي. برسېره پر دې د دې لپاره چې د والاحضرت د هغې دوستانه روحیې ښنبه وساتله شي چې په دغو مذاکراتو کې یې ښودلې د هندوستان حکومت ژمنه کوي، چې په هغه دوولسو لکو کې شپږ لکه روپۍ زیاتی راوستل شي چې والاحضرت ته هر کال د مالېې مرستې په ډول ورکول کېږي.

هنري ماتمر ډیورنډ
د هندوستان د حکومت د باندنیو چارو وزیر
امیر عبدالرحمن خان
د افغانستان او د هغه د توابعو امیر
کابل د ۱۸۹۳ کال د نومبر ۱۲ نېټه
(ژباړه : ډاکټر محمد حسن کاکړ[۳۰])

[۳۰] ډیورنډ د واحد ملت د بېلتون کرښه. د مقالو ټولګه. د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه-جرمني. ۲۰۰۷ ع کال، ۲۱۱-۲۱۴ مخونه.

شپږمه نښلونه

د انگرېزي استعمار سره د پښتنو قبايلو په مبارزو پورې تړلي دوه رښتوني نکلونه

د يوه قبايلي غازي د مېړانې د ستر گو ليدلې کيسه:

بادن پاول (Baden-Powell) يو انگريزي منصبدار چې د سپرو ساتونکو د پنځمې قوا قوماندان وو د "ژوندانه د پوهنتون د درسونو" تر عنوان لاندې خپل خاطرات ليکلي، چې په هغو کې د شمال مغربي سرحد يوه په زړه پورې خاطره هم شته. هغه ليکي، چې هغه څه چې په هندوستان کې د عسکرۍ خوند زياتوي دا حقيقت دئ، چې د شمال مغربي سرحد په يوه نه، يوه برخه کې تل جگړه روانه وي. که څه هم ما په افغانستان او بلوچستان کې له يوه کاله زياته تجربه درلوده، خو ما احساسوله چې که امکان ولري د دې ډول جگړو په هکله بايد زيات معلومات تر لاسه کړم. له همدې امله ما په اټک کې د سرحد په تطبيقاتو کې برخه واخيسته. له ميروټ[۳۱] څخه تر راستنېدو لږه موده وروسته مې د جنوري په څلورمه نېټه د "سر بيندن بلډ" څخه يو تلگرام واخيست چې "په اوومه نېټه د سارايي چرگانو ښکار کوو، هيله ده چې ملگرتوب راسره وکړې".

زه په مطلب پوه شوم او "مردان" او "درگۍ" ته نژدې ستېشن، د

---

[۳۱] د نوي ډيلي شمال شرق ته نژدې د اترا پرديش ايالت کې يو ښارگوټی.

نوښار په لورې روان شوم. ما سنګاو سره نژدې جنرال او د هغه لښکرو ته ځان ورساوه.

راتلونکې سهار ته د "سنګاو" په پیچومې د یوې پرتمینې حملې لپاره ډېر دمخه راپاڅیدو. مونږ یوه دوه زره فوټه اوچت تړنګ ته مخامخ په یوې تنګې درې کې وو. د تړنګ په جګه څوکه د شلو په شاوخوا کې قبایلیان د خپلو جنډو سره زمونږ د حملې په انتظار لیدل کېدل. دوی د څوکې په اوږدو د کوچنیو ډبرو نه ځان ته سنګرونه جوړ کړې وو، کوم چې زمونږ د توپونو لپاره ښکلې نښې جوړولې. په داسې حال کې چې دغو توپونو درنې ګولۍ ورولې، زمونږ د قواوو حملې دوام درلود او بېلابېلو جګو ځایو ته ورختل.

زمونږ د اړخ څوکې ته، چې د درې لنډه برخه یې جوړوله، د لرو ویشتونکو توپونو ډزو او پړقا، د دښمن د ډزو مخنیوی او زمونږ د لښکر پرمختګ سره مرسته کوله. خو دښمن د سنګر شا ته د ځان پټونه شرم ګاڼه، دوی به لویې ډبرې بې ځایه کولې او په حمله کوونکو به یې مخ ښکته رارغړولې.

د دې جګړې په ترڅ کې ما د خپل ژوند تر ټولو زړه وره کارنامه ولیده. زمونږ د توپونو یوې ګولۍ یو سنګر والوزاوه او د ډبرو او دوړو له منځه د سپیره رنګه جامو درې ځیرې راڅرګندې شوې. دوی په ظاهره ډېر قهرېدلي ښکارېدل. دوی شاید ویل چې "اوس به مو خوښ شو".

دوی د غره په لمنه، پر ټولو انګرېزي قواوو د حملې لپاره په راښکته کېدو پیل وکړ. په دوی سختې ډزې پیل شوې. د دوی دوه تنه ودرېدل او فکر یې وکړ، چې ښه به دا وي چې په چټکۍ سره بیرته ستانه او ځانونه د څوکې شاته پټ کړې، خو دریم سړی په داسې حال کې چې پراخه خړ رنګه جامې ورپسې شاته الوتلې او یوه لویه پړقېدونکې توره

يې په لاس کې وه، په يوې پرتمينې نندارې سره راروان وو.

هغه په عجيبې چټکۍ سره تر هغه په ټوپونو راښکته کېدو، تر څو چې يوه پانۍ ته راورسېد. هلته د لارې د پيدا کېدو لپاره يوه شېبه تم شو، خو بيا په راتېرېدو بريالى او بې له ډاره بيا له يوې ډبرې بلې ته په ټوپونو راروان وو. د هغې شاوخوا ته دوړې کانې بادېدل، خو د هغه مخه يې نه شوه نيولاى، تر څو چې ناڅاپه وزنګېد او ولوېد. خو دا د يوې دوو شيبو لپاره وو، هغه په ښکاره لګېدلى وو خو د خپلې پښې ټپ يې تړلو. هغه بيا خپله توره راپورته او په داسې حال کې چې مونږ ته يې خوځوله، بيا ګوډ – ګوډ خو په پوره تکل سره راروان شو. د ټول لښکر په مقابل کې په يوائې سر، د يوه زړه ور سړي پرمختګ، يوه ستره او د احساساتو ډکه ننداره وه. د هغه مخې ته زمونږ سړو په هغه باندې ډزې بندې کړې. دا د حيران پاتې کېدو او شاباسۍ له امله و او که داسې امر شوى وو، زه نه پوهېږم، خو يو يا دوه دقيقې وروسته هغه ناڅاپه پړمخ ولوېد، ورغښت، راغونډ او مړ شو.

کله چې زه وروسته هغه ځاى ته وروختم او د هغه له څنګه تېرېدم، نو په دې خبره خوشحاله شوم چې زمونږ نه مخکې هلته ځينو رسېدلو هندوستاني عسکرو د شاباسۍ په توګه د هغه مړى سم او پوښلى وو.

د مومندو د سلطان ملا او د هغه د زوى کيسه:

سلطان ملا په ختټه عيسى خېل مومند د ملا حليم سيد مومند د تره زوى او د خاص کنړ اوسېدونکى وو. خاص کنړ د جلال اباد او سرکاڼو تر منځه موقعيت لري او د مومندو سيمې سره نژدې د چمرکنډ د مجاهدينو تګ راتګ به پر همدې لاره کېده. د سلطان ملا کور به کله ناکله د چمرکنډ د مجاهدينو د مشرانو او استازو د دمې ځاى هم و.

وايي چې د چمرکنډ د مجاهدينو يو استازي چې له جلال اباد

ځخه يې هغه مرکز ته اخبارونه او پوسته وړله، د سلطان ملا سره شپه شوه. سهار چې مېلمه رخصتېده نو سلطان ملا خپل زوی ته وظيفه ورکړه، چې د هغه سره د بل کلي تر بريده بدرگه لاړ شي. د ملا زوی گومان کاوه، چې د مېلمه سره پيسې دي، نو نيت يې ورته بد شو او د پيسو د لاسته راوړلو لپاره يې مېلمه مړ او د يوه پاڼه لاندې ښخ کړ.

سلطان ملا چې د خپل زوی په کار خبر شو، نو هغه يې راوغوښت او د هغه ځخه يې د ورسپارل شوې وظيفې د سر ته رسولو په هکله پوښتنه وکړه. د ملا زوی په ځواب کې وويل چې: "هغه مېلمه مې خپل ځای ته ورساوه!". د دې خبرې په اورېدو او د ميلمه پالنې او پښتنې دود په خلاف د زوی د دغه بې پښتو کار په بدل کې، سلطان ملا خپل زوې ته وويل، چې: "زه به تا هم خپل ځاې ته ورسوم!"، او دې سره سم يې خپلې جرمنۍ تمانچې سره په زوی ځو ډزې وکړې او هغه يې پخپل لاس په هماغه ځای کې وواژه.

ماخذ او دزياتو معلوماتو دپاره داسنادو او کتابونو فهرست

انګريزي کتابونه:

- Adamec, L. W. (۱۹٦۷). Afghanistan, ۱۹۰۰–۱۹۲۳; A Diplomatic History. Berkeley, University of California Press. (د ۱۹۰۰او ۱۹۲۳کلونو ترمنځ دافغانستان ديپلوماتيک تاريخ)
- Adamec, L.W. (۱۹۷۴). Afghanistan's foreign affairs to the mid-twentieth century: relations with the USSR, Germany, and Britain. Tucson: University of Arizona Press. (د شلمې پيړۍ تر نيمايي پورې د افغانستان خارجي چارې : د شوروي اتحاد، جرمني او برتانيا سره روابط)
- Adamec, L.W. (۱۹۷۵). Historical and political who's who of Afghanistan. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt. (د تاريخي او سياسي پلوه په افغانستان کې څوک څوک دئ)
- Adamec, L.W. (۱۹۸۷). A Biographical Dictionary of Contemporary Afghanistan. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.(د معاصر افغانستان د ژوندليکنو قاموس)
- Adamec, L.W. (۱۹۹٦). Dictionary of Afghan Wars, Revolutions, and Insurgencies. Historical dictionaries of war, revolution, and civil unrest; no. ۱, Lanham, Md., and Scarecrow Press, London. (دافغانستان د جګړو، انقلابونو او غاړه غړونو ډکشنري)
- Adamec, L.W. (۱۹۹۷). Historical Dictionary of Afghanistan. Asian historical dictionaries; no. ۵, Second Edition, Metuchen, N.J., Scarecrow Press. (د افغانستان تاريخي قاموس)
- Adamec, L.W & Clements, Frank. (۲۰۰۳). Conflict in Afghanistan: a historical encyclopedia. ABC-CLIO, Inc. California, USA(په افغانستان کې اخ او ډب : يو تاريخي

(دائرة المعارف)

- Afzal, Ali K (۲۰۰۴). The Muslim Revolutionaries and the British. Academic Press and Publishers Library, Dhaka, Bangladesh.(مسلمان انقلابیون او انگریزان)
- Ahmad, Niaz (۲۰۰۲). Imperial Gazetteer Provincial Series: North-Western Frontier Province. (د شاهنشاهی جغرافیوي ډکشنرۍ ایالتي لړۍ: شمال مغربي سرحدي ایالت)
- Amer, Omer (??). A history of Press in N.W.F.P. Free Lance Research Publications, Sadiq Commission Agency, Khyber Bazar, Peshawar(په شمال مغربی سرحدي ایالت کې د مطبوعاتو تاریخچه).
- Arghandawi, Abdul Ali (۱۹۸۹). British Imperialism and Afghanistan's Struggle for Independence ۱۹۱۴-۲۱. Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi.(برتانوي امپیریالیزم او د خپلواکۍ لپاره د افغانستان مبارزه)
- Awan, Ayub B. (۱۹۸۲). Across the River and Over the Hills. Pan Graphic Ltd., Islamabad, Pakistan. (د سیند پورې غاړه د غونډیو پر سر)
- Baha, Lal (۱۹۷۸). N.W.F.P. Administration under British Rule ۱۹۰۱-۱۹۱۹. National Commission on Historic Research, Islamabad, Pakistan.(د انگریزانو تر حکومت لاندې د شمال مغربي سرحدی ایالت اداره)
- Baker, Anne (۱۹۷۵). Wings over Kabul: The First Aircraft. London, William Kimber. (د کابل دپاځه وزرې : لومړۍ الوتکه)
- Barthorp, Michael (۲۰۰۲). Afghan Wars and the North-West Frontier ۱۸۳۹-۱۹۴۷. First Published in Great Britain as The North-West Frontier: British India and

Afghanistan : a pictorial history, ۱۸۳۹-۱۹۴۷. London, Cassell & Co.(افغان جګړې او شمال مغربي سرحد ۱۸۳۹-۱۹۴۷)

- Churchill, Winston S. (۱۸۹۲). The Story of the Malakand Field Force: An Episode of Frontier War. London, Leo Cooper. (د ملکنډ د جګړې د ډګر قوه : د سرحد د جګړې یوه پېښه)
- Davies, Collin Cuthbert (۱۹۷۵). The Problem of the North-west Frontier, ۱۸۹۰-۱۹۰۸, with a Survey of Policy Since ۱۸۴۹: With a Survey of Policy Since ۱۸۴۹. Second Edition, Curzon Press. (د شمال مغربي سرحد ستونزه ۱۸۹۰-۱۹۰۸)
- Dupree, L. (۱۹۷۳). Afghanistan. Princeton, N.J., Princeton University Press. (افغانستان)
- Dupree, L. and L. Albert (۱۹۷۴). Afghanistan in the ۱۹۷۰s. New York, Praeger. (افغانستان په ۱۹۷۰لسیزه کې)
- Durand, Colonel Algernon. (۱۸۹۹). The Making of Frontier. Nelson and Sons Publishers. (د سرحد په هکله تصمیم نیونه)
- Edwards, David (۱۹۹٦). Heroes of the Age: Moral Faultlines on the Afghan Frontier. University of California Press, Berkeley, California .(د عصر اتلان)
- Edwards, David B. (۲۰۰۲). Before Taliban genealogies of the Afghan jihad. University of California Press, Berkeley, California. (تر طالبانو دمخه د افغان جهاد شجره)
- Elliott, James Gordon (۱۹٦۸). The Frontier ۱۸۳۹-۱۹۴۷: The Story of the North-West Frontier of India. Cassel, London. د ۱۸۳۹-۱۹۴۷ سرحد : د هندوستان د شمال

مغربي سرحد کیسه)
- Ewans, M. (۲۰۰۲). Afghanistan: a short history of its people and politics. New York, HarperCollins. (د افغانستان د خلکو او سیاست لنډ تاریخ)
- Ewans, M. (۲۰۰۵). Conflict in Afghanistan: studies in asymmetric warfare. London, New York, Routledge. (په افغانستان کې شخړه)
- Fletcher, A. (۱۹٦۵). Afghanistan: highway of conquest. Ithaca, N.Y., Cornell University Press. (افغانستان : د بل هیواد د نیولو لویه لار)
- Fraser-Tytler, William K. (۱۹٦۷). Afghanistan: a Study of Political Developments in Central and Southern Asia. Third Edition. London, New York [etc.], Oxford University Press. (افغانستان : د منځنۍ او سویلي ایشیا سیاسي انکشافات)
- Ghani, Abdul (۱۹۸۰). A Review of the Political Situation in Central Asia. Lahore, Aziz Publisher. (په منځنۍ ایشیا کې سیاسي حالت ته نوې کتنه)
- Ghubåar, G. M. (۲۰۰۱). Afghanistan in the course of history. Alexandria, VA, Hashmat K. Gobar. (افغانستان د تاریخ په جریان کې)
- Gilbert, Martin (۱۹٦٦). Servant of India: A Study of Imperial Rule from ۱۹۰۵ to ۱۹۱۰ as told through correspondence and diaries of Sir James Dunlop Smith. Lingmans.(د هندوستان چوپړی)
- Government of India. (۱۹۲٦). The third Afghan war, ۱۹۱۹: official account. Calcutta: Central Publications Branch. (د افغان دریمه جګړه، ۱۹۱۹: رسمي قضاوت)

- Great Britain. India Office, Afghanistan., et al. (۱۹۱۹). East India (Afghanistan). Papers regarding hostilities with Afghanistan, ۱۹۱۹. London, H.M. Stationery Off. [printed by Darling and Son].(په ۱۹۱۹ کال کې د افغانستان سره د دښمنۍ اوراق)
- Gregorian, Vartan. (۱۹٦۹). The emergence of modern Afghanistan; politics of reform and modernization, ۱۸۸۰–۱۹۴٦. Stanford, California, Stanford University Press. (دمعاصر افغانستان راڅرګندیدنه)
- Haroon, Sana (۲۰۰۷). Frontier of Faith: Islam in the Indo-Afghan Borderland. Columbia University Press, New York. (عقیدوي سرحد)
- Holdich, Thomas Hungerford (۱۹۰۱). The Indian Borderland ۱۸۸۰–۱۹۰۰. Methuen and Co. London. (د هندوستان سرحدي سیمه ۱۸۸۰–۱۹۰۰)
- Hussain S. Iftikhar (۲۰۰۰). Some major Pukhtoon tribes along the Pak-Afghan border. Area Study Center, University of Peshawar, Pakistan.(د پاک – افغان په پوله ځینې پښتنې قبیلې)
- Hyde, Montgomery H (۱۹۷۸). Solitary in the Ranks: Lawrence of Arabia as airman and private soldier. Atheneum , New York.(په کتارونو کې ځانګړیتوب)
- Jewett, A. C. (۲۰۰۴). An American Engineer in Afghanistan. Iraj Bokks, Kabul Afghanistan.(په افغانستان کې یو امریکایي انجینیر)
- Kakar, M. H. (۲۰۰٦). A political and diplomatic history of Afghanistan, ۱۸٦۳–۱۹۰۱. Leiden; Boston, Brill. (د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیک تاریخ ۱۸٦۳–۱۹۰۱)

- Kazmi, S. A. Akhtar (۱۹۸۴). Anglo-Afghan Tussle. National Book Foundation, Islamabad. (د انګریزانو او افغانانو زور وهنې)
- Keppel, Arnold (۱۹۱۱). Gun Running and the Indian North-West Frontier. London. (د هندوستان په شمال مغربي سرحد کې د وسلو چلول)
- Khalil, Jehanzeb (۲۰۰۰). Mujahiden Movement in Malakand & Mohmand Agencies. Area Study Center, Peshawar. (د ملکنډ او مومند په ایجنسیو کې د مجاهدینو غورځنګ)
- Khan, Abdul Qaiyum (۱۹۴۵). Gold & Guns on the Pathan Frontier. Hind Kitabs, Bombay (د پښتون په پوله زر او زور).
- Khan, Anwar M. (۲۰۰۰). The Role of N.W.F.P. in the Freedom Struggle. Research Society of Pakistan, Panjab University, Lahore. (د آزادۍ په مبارزو کې د شمال مغربی سرحدي ایالت برخه)
- Khan, Azmat Hayat (۲۰۰۰). The Durand Line: its geo-strategic importance. Peshawar: Area Study Centre, University of Peshawar. Pakistan. (د ډیورنډ د کرښې جغرافیوي سوق الجیشي ارزښت)
- Khalfin, N. A. (۱۹۸۱). British plots against Afghanistan: pages from history. Moscow, Novosti Press Agency Pub. House. (د افغانستان په وړاندې د انګریزانو دسیسې : د تاریخ پاڼې)
- Kohlmann Evan (۱۹۹۹). An Afghan Ghazi: The Modernization and Reforms of Amir Amanullah Khan. (یو افغان غازي : د امیر امان الله خان عصري کول او اصلاحات)

- Lowell, A. Lawrence. (۱۹۰۸). The Government of England. Macmillan, New York. (د انګلستان حکومت)
- Loyn, David (۲۰۰۹). In Afghanistan: Two Hundred Years of British, Russian and American Occupation. Palgrave Macmillan, USA. (په افغانستان کې: د انګریزانو، روسانو او امریکایانو دوه سوه کلن اشغال)
- Mac Munn, G. F. (۱۹۷۷). Afghanistan, from Darius to Amanullah. Quetta, Pakistan, Gosha-e-Adab. (افغانستان له داریوشه تر امان الله)
- Marwat, Fazal-ul-Rahman (۱۹۹۷). The Evolution and Growth of Communism in Afghanistan (۱۹۱۷–۷۰): An Appraisal. Royal Book Company, Karachi, Pakistan. (په افغانستان کې د کمونیزم تکامل او وده)
- Mason, William Henry Paget (۱۹۸۰۰. Tribes of the North-West Frontier. Gian Publications, Delhi, India. (د شمال مغربي سرحد قبایل)
- Merk, W.R.H. (۱۹۸۴). The Mohmands. Vanguard Books Ltd., Lahore. (مومندان)
- Mills, Woosnam (۱۹۷۹). The Pathan Revolts in North West India. Sang-e-Meel Publications, Lahore (Pakistan). (په شمال مغربي هندوستان کې د پښتنو بلواګانې)
- Molesworth, G. N. (۱۹٦۳). Afghanistan ۱۹۱۹, an account of operations in the Third Afghan War. London, Asia Pub. House. (افغانستان ۱۹۱۹، د انګریزانو او افغانانو د دریمې جګړې جریان)
- More, Andrew (۲۰۰۵). British Governance of the North-West Frontier (۱۹۱۹ to ۱۹۴۷): A Blueprint for Contemporary Afghanistan? Fort Leavenworth, Kensas . (د انګریزانو له خوا د شمال مغربي سرحد اداره)

- Nawid, S. K. (۱۹۹۹). Religious response to social change in Afghanistan, ۱۹۱۹–۲۹: King Aman-Allah and the Afghan Ulama. Costa Mesa, Calif., U.S.A., Mazda Publishers. (په افغانستان کې د ټولنیزو بدلونونو په وړاندې مذهبي غبرګون).
- Nevill, H. L. (۱۹۷۷). Campaign on the North-West Frontier. Sang-E-Meel Publications, Lahore, Pakistan. (په شمال مغربي سرحد کې عسکري عملیات)
- Noelle Christine (۱۹۹۷). State and Tribe in Ninteenth-Century Afghanistan; The Reign of Amir Dost Muhammad Khan. (د نولسمې پیړۍ په افغانستان کې حکومت او قبایل: د امیر دوست محمد خان پاچاهي)
- Olesen, Asta (۱۹۹۵). Islam and Politics in Afghanistan. Curzon Press, London. (په افغانستان کې اسلام او سیاست)
- Popplewell, Richard (۱۹۹۵). Intelligence and Imperial Defence: British Intelligence and the Defence of the Indian Empire ۱۹۰۴–۱۹۲۴. Frank Cass, London. (دفاع استخبارات او د امپراتورۍ)
- Poullada, L. B. (۱۹۷۳). Reform and rebellion in Afghanistan, ۱۹۱۹–۱۹۲۹; King Amanullah's failure to modernize a tribal society. Ithaca [N.Y.], Cornell University Press. (په افغانستان کې اصلاحات او الې ګولې ۱۹۱۹–۱۹۲۹)
- Qaiyum, Abdul (۱۹۴۵). Gold and Guns on the Pathan Frontier. Hind Kitabs, Bombay, India (د پښتون په پوله زر او زور).
- Reshtia, Sayed Qasim. How did Nadir Accede the Thron? Translated by Maleha Fazel Zafar. (نادر څرنګه)

قدرت ته ورسید)
– Robson, Brian (۲۰۰۴). Crisis on the Frontier: the third Afghan war and the campaign in Waziristan, ۱۹۱۹–۱۹۲۰. Great Brithin, Spellmount. (په سرحد کې بحران)
– Roe, Andrew (۲۰۰۵). British Governance of the North-West Frontier (۱۹۱۹ to ۱۱۹۴۷): A Blueprint for Contemporary Afghanistan? Fort Leavenworth, Kansas.(د انگریزانو له خوا د شمال مغربي سرحد اداره)
– Rose, H. A. (۲۰۰۲). Imperial Gazetter of India: North-West Frontier Province. Sang-e-Meel Publications, Lahore. (د هندوستان شاهنشاهي جغرافیوي ډکشنري : شمال. مغربي سرحدي ایالت)
– Spain, James W. (۱۹٦۳). The Pathan borderland. The Hague. (د پښتنو سرحدي سیمه)
– Stephens, Henry Mores (۱۸۹۸). The Risings on the North-west frontier (۱۸۹۷–۱۸۹۸). The Pioneer press, Allahabad, India. (په شمال مغربي سرحد کې پاڅونونه)
– Stewart, Rhea Talley (۱۹۷۳). Fire in Afghanistan, ۱۹۱۴–۱۹۲۹; faith, hope, and the British Empire. Garden City, N.Y., Doubleday. (اور په افغانستان کې)
– Tanner, S. (۲۰۰۳). Afghanistan: a military history from Alexander the Great to the fall of the Taliban. Karachi, Oxford University Press. د لوی سکندر څخه د طالبانو تر سقوطه پورې د افغانستان نظامي تاریخ)
– Thomas, Gordon (۲۰۰۹). Secret wars: one hundred years of British intelligence inside MI۵ and MI٦. Dunne Books, New York. (پټې جګړې : د انگریزانو د کورنیو او

باندنيو استخباراتي ادارو په منځ کې د انګريزي استخباراتو سل کلونه)

- Twigge, Stephen and Hampshire Edward (۲۰۰۸). British Intelligence Secrets, Spies and Sources. The National Archive, UK. (د انګريزي استخباراتو رازونه، جاسوسان او منابع)
- Newcastle Foreign Affairs Association (۱۸٦۰). Falsification of Diplomatic Documents: The Afghan Papers. Effingham Wilson, Royal Exchange, London. (د ډيپلوماتيکو اسنادو تحريف: د افغانستان اوراق)
- Yunas, Fida. S (۲۰۰۳). The Durand Line Border Agreement, ۱۸۹۳. Peshawar: Area Study Centre, Russia, China & Central Asia, University of Peshawar. (د ۱۸۹۳ کال د ډيورنډ د سرحدي کرښې لوظنامه)

د پښتو، دری او اردو ژبې کتابونه:

- اخلاص، عبدالخالق (۲۰۰۵م). د استقلال ځلورمه جبهه (د حبيب الله رفيع سريزه، سمون، لمنې او نښلونې) دويم چاپ. دانش کتاب خپرنځی، پېښور.
- اخلاص، عبدالخالق (۱۳۰۴/۱۹۲۵). استقلال امانيه . لکشمي آرت پريس، راولپنډي.
- انيس، محی الدين (۱۳۷۸)، بحران و نجات، چاپ دوم، مرکز نشراتی ميوند، سبا کتابخانه، پشاور.
- آدمک، لودويک، دبليو (۱۳۴۹)، تاريخ روابط سياسی افغانستان از زمان امير عبدالرحمن تا استقلال. ترجمۀ پوهاند علی محمد زهما، کابل، مؤسسۀ نشراتی افغان کتاب، پوهنی مطبعه.
- آدمک، لودويک، دبليو (۱۳۷۰). روابط خارجی افغانستان در نيمۀ اول قرن بيست. ترجمۀ پوهاند محمد فاضل صاحبزاده. پشاور، کتاب

فروشی فضل.
- ارغنداوی، عبدالعلی (۱۹۹۷). ژوندۍ خاطرې: په تیرو نهو لسیزو کې د افغانستان تاریخ ۱۹۰۰– ۱۹۹۲. پېښور. د بې بي سي د پښتو څانگه.
- بازیلینکو، گریگوریف و خاراتیشویلی- ترجمۀ عزیز آرانفر(۲۰۰۳). روسیه و خاور (گوشه هایی از تاریخ مناسبات روسیه با ایران و افغانستان)، بنگاه انتشارات میوند.
- پوپلزایی، عزیزالدین وکیلی (۱۳۶۸) نگاهی به تاریخ استرداد استقلال، کابل، افغانستان.
- پامیر، پیکار (۲۰۰۹)، نقش پاکستان در تراژیدی خونین افغانستان (جلد اول)، سایت انترنیتی افغانستان آزاد www.afgazad.com
- پامیر، پیکار (۲۰۰۳)، ظهور و سقوط اعلیحضرت امان الله خان. ادارۀ ماهنامۀ پگاه، شهر تورنتو، کانادا.
- پامیر، پیکار (۲۰۰۰). افغانستان از شاه شجاع الملک تا ببرک "کارمل". تورنتو، کانادا.
- پکتیار، علیخان (۱۳۶۸). د خپلواکۍ جگړه. د افغانستان د علومو د اکاډمۍ د ټولنیزو علومو د مرکز د تاریخ انستیتوت، کابل.
- جاوید، عزیز (۱۹۸۱). بر صغیر کې تحریک آزادی کا ایک عظیم مجاهد: حاجی صاحب ترنگزئی. ادارۀ تحقیق و تصنیف پاکستان. مطبع نفیس پرنترز، لاهور.
- ځلمی، محمد ولی (۱۳۸۲). د استبداد او مطلقیت په مقابل کې د ځینو افغانانو ملي مبارزې. د میوند خپرونکې ټولنه، کابل.
- ځلمی، محمد ولی (۱۹۹۰). زمونږ غازیان: د نومیالیو ملي مبارزینو د ژوندانه حالات. د افغانستان د علومو اکاډمي، کابل.
- حامد، محمد (۱۹۸۱). سرگذشت مجاهد عبدالکریم چمرکنډی. ادارۀ مطبوعات سلیمانی، لاهور.

- حبیب، اسدالله (۱۳٦۸). دورهٔ امانی. اکادمی علوم جمهوری افغانستان، کابل.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۵۳). د افغانستان تاریخی پیښلیک، لومړی ټوک، کابل، افغانستان، د بیهقی کتاب خپرولو مؤسسه.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳٦۷). تاریخ افغانستان بعد از اسلام، چاپ سوم، چاپخانهٔ آشنا، تهران، ایران.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۷۲). جنبش مشروطیت در افغانستان. چاپ جدید، با نظارت و تصحیح کمیسیون فرهنگی حزب وحدت، قم، ایران.
- حداد، قدرت الله "فرهاد" (۱۳۸۳). د افغان ملی تاریخ. د ساپي د پښتو څېړنو او پراختیا مرکز، پېښور.
- حق شناس ( ) . دسایس و جنایات روس در افغانستان از امیر دوست محمد تا ببرک. چاپ دوم.
- حکم، عبدالشکور (۲۰۰۲). از عیاری تا امارت ... امیر حبیب الله کلکانی. مرکز نشراتی فضل، پشاور.
- خان، محمد حسین (۱۳۴٦ هـ قمری). افغان بادشاه اعلیحضرت غازي امان الله خان کی عظیم الشان چشم دید داستان. فیروز پرنتنگ، لاهور.
- خاطرات ظفر حسن آیبک (۲۰۰۳). افغانستان از سلطنت امیر حبیب الله خان تا صدارت سردار محمد هاشم خان. ترجمهٔ فضل الرحمن فاضل. چاپ دوم، بنگاه انتشارات میوند – کتابخانهٔ سبا. کابل.
- خدمتګار، عبدالله بختاني (۲۰۰۷/۱۳۸٦). د هډې آخوندزاده مولانا نجم الدین رحمة الله علیه. د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - جرمني.
- د افغانستان د کلتوری ودې ټولنه (۲۰۰۵). غازي امان الله خان، د افغانستان د خپلواکۍ ستورې (د مقالو ټولګه). دانش خپرندویه ټولنه. پېښور.
- د افغانستان د کلتوری ودې ټولنه (۲۰۰۷): ډیورنډ د واحد ملت د بېلتون کرښه (د مقالو ټولګه).

- رازقي، نړیوال (۱۳۸۴ش). لرغوني او اوسنی کنړ. کابل، اردو مطبعه.
- رشتیا، سید قاسم (با اسم مستعار سیدال یوسفزی) (۱۳۷۸). نادر چگونه به پادشاهی رسید؟ مرکز نشراتی میوند، سبا کتابخانه.
- رشتیا، سید قاسم (۱۹۹۷). خاطرات سیاسی سید قاسم رشتیا. مطبعه امریکن سپیدی، ویرجینیا، ایالات متحدهٔ امریکا.
- رضا، محمد افضل (۱۹۹۶). کاروان د آزادۍ: د آزادۍ د تحریک نوموړي سرحدي غړي. یونیورسټي بک ایجنسي، پېښور.
- رویداد لویه جرگه دارلسلطنه، ۱۳۰۳، مطبعه سنگی وزارت حربیه.
- زمانی، عبدالرحمن (۲۰۰۷). جنگ استرداد استقلال افغانستان: جبهۀ فراموش شدۀ چترال و کنر. مؤسسۀ نشراتی مسکا. www.zamanifamily.com
- سانین حقیقت، محمد نواز (۱۳۸۷) . زمونږ سرحدونه زمونږ ویاړونه . د ملي آرمانونو فرهنگي ټولنه، مشرق مطبعه، جلال اباد ښار.
- سیال مومند، میراجان (۱۳۵۴ کال). د مومندو غزاگانې. یونیورسټی بک ایجنسي، پېښور.
- سیال مومند، میراجان (۱۳۶۵ هجري شمسي /۱۹۸٦ م کال). د پښتنو قبیلو شجرې. یونیورسټی بک ایجنسي، پېښور.
- سیال مومند، میراجان (۱۳۷۷ هجري شمسي کال). نومیالی غازي، د چکنور ملا صاحب. پېښور، پښتونخوا.
- سیال مومند، میراجان (۱۳۲۹). مومند بابا. غني سنز پرینټرز، پېښور.
- سید رسول (۱۳۷۸) . حقایق ناگفته دربارۀ حبیب الله کلکانی. کتاب فروشی فضل، پشاور.
- سیستانی، محمد اعظم (۲۰۰۴). علامه محمود طرزی، شاه امان الله و روحانیت متنفذ. کتابخانۀ دانش، پشاور.
- شاه ولی خان، مارشال (؟؟). یادداشت های من. کابل.
- شیون کابلی، سردار محمد رحیم ضیائی (۲۰۰۸) . برگ های از تاریخ معاصر وطن ما. افغان جرمن آنلاین WWW.AFGHAN-

GERMAN.COM

- صابر، محمد شفیع (؟؟) . تذکرۂ سرفروشان سرحد. یونیورسټی بک ایجنسی، خیبر بازار، پشاور
- طنین، ظاهر (۱۳۸۳). افغانستان در قرن بیستم ۱۹۰۰-۱۹۹۶. کتابخانۂ ملی ایران.
- عارض، غلام جیلانی (۲۰۰۳)، سرحدات و تقسیمات اداری افغانستان در طول تاریخ. ختیځ بیا رغونې اداره (کور).
- عبدالحی (۱۹۸۸) . افغانستان او سرحد، یوه تاریخي جائزه . تاج محل کمپنی ډهکی منورشاه، قصه خوانی پشاور.
- عبدالقیوم خان (۲۰۰۸)، زر او زور د پښتون په پوله. یونیورسټي بک ایجنسي، خیبر بازار، پېښور.
- عثمان، محمد اکرم. نهضت مشروطه خواهی مطلع و مبنای دوران جدید در تاریخ افغانستان. محل انترنیتی فردا (www.farda.org)
- غبار، میر غلام محمد (۱۳٦٦). افغانستان در مسیر تاریخ. چاپ سوم، مرکز نشر انقلاب، ایران.
- غبار، میر غلام محمد (۲۰۰۱). افغانستان در مسیر تاریخ. پیشاور، مرکز نشراتی میوند.
- فرخ، سید مهدی (۱۳۷۰). کرسی نشینان کابل : احوال دولتمردان افغانستان در روزگار امیر امان الله خان. ایران ، مؤسسۂ پژوهش و مطالعات فرهنگی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد.
- فرهنگ، میر محمد صدیق (۱۳۷۱). افغانستان در پنج قرن اخیر. قم، مؤسسۂ مطبوعاتی اسماعلیان.
- فیض زاده، محمد علم (۱۸۸۹) . جرگه های بزرگ ملی افغانستان (لویه جرگه) و جرگه های نام نهاد تحت تسلط کمونست ها و روس ها.
- کاتب، فیض محمد (۱۳۳۱-۱۳۳۳۰). کتاب مسطتاب سراج التواریخ. مطبعۂ حروفی دارالسلطنه، کابل.
- کاکا خېل، سید بهادر شاه ظفر (۱۹٦۵). پښتانه د تاریخ په رڼا کې.

یونیورسټی بک ایجنسی، پېښور.
- کاکړ، محمد حسن (۲۰۰۵) . د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه. د افغانستان د کلتوری ودې ټولنه. جرمنی/پېښور.
- کاظم، سید عبدالله (۲۰۰۵). زنان افغان زیر فشار عنعنه و تجدد. کالیفورنیا، امریکا.
- کمال، محمد ناصر (۱۳۷۷). افغانستان سرزمین آریا. کتابخانهٔ دانش، پیشاور.
- کهزاد، احمد علی (۱۳۷۹/۲۰۰۱). افغانستان د تاریخ په رڼا کې. دانش خپرندویه ټولنه، پېښور.
- کهزاد، احمد علی (۱۳۳۴) . از سروبي تا اسمار : صفحهٔ از تهذیب هندوکش. بنیاد فرهنگی کهزاد.
- لغاړي، مولانا عبدالله (۱۹۹۸). مولانا عبیدلله هندي کې سرگذشت کابل. دارالکتاب، لاهور، پاکستان.
- میرزا محمد غفران و میرزا شیر احمد خان (۱۹٦٦) . شاهنامهٔ چترال. انجمن چترال، ریاست چترال، لاهور.
- مبارز، عبدالحمید (۱۹۹٦). تحلیل واقعات سیاسی افغانستان : ۱۹۱۹ تا ۱۹۹٦ میلادی. پیشاور.
- مجددی، فضل غنی (۱۹۹۷). افغانستان در عهد اعلیحضرت امان الله خان. کالیفورنیا، ایالات متحدهٔ امریکا.
- مجددی، عبدالحق و فضل الله (۱۹۹۹). از امیر کبیر تا رهبر کبیر: واقعات تاریخی ۱۳۵۷– ۱۲۱۲ هجری شمسی پشاور، انجمن معارف.
- محمد حامد (۱۹۸۱). سرگذشت مجاهد (عبدالکریم چمرکنډی). شرکت پرنټنگ پرس، اسلام آباد.
- محمد ولی (۱۳۸۷) توطئهٔ انگلیس در سقوط دولت اعلیحضرت امان الله خان. ادارهٔ نشراتی ترجمه و تحقیقات القلم، پشاور، پاکستان.
- ننگیال، الف (۱۳٦٦). اسناد تاریخی افغانستان. پیشاور، پاکستان،

فرهنگ جهاد.

- نوید، سنزل / ترجمه مجددي، نعیم (۱۳۸۸). واکنش های مذهبي و تحولات اجتماعی در افغانستان ۱۹۱۹-۱۹۲۹ شاه امان الله وعلمای افغان. انتشارات احراری، هرات، افغنستان.
- ولودارسکی، میخاییل - ترجمۀ عزیز آریانفر (۲۰۰۱). شوروی ها و همسایه های جنوبی شان. مرکز نشراتی میوند، پشاور.
- هارون، الف (۱۳۷۴). داؤود خان در چنگال ک. ج. ب. مرکز نشراتی میوند.
- هندي، عزیز (۱۹۳۴). زوال غازي امان الله خان یا انقلاب افغانستان. پهلا ایډیشن، هندوستان.
- هندی، عزیز (۱۳۸۱). د غازي امان الله خان زوال. د ساپي د پښتو څېړنو او پراختیا مرکز، پېښور.
- وکیلی پوپلزائی، عزیزالدین (۱۳٦۸). نگاهی به تاریخ استرداد استقلال. مطبعۀ دولتی کابل.
- وزیری، جرنیل یار محمد خان (۱۳۷۹). د افغانستان د خپلواکۍ او نجات تاریخ په خاطراتو کې. لاهور، ملت پریس.

د انګریزانو د استخباراتو محرمانه اسناد:

۱. Burdett, A. L. P. (۲۰۰۲). Afghanistan strategic intelligence: British records, ۱۹۱۹-۱۹۷۰. Limited Archive Editions.

(بردیت (۲۰۰۲). د افغانستان سوق الجیشي استخبارات: برتانوي ثبت شوي اسناد، ۱۹۱۹-۱۹۷۰ کلونه. د آرشیف محدوده کاپي.

دغه اسناد په څلورو برخو کې تر لاندې سرلیکونو لاندې تنظیم شوي دي:

أ. لومړۍ برخه: ۱۹۱۹-۱۹۲۸. له خپلواکۍ تر کورنۍ جګړې

ب. دویمه برخه: ۱۹۲۸-۱۹۳۹. د کورنۍ جګړې له پایه تر دویمې نړیوالې جګړې کې د ناپیلتوب تر اعلانه پورې

ج. دریمه برخه : ۱۹۳۹-۱۹۴۷. د دویمې نړیوالې جګړې له پیله د هندوستان تر تقسیمیدو پورې

د. څلورمه برخه : ۱۹۴۷-۱۹۷۰. د جګړې نه وروسته کلونه)

۲. Farrington, A. and British Library. Oriental and India Office Collections. (۲۰۰۴). British intelligence on Afghanistan secret and confidential print from the British government of India. Leiden, The Netherlands, IDC Publishers. (فرینګتون و او دبرتانیا کتابتون. د هندوستان او ختیځو هیوادونو د دفتر راټول شوي اسناد (۲۰۰۴). د افغانستان په هکله سوق الجیشي استخبارات، د برتانوي هند د حکومت پټ او محرمانه اسناد).

۳. BL, India Office Record. British Intelligence on Afghanistan-۲ : Internal and external affairs, ۱۹۰۷-۱۹۴۱ (د برتانیا کتابتون، د بریتانوي هند د دفتر ثبت شوي اسناد . د افغانستان په هکله سوق الجیشي استخبارات - ۳: کورنۍ او باندنۍ چارې، ۱۹۰۷- ۱۹۴۱).

۴. BL, India Office Record. British Intelligence on Afghanistan-۳ : Who's who, ۱۹۱۴-۱۹۴۰ (د برتانیا کتابتون، د برتانوي هند د دفتر ثبت شوي اسناد . د افغانستان په هکله سوق الجیشي استخبارات - ۴: څوک څوک دئ ، ۱۹۱۴-۱۹۴۰).

۵. BL, India Office Record. British Intelligence on Afghanistan-۴ : Military reports, ۱۹۰٦-۱۹۴۰ (د برتانیا کتابتون ، د بریتانوي هند د دفتر ثبت شوي اسناد . د افغانستان په هکله سوق الجیشي استخبارات - ۵: پوځي رپوټونه، ۱۹۰٦-۱۹۴۰).

٦. BL, India Office Record. British Intelligence on Afghanistan-۵: Route books, ۱۹۰۷-۱۹۴۱ (د برتانیا کتابتون ، د برتانوي هند د دفتر ثبت شوي اسناد . د افغانستان په هکله سوق الجیشي استخبارات - ٦: د لارو او سړکونو په هکله کتابونه، ۱۹۰۷-۱۹۴۱).

٧. BL, India Office Record. British Intelligence on Afghanistan-٦: Frontiers: general, and northern section, ١٩١٠-١٩٤٦ (د برتانیا کتابتون، د برتانوي هند د دفتر ثبت شوي اسناد . د افغانستان په هکله سوق الجیشي استخبارات - ٧: عمومي سرحدات او شمالي برخې، ١٩١٠-١٩٤٦).

- L/P&S/٢٣٠/B١٩٧/١ د مومندو د سیمې په هکله نظامي رپوټ
- L/P&S/٢٠/B١٩٧/٢ د مومندو د سیمې په هکله نظامي رپوټ
- L/P&S/٢٠/B١٩٧/٣ د مومندو د سیمې په هکله نظامي رپوټ

٨. BL, India Office Record. British Intelligence on Afghanistan-٧: Frontiers: central section, ١٩٠٨-١٩٤١. (د برتانیا کتابتون، د بریتانوي هند د دفتر ثبت شوي اسناد. د افغانستان په هکله سوق الجیشي استخبارات - ٨: د مرکزي سیمو سرحدات، ١٩٠٨-١٩٤١).

File No. ٨-A (١٩١٥-١٩١٦) (د برتانوي استخباراتو محرمانه اسناد)
Tribal Research Cell Home Department, N.W.F.P.

British intelligence on the North-West Frontier, ١٩٠١-١٩٤٩
(د شمال مغربي سرحد په هکله د انگریزانو استخباراتي رپوټونه)

١. Memoranda of information on North-West Frontier affairs, ١٩٠١-١٩١١. (د شمال مغربي سرحدي چارو په هکله د معلوماتو یادداشتونه، ١٩٠١-١٩١١)
٢. Intelligence diaries, ١٩١١-١٩٣٠. (استخباراتي ورځني یادداشتونه)
٣. Annual reports and arrangements for intelligence gathering, ١٩٢٢-١٩٤٢. (کلني رپوټونه او داستخباراتو دراټولولو ترتیبونه، ١٩٢٢-١٩٤٧)
٤. Weekly intelligence diaries and summaries, ١٩٣١-١٩٤٧. (اونیز اسخباراتي یادداشتونه اولنډیزونه، ١٩٣١-١٩٤٧)
٥. Waziristan disturbances, ١٩٣٧-١٩٤٩. (د اړودوړ، ١٩٣٧-١٩٤٩) وزیرستان

انګریزي رپوټونه، مقالې او نشرات:

- Adamec, Ludwig.W. (۱۹۹۴) Mission of an Afghan Price to London: Nasrullah Khan’s visit to Britain as reflected in the press. New York, Afghanistan Forum.
- Ahsanur Rahman, Btig Dr. (retd). US’ Agenda in Afghanistan and Beyond – Dynamics and Implications. Pak Tribune. ۱۳ January, ۲۰۰۳.
- Ansari, K. H. Pan-Islam and the Making of the Early Indian Muslim Socialists. Modern Asian Studies, Vol. ۲۰, No. ۳, (۱۹۸٦), pp. ۵۰۹–۵۳۷.
- Armed Conflict Events Database (ACED). (۲۰۰۳). Third Anglo-Afghan War ۱۹۱۹. www.onwar.com/aced/data/alpha/afguk۱۹۱۹.htm (sited ۸, ۲۱, ۲۰۰۷)
- Banerjee, Mukulika (۱۹۹۹). Justice and Non-Violent Jihād: The Anti-Colonial Struggle in the North West Frontier of British India. Études rurales, No. ۱۴۹/۱۵۰, Justice et sociétés rurales (Jan. - Jun., ۱۹۹۹), pp. ۱۸۱–۱۹۸.
- Buyers Christopher. (۲۰۰۴). Chitral: The Katur Dynasty. Online at www.۴dw.net/royalark/Pakistan/chitral.htm (sited August ۱۴, ۲۰۰۷).
- Carr, Robert (۲۰۰۵). Concession & Repression: British Rule in India ۱۸۵۷- ۱۹۱۹. History Review Septemher ۲۰۰۵ ۲۹, pp ۲۸–۳۰.
- Edwards, B. David. Summoning Muslims: Print, Politics, and Religious Ideology in Afghanistan. The

Journal of Asian Studies, Vol. ۵۲, No. ۳, (Aug., ۱۹۹۳), pp. ٦۰۹–٦۲۸

- Encyclopedia Britannica. (۱۹۱۱). Chitral.
- Gupta, Amit Kumar. Defying Death: Nationalist Revolutionism in India, ۱۸۹۷–۱۹۳۸. Social Scientist, Vol. ۲۵, No. ۹/۱۰, (Sep. - Oct., ۱۹۹۷), pp. ۳–۲۷.
- Hay. W. R.; Crone. D.R. (۱۹۳۳). Demarcation of the Indo-Afghan Boundary in the Vicinity of Arandu. The Geographical Journal, Vol. ۸۲, No. ۴. (Oct., ۱۹۳۳), pp.۳۵۱–۳۵۴.
- Hughes, Thomas. The German Mission to Afghanistan, ۱۹۱۵–۱۹۱٦. German Studies Review, Vol. ۲۵, No. ۳, (Oct., ۲۰۰۲), pp. ۴۴۷–۴۷٦.
- Hyman, Anthony. Nationalism in Afghanistan. International Journal of Middle East Studies, Vol. ۳۴, No. ۲, Special Issue: Nationalism and the Colonial Legacy in the Middle East and Central Asia, (May, ۲۰۰۲), pp. ۲۹۹–۳۱۵.
- Khalidi, Omar. Ethnic Group Recruitment in the Indian Army: The Contrasting Cases of Sikhs, Muslims, Gurkhas and Others. Pacific Affairs, Vol. ۷۴, No. ۴, (Winter, ۲۰۰۱–۲۰۰۲), pp. ۵۲۹–۵۵۲.
- Khurshid Khan. Sandakai Mullah: Career and Role in the Formation of Swat State. Online at www.valleyswat.net (sited August ۸, ۲۰۰۷).
- Library of Congress. Federal Research Division., Country profile, Afghanistan, Library of Congress: [Washington, D.C.].
- Mohammad Afzal Khan. A Short History of Chitral and Kafirstan. Online at www.ishipress.com/chitralh.htm

(sited August ۱۴, ۲۰۰۷).

- Paul Hinson. (۱۹۹۶). ۱۹۱۹ – The Third Afghan War: An Introduction. MWAN. On the internet at www.magweb.com (sited July ۱۱, ۲۰۰۷).
- Powell, Baden (۱۹۹۸). Lessons from the Varsity of Life. Online at http://www.pinetreeweb.com/bp-matabeleland۲.htm (sited on Oct, ۲۵, ۲۰۰۹).
- Puri, K. Harish. Revolutionary Organization: A Study of the Ghadar Movement. Social Scientist, Vol. ۹, No. ۲/۳, (Sep. - Oct., ۱۹۸۰), pp. ۵۳–۶۶.
- Qureshi, M. Naeem. The “Ulema” of British India and the Hijrat of ۱۹۲۰. Modern Asian Studies, Vol. ۱۳, No.۱ (۱۹۷۹. British University Press.
- Qureshi, S. M. M. Pakhtunistan: The Frontier Dispute Between Afghanistan and Pakistan. Pacific Affairs, Vol. ۳۹, No. ۱/۲, (Spring - Summer, ۱۹۶۶), pp. ۹۹–۱۱۴.
- Robb, Peter. The Colonial State and Constructions of Indian Identity: An Example on the Northeast Frontier in the ۱۸۸۰s. Modern Asian Studies, Vol. ۳۱, No. ۲, (May, ۱۹۹۷), pp. ۲۴۵–۲۸۳.
- Robert Strausz-Hupe. The Anglo-Afghan War of ۱۹۱۹. Military Affairs, Vol. ۷, No. ۲. (Summer, ۱۹۴۳), pp. ۸۹–۹۶.
- Rubin R. Barnett. Lineages of the State in Afghanistan. Asian Survey, Vol. ۲۸, No. ۱۱, (Nov., ۱۹۸۸), pp. ۱۱۸۸–۱۲۰۹.
- Rubin R. Barnett. Political Elites in Afghanistan: Rentier State Building, Rentier State Wrecking. International Journal of Middle East Studies, Vol. ۲۴, No. ۱, (Feb., ۱۹۹۲), pp. ۷۷–۹۹.

– Shahrani, M. N. M., R. L. Canfield, et al. (۱۹۸۴). Revolutions & rebellions in Afghanistan: anthropological perspectives. [Berkeley], Institute of International Studies, University of California, Berkeley.
– Sinha, P. B. A (۱۹۷۱). New Source for the History of the Revolutionary Movement in India, ۱۹۰۷- ۱۹۱۷. The Journal of Asian Studies, Vol. ۳۱, No. ۱, (Nov., ۱۹۷۱), pp. ۱۵۱–۱۵٦.
– Sokefeld, Martin (۲۰۰۲). Rumours and Politics on the Northern Frontier: The British, Pakhtun Wali and Yaghestan. Modern Asian Studies, Vol. ۳٦, No. ۲ (May, ۲۰۰۲), pp. ۲۹۹–۳۴۰.
– Surridge, Keith (۲۰۰۸). The Ambiguous Amir: Britain, Afghanistan and the ۱۸۹۷ North-West Frontier Uprising. The Journal of Imperial and Commonwealth History, Vol. ۳٦, No. ۳, September ۲۰۰۸, pp. ۴۱۷–۴۳۴.
– The Royal geographical Society (۱۸۹۳). Chital. The Geographical Journal, Vol. ۱, No. ۱. (January ۱۸۹۳), pp. ۵۱–۵۳.
– Tripodi, Christian (۲۰۰۸). Peacemaking through Bribes or Cultural Empathy? The Political Officer and Britain’s Strategy towards the North-West Frontier, ۱۹۰۱–۱۹۴۵. The Journal of Strategic Studies Vol. ۳۱, No. ۱, ۱۲۳ – ۱۵۱, February ۲۰۰۸.
– Yapp. M. E. (۱۹٦۲) Disturbances in Eastern Afghanistan, ۱۸۳۹–۴۲. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, university of London,

Vol. ۲۵, No. ۱/۳. (۱۹٦۲), PP.۴۹۹–۵۲۳.

– Yapp. M. E. The Revolutions of ۱۸۴۱–۲ in Afghanistan. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. ۲۷, No. ۲, (۱۹٦۴), pp. ۳۳۳–۳۸۱.

پښتو او دري نشرات او مقالې:

– د افغانان جریده، د ۱۳۷۹ کال د وږي د میاشتې ۲۴مه نېټه، دریم مخ، عبدالله غمخور، د افغانستان د آزادۍ شهسوار.

– د امان افغان جریده، پنځم کال، ۹ او ۱۰ گڼه، ۳ او ۴ مخونه، "داوطلبان سرکوبی باغیها"، د ۱۳۰۳ کال د وږي ۱۴ مه نېټه.

– د امان افغان جریده، پنځم کال، ۲۲مه گڼه، ۴ مخ، "ورود دلاوران سمت مشرقی از محاربه سمت جنوبی" د ۱۳۰۳ کال د سلواغې ۷ مه نېټه.

– د حقیقت جریده، لومړی ټوک، لسمه گڼه، د ۱۳۰۳ لمریز کال د وږي د میاشتې ۱۱مه نېټه.

– سیستانی، اعظم. نقش روحانیت متنفذ در ضدیت با تجددگرایی رژیم امانی. افغان جرمن آنلاین، www.afghan-german.com ، ۱۳ دسمبر ۲۰۰۸.

– د کلید اونیزه، لومړی کال، لومړۍ هفته، د ۱۳۸۱ لمریز کال د وږي میاشت، د افغانستان د استقلال د گټلو د دري اتیاوم کال په مناسبت، د ۲۳مې گڼې ۱۴ مخ.

د نومونو او ځایونو فهرست

آ

آکسفورد، ۸۳

ا

اباسین، ۲۸، ۲۹، ۶۲، ۱۰۷، ۱۰۹

ابوذر غفاري، ۱۸۹

احمد شاه دراني، ۳۳

اخلاص، عبدالخالق، ۱۳۲، ۱۳۷، ۲۳۴

اخند درویزه، ۶۸

ارتر کونولي، ۹۳، ۱۰۶

ارنوی: ۱۲۷، ۱۶۷

اریانا: ۲۶

استقلال امانیه: ۲۳۴

اسلام آباد: ۱۵۲، ۲۳۹

اسمار، ۱۲۷، ۱۸۴، ۲۱۹، ۲۳۹

اعظم خان ملک، ۴۶

افغانستان، ۲، ۷، ۸، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۲۱، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۶، ۵۳، ۵۶، ۵۷، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۳، ۶۴، ۶۸، ۷۰، ۷۳، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۴، ۸۶، ۸۷، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۴۷، ۱۵۰، ۱۵۳، ۱۵۷، ۱۶۴، ۱۷۵، ۱۷۸، ۱۸۳، ۱۹۳، ۲۱۹، ۲۲۰،

۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲٦، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳٦، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴٦، ۲۵۵، ۲۵٦، ۲۵۸

اقربډاګ، ۴۴، ۱۵۹، ۱۸۴

الفینستن، ۹۸

المجاهد، ۸، ۷۴، ۷۵، ۷٦، ۷۷، ۱۸۸

الهلال، ۷۵

امان افغان، ۷۵، ۱۳۰، ۲۴٦

امبار، ۴۰، ۱۴۰

امیر حبیب الله خان، ۹، ۷۴، ۸۱، ۸۲، ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۱٦، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۷، ۱۳۵، ۱۳۸، ۱۴۳، ۱۴٦، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۵۳، ۱۵۵، ۱۵٦، ۱۸۵، ۱۸٦، ۲۳٦

امیر دوست محمد خان، ۲۹، ۳۳، ۹٦، ۹۹، ۱۰۷

امیر شېرعلي خان، ۵٦

امیر عبدالرحمن خان، ۳۰، ۵۷، ۵۹، ٦۱، ۸۱، ۹۵، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۷٦، ۲۲۱

امیر یعقوب خان، ۳۰، ۱۷٦

امیردوست محمد خان، ۳۳

امیرشېرعلي خان، ۵٦

انځرې ملا، ۴۵

اورنګزیب، ۵۰

ایلدرید پاتینجر، ۹۷

ایلفنستن، ۳۲، ۹۷، ۱۰۳، ۱۱۱

ایمل خان، ۴۳، ۴۴، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۱۹۳

ب

باجوړ، ۳۷، ۳۸، ۴۱، ۴۲، ۴۷، ۵۲، ٦۰، ۱۴۴، ۱۴٦، ۱۷۱، ۱۷٦، ۱۷۸،

۱۸۴، ۱۸۸، ۲۱۹
باشګل، ٦۰، ۲۱۹
بایزید انصاري، ۵۰، ٦٦
بتخاک حضرت صاحب، ۵۸، ۱۸۰، ۱۸۱
برنس، ۳۲، ۵۳، ۹۴، ۹٦، ۱۰۷، ۲۱٦
برهان خېل، ۵۴
بفرزون، ۳۷
بلوچستان، ۲٦، ۲۷، ۳۰، ۷۱، ۸۴، ۹۲، ۲۲۲
بنګال، ۳۱، ٦۹
بنګله دیش، ۱۰۳
بُنِیر، ۷۲
بیربل سنګهه، ۵۱

پ

پاتنجر، ۱۰۵
پارس، ۲٦، ۵۳، ۱۰۷، ۱۹٦، ۲۱۹
پاکستان، ۱۷، ۱۸، ۲٦، ۲۷، ۳۵، ۳٦، ۳۷، ۳۹، ۱۰۳، ۱۱۲، ۱۷۸، ۱۸۹، ۱۹۳، ۲۳۵، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۵۵
پامیر، پیکار، ۳۱، ۲۳۵
پنجاب، ۲٦، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۱، ۳۳، ۳۵، ۴۰، ۷۳، ۹۲، ۱۰٦، ۱۰۸
پوهاند حبیبي، ۱۲۲
پیر روښان، ۸، ۵۰، ٦٦
پیشبولک، ۵۳
پېښور، ۳۵، ۷٦، ۱۰٦، ۱۱٦، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۷۷، ۲۳۷، ۲۴۰، ۲۵٦
پښتونخوا، ۲۰، ۲۷، ۳۷، ۱۸۷، ۱۸۹، ۱۹۳، ۲۳۷
پښتونستان، ۱۷، ۳۹، ۱۹۱
پښین، ۳۰، ٦۲

ت

ترجمان، ۷۵، ۹۶
ترکستان، ۲۷
تګاب، ۴۶
تور طالب، ۱۶۷، ۱۷۱
تړلي سرحد، ۷، ۳۳، ۳۴، ۹۲

ج

جرمني، ۳۰، ۸۸، ۱۲۳، ۲۲۱، ۲۲۶، ۲۳۶
جسونت سنګهـ، ۵۲
جلال آباد، ۴۲، ۵۷، ۶۲، ۱۱۱، ۱۱۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۵، ۱۵۵، ۱۹۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۳۷
جلال الدین اکبر، ۵۰، ۵۱
جمرود، ۲۹، ۴۱، ۲۱۷
جنرال باریت، ۱۳۶، ۱۳۹، ۱۴۱
جهلم، ۵۳
جیمز ایبټ، ۹۴
جیمز ویلکاکس، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۴۱

چ

چارلس میسن، ۳۲
چترال، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۶۷، ۲۱۹، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۵۶، ۲۵۸
چرچل، ۷۹
چمرکنډ، ۸، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۸، ۱۵۸، ۱۷۶، ۱۸۵، ۲۲۴
چین، ۸۸

څ

څمکنی، ۴۱

ح

حاجي گلروز خان، ۱۲۶
حاجي میاجان خان، ۴۵
حافظ سیف الله خان، ۹۹
حایل دولت، ۳۶
حلیم ملک، ۴۶

خ

خاپښ، ۱۰، ۴۴، ۵۲، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۷۱
خلیل، ۴۱، ۹۶، ۱۵۰، ۱۵۱
خوشال خان خټک، ۵۱
خیبر، ۲۱، ۳۰، ۳۷، ۵۱، ۶۰، ۶۱، ۶۳، ۷۳، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۳۶، ۱۴۳، ۱۴۴، ۲۳۸
خیرجان ملک، ۴۶

د

د استقلال ځلورمه جبهه، ۱۲۸، ۱۹۰
د اسلام پور میر صاحب جان پاچا، ۱۰، ۴۶
د بابړې ملا صاحب، ۱۰، ۴۷، ۱۴۶، ۱۸۳، ۱۸۴
د بتخاک حضرت صاحب، ۱۰، ۴۷، ۱۹۳
د بتخاک صوفي عالم گل، ۴۸
د ترنگزو حاجي صاحب، ۴۶، ۵۸، ۱۴۵، ۱۵۰، ۱۷۷، ۱۷۹
د تگاو ملا حمید الله آخندزاده، ۴۶
د چکنور ملا صاحب، ۱۰، ۴۵، ۱۴۶، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۲۳۷
د سرکاڼو میا صاحب، ۱۰، ۴۷، ۱۸۴، ۱۸۵
د شرقي هند کمپنۍ، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۹۰، ۹۱، ۱۰۷

د کامي حاجي صاحب، ۴۷
د لال پورې خان، ۲۱، ۵۳
د هډې ملا صاحب، ۴۴، ۴۷، ۴۸، ۱۷۶، ۱۸۵
د اسلام پور پاچا صاحب، ۱۰، ۴۶، ۱۴۶، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۸۶
د ترنگزو حاجي صاحب، ۴۸
دریا خان افریدی، ۵۰
دلالپورې خان، ۵۶
دوکلام، ۱۲۷
دین الهي، ۵۱
دیوبند، ۷۱، ۷۸، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۷۸
دېره اسمعیل خان، ۳۵، ۱۴۵، ۱۵۱

ډ

ډگروال کولین، ۵۵
ډیورنډ، ۸، ۱۱، ۱۸، ۳۰، ۴۰، ۴۱، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۸۰، ۱۰۳، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۶، ۱۳۲، ۱۵۴، ۱۵۷، ۱۷۶، ۲۱۹، ۲۲۱، ۲۳۱، ۲۳۴، ۲۳۶

ر

رفیع بیگ، ۱۰۸
رنجیت سنگهـ، ۲۸، ۲۹، ۶۹، ۱۰۸
روزکیپل، ۱۴۴
روسیه، ۱۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۸۸، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۲۰
ریچارد مکوناچي، ۹۹

ز

زمیندار، ۷۵
زیارت غاښې، ۴۳

س

ستودارت، ۹۳، ۱۰٦
سراج الاخبار، ۷۵، ۸۱، ۱۴۸
سردار پاینده محمد خان، ۱۰۲
سردار غلام حیدر خان، ۲۹، ۹۹
سردار نصرالله خان، ۹، ۷۸، ۱۰۳، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۷، ۱۸٦، ۱۸۷
سعادت خان، ۱۰، ۵۳، ۵۴، ۵٦، ۱۷۵
سلاله، ۴۴
سلطان ملا، ۱۱، ۲۲۴، ۲۲۵
سمڅه، ۷۲
سنزل نوید، ٦۵، ۷۰، ۱۸۲
سوات، ۴۰، ۴۱، ۴۸، ٦۴، ٦۵، ۷۰، ۸۰، ۱۷٦، ۲۱۹
سید احمد بریلوي، ٦۸، ٦۹
سید فضل واحد، ۴٦، ۵۸، ۱۷۷، ۱۷۸
سیستانی، محمد اعظم، ۲۳۷

ش

شاه زمان، ۲۸، ۹۰، ۹۱، ۱۰۲، ۱۰۹
شاه شجاع، ۲۸، ۲۹، ۹۴، ۹٦، ۱۰۲، ۱۰۷، ۱۱۱، ۲۳۵
شبقدر، ۹، ۱۰، ۳۸، ۴۴، ۴۷، ۵۴، ۵۵، ۵٦، ۵۷، ۱۳۴، ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۴٦، ۱۴۸، ۱۵۱، ۱۵۹، ۱۷۵، ۱۷٦، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۴، ۲۱۵
شمشېر خان، ۵۲
شیخ الهند، ۸، ۷۰، ۷۱، ۷۹، ۱۱۲، ۱۷۸، ۱۷۹

ص

صاحب زاده عبدالقیوم خان، ۷۳، ۱۴۴

صنوبر حسین کاکا جي، ۷۷
صوابۍ، **۵۱**

ط

طره باز خان، **۵۳**

ع

عبدالرحمن زماني، ۱، ۲، ۳، ۴، ۱۱، ۱۹، ۲۰، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۸
عبدالرحیم پوپلزي، ۳۸
عبدالقیوم خان، ۸۴، ۱۴۴، ۲۳۸
عبدالواحد شینواري، ۱۸۳
عیسی خېل، ۴۲، ۴۶، ۵۴، ۲۲۴

غ

غازي امان الله خان، ۲۴، ۳۸، ۷۶، ۷۹، ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۲۸، ۱۳۰، ۱۵۵، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۵، ۲۳۶، ۲۴۰
غازي میر زمان خان، ۳، ۵، ۹، ۲۰، ۲۲، ۴۴، ۴۷، ۵۷، ۵۸، ۱۱۱، ۱۱۸، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۸، ۱۴۳، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۸
غبار، ۳۶، ۱۰۹، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۷۹، ۲۳۸

ف

فریزر-تیتلر، ۳۳، ۹۹

ق

قیس، ۴۱

ک

کابل، ۲، ۸، ۳۳، ۴۰، ۴۱، ۵۳، ۵۵، ۵٦، ۵۹، ٦۰، ٦۱، ۷۱، ۷۴، ۷٦، ۷۸، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۹۴، ۹٦، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰٦، ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۲، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۵۱، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۷۵، ۱۷٦، ۱۷۷، ۱۹٦، ۲۲۱، ۲۲۷، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳٦، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۵۵
کاکاخیل، ٦۸
کامبریج، ۸۳
کامرید، ۷۵
کانګرس، ۷٦
کرزن، ۳۵، ٦۲، ۱۳۳
کرنیل کاټن، ۵۵
کرنیل میکدونالد، ۵٦
کشمیر، ۱۷، ۲٦، ۲۷، ۲۸، ۳۹، ۱۰۳، ۱۰٦
کنړ، ۵، ۹، ۴۰، ۴۱، ۴۴، ۴٦، ۴۷، ۴۸، ۵۷، ۵۸، ۱۱۱، ۱۱۸، ۱۲۵، ۱۲٦، ۱۲۷، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۵، ۱۳۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۴، ۱۷۸، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸٦، ۲۱۵، ۲۲۴، ۲۳۷، ۲۵۵، ۲۵٦، ۲۵۸
کوهاټ، ۳۵، ۱۸۷
کیوناري، ۲۱۵
کړپه، ۴۴

ګ

ګریفین، ۵۹
ګنداب، ۴۸، ۵۲، ۵۸، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۷۱
ګندمګ، ۳۰
ګورنر جنرال، ۹۱، ۹۴، ۹۹
ګومل، ٦۲

ل

لارد مینټو، ۱۱۷، ۱۳۷، ۱۵۳
لارډ ولسلي، ۹۱
لارنس، ۲۹، ۹۹، ۱۰٦
لاهور، ۲۸، ۲۹، ۷۵، ۱۱٦، ۱۸۹، ۲۳۵، ۲۳٦، ۲۳۹، ۲۴۰
لغمان، ۱۱۷، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۵۵، ۱۵٦
لنین، ۷٦
لومړې مرستیال میلر، ۵۴
لوویل، ۸۳
لویس دین، ٦۲، ۸۰
لیټن، ۳۴

م

ماسل خان (محصل خان) ملک، ۴۷
مجددی، ۲۳۹
محمد حسن کاکړ، ۷، ۲۰، ۴۰، ٦۰، ۲۲۱
محمد داؤد مومند، ۲۳
محمد نادر خان، ۱۰۲، ۱۱۱، ۱۲۸
محمد هاشم زماني، ۴، ۲۵۷
مستان ملا، ۴۸
مسلم لیگ، ۷٦
مصطفی زماني، ۴
مصطفی کمال اتاترک، ۷٦
مقدوني اسکندر، ۹۷
مکرم خان، ۵۲
ملا نجم الدین اخندزاده، ۵۷، ٦۵، ۱۲۲، ۱۷٦، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۳، ۱۸۴،

۱۸۵
ملتان، ۲۸
ملک امین جان کوډاخېل، ۴۷
ملک عمر خان، ۴٦
ملکه الیزابت، ۳۱، ۸۸
مولانا عبیدالله سندهي، ۷۹، ۱۲۲
مولانا عنایت علي، ۷۲
مولانا محمودالحسن، ۷۱، ۷۹، ۱۱۲، ۱۷۸، ۱۷۹
مولانا ولایت علي، ۷۲
مولوي ابراهیم، ۴٦
مولوي عبدالکریم، ۷۲
مولوي نعمت الله، ۷۲، ۷۳
مومند، ۷، ۸، ۱۰، ۱۸، ۲۱، ۲۳، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۸، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۹، ٦۰، ٦۱، ۸۰، ۸۷، ۱۳۴، ۱۴۴، ۱۵۹، ۱٦۲، ۱٦۳، ۱٦۴، ۱۷۱، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۷، ۲۱۴، ۲۲۴، ۲۳۰، ۲۳۷
موهن لال، ۵۳، ۹٦، ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۱۲
میچنۍ، ۳۰، ۵۵، ۵٦، ۱۳٦، ۱۵۹، ۱۷۵
میراجان سیال، ۱۰، ۴۲، ۴۵، ۴٦، ۴۸، ۱٦۲، ۱۹۱، ۱۹۳
میوند، ٦۱، ۱۷۵، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳٦، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۰

ن

نائب السلطنه، ۳۴، ۳۵، ۷۳، ۹۵، ۱۱۵، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۳، ۱۴۴، ۱۴۹، ۱۵۳، ۱۵۵
نعمت الله، ۷۳
ننگرهار، ۴۲، ۵۰، ۱۲۸، ۱۳۵، ۱۴۴، ۱۷٦، ۱۸۰، ۱۸۵
نواب جبار خان، ۱۰۸

ه

هرات، ۵۹، ۹۷، ۱۰۵، ۱۰٦، ۲۴۰، ۲۵۵
هزاره، ۳۵، ۹۴
همدرد، ۷۵
همفري، ۹۹
هندوستان، ۱۷، ۲۱، ۲٦، ۲۷، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۴، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ٦۱، ٦۷، ٦۹، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۵، ۷٦، ۷۸، ۸۳، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۵، ۹٦، ۹۹، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۹، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۱٦، ۱۲۰، ۱۲۲، ۱۳۷، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱٦٦، ۱۷۸، ۲۰۷، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۴۰، ۲۴۱

و

والي علي احمد خان، ۲۴
وزیرستان، ۳۷، ٦۲، ۷۵، ۲۲۰، ۲۴۲
ویلیام مورکرافت، ۳۲
وړاندې تګ سیاست، ۳۴

ي

یکه غونډ، ۴۱

د ډاکټر عبدالرحمن زماني لنډه پېژندنه

عبدالرحمن "زماني" د ۱۹۵۴م یا ۱۳۳۳ لمریز کال د حمل د میاشتې په دولسمه نېټه د کنړ د غازي میر زمان خان د زوی الحاج محمد ارسلان "زماني" په کور کې زېږېدلی دئ. لومړنۍ زده کړې یې په هرات کې، چیرته چې یې ټولې کورنۍ د ۱۳ کاله سیاسي بند نه وروسته په داخلي تبعید کې ژوند تېراوه، تر لاسه کړې، متوسطه او ثانوي تعلیمات یې په ۱۹۶۴ کال کې د نوي اساسي قانون د جوړېدو او سیاسي بندیانو د خوشې کېدو نه وروسته په کابل او کنړ کې سر ته رسولي، بیا یې د کابل پوهنتون د طب پوهنځی لوستلی او سمدلاسه بیا د ۱۹۷۹ م کال په پای کې، په افغانستان باندی د روسانو د یرغل نه څو اونۍ مخکې د هیواد پرېښودو ته مجبوره او پاکستان ته مهاجر شوی دئ.

ډاکتر عبدالرحمن "زماني" د کوچنیانو، مهاجرینو او تودو سیمو د روغتیا او روغتیایي چارو د اداري په برخه کې عالي تحصیلات د اروپا په اطریش، انګلستان او هالنډ کې سرته رسولي او د امریکې د متحده ایالاتو څخه یې د عامې روغتیا د ماسټرۍ سند تر لاسه کړی دئ.

ډاکتر عبدالرحمن "زماني" له ۱۹۸۰ څخه تر ۱۹۹۱ کاله پورې ۱۱ (یوولس) کاله په پاکستان کې افغاني کډوالو لپاره لومړی د UNHCR سره د ډاکتر او بیا وروسته Austrian Relief Committee (ARC) یا د افغاني مهاجرو لپاره د اطریش د مرستو د مؤسسې سره د ډاکتر، روغتیایي پروګرامونو د څارونکي، روغتیایي

منتظم او په پای کې د رئیس په توګه خدمت کړی او یو کال هم د اطریش د پرمختګ او تعاون د ادارې سره د اسیا او افریقې د انکشافي او روغتیایي چارو د مشاور په توګه پاتي شوې، ٦ میاشتې یې په جیبوتی او سومالیا کې او درې کاله یې په بنګله دېش کې د بین المللي مؤسساتو د روغتیایي پروګرامونو د لارښونې او انتظام (کوارډینیشن) چارې پر مخ بوولي دي.

ډاکتر زماني د ۱۹۸۷ کال راهیسې د کالیفورنیا د ایالتي پوهنتون د San Diego د عامی روغتیا د عالی پوهنځي او د کالیفورنیا د پوهنتون د سانفراسیسکو د پوهنځي سره په کار بوخت او اوس په همدغه پوهنتون کې د کالیفورنیا د وړکتونونو د روغتیایي چارو د پروګرامونو د ډایرکټر په توګه دنده تر سره کوي.

ډاکتر عبدالرحمن "زماني" د مختلفو مسلکي ټولنو په غړیتوب سربېره په مختلفو ملي او بین المللي کنفرانسونو کې ګډون کړی او تر اوسه یې په پښتو، دري او انګریزي ژبو تر ١٦ (شپاړسو) زیات لوی واړه کتابونه لیکلي او یا ژباړلي دي.

د ډاکتر عبدالرحمن زماني چاپ شوي آثار:

جنګ استرداد استقلال افغانستان: جبهۀ فراموش شدۀ چترال و کنر، حقایق نهفته و حرف های ناګفتۀ جبهۀ چهارم. دانش خپرندوې ټولنه، پېښور، ۲۰۰۸ کال.

اوسنۍ روغتیائي ستونزې د اسلامي فقهې په رڼا کې. د اسلامې فقهې اداره، کالیفورنیا ۲۰۰۸ کال.

په آزاد سرحد کې خپلواکۍ غوښتونکې مبارزې: د مومندو په مشهورو غزاګانو کې د کنړ د غازي میر زمان خان ونډه (همدا اثر)

د زماني یاد: د اروابناد محمد هاشم زماني په هکله د خپرو شوو

مطالبو ټولګه. دانش خپرندوې ټولنه، پېښور، ۲۰۰۵ کال.

Serving children from Biracial/Bi-Ethnic Families: A Supplementary Curriculum for the Training of Child Care Providers, ۲۰۰۰.

Health and Safety in the Child Care Setting Prevention of Infectious Disease – A Curriculum for Training of Child Care Providers, Second Edition ۲۰۰۱.
(په وړوکتونونو کې د مکروبي ناروغیو مخنیوی) .

Health and Safety in the Child Care Setting Prevention of Injuries – A Curriculum for Training of Child Care Providers, ۲۰۰۱.. (په وړوکتونونو کې د ژوبلېدو مخنیوی)

Modules for Training of Trainers in Primary Health Care in Bangladesh, ۱۹۹۴ .

Modules for Training of Field Workers in Primary Health Care in Bangladesh, ۱۹۹۴.

Prevention is Better than Cure, Curriculum for Health Education in Schools, ۱۹۸۷.

وقایه له معالجې نه ښه ده: د ښوونځیو لپاره د روغتیایي تعلیماتو درسي نصاب، ۱۹۸۷م.

هلته چې ډاکتر نشته (پښتو ژباړه) ، پېښور، ۱۹۸۷ کال.

Guidelines for ARC) رهنمای لابراتوار های ای آر سی.
(Laboratories, ۱۹۸۵

Better Child Care, Pashtu) (ژباړه) د ماشوم ښه پالنه
(translation of a booklet for health education, ۱۹۸۴

Intestinal (پښتو ژباړه) د خیټې چینجی د ماشومانو دښمن
Parasites, Pashtu translation of a booklet for health
(education, Second Edition ۱۹۸۲.

Operations Procedures, Manual for ARC Medical Officers,

(د اې آر سي د ډاکټرانو لارښود).۱۹۸٦.

مونږ څه وخورو (پښتو ژباړه) (What should we eat? Pashtu translation of a booklet for health education, ۱۹۸۲).

د ډاکټر عبدالرحمن زماني ناچاپه آثار:

- د کنړ غازي میر زمان خان او د اماني نهضت پلویتوب.
- د افغانستان د خپلواکۍ د ګټلو جګړه: د چترال او کنړ هېره شوې جبهه (پښتو ژباړه).
- د کنړ د نومیالي غازي میر زمان خان ژوند او مبارزو ته یوه لنډه کتنه.
- د روغتیایي راډیویي مجلې د غوره مطالبو ټولګه.

www.ketabton.com

www.ketabton.com

ډاکټر عبدالرحمن زماني

د ليکوال چاپ شوي آثار

۱. جنگ استرداد استقلال افغانستان: جبههٔ فراموش شدهٔ چترال و کنر، حقاي نهفته و حرفهای ناگفتهٔ جبههٔ چهارم.
۲. اوسنی روغتیايي ستونزې د اسلامي فقهي په رڼا کې.
۳. په آزاد سرحد کې خپلواکۍ غوښتونکې مبارزې: د مومندو په مشهورو غزاګانو کې د کنړ د غازي میر زمان خان ونډه (همدا اثر).
۴. د زماني یاد: د اروابناد محمد هاشم زماني په هکله د خپرو شوو مطالبو ټولګه.
۵. وقایه له معالجې نه ښه ده: د ښوونځیو لپاره د روغتیايي تعلیماتو درسي نصاب.
۶. هلته چې ډاکټر نشته (پښتو ژباړه)
۷. رهنمای لابراتوارهای اې آر سي.
۸. د ماشوم ښه پالنه (ژباړه)
۹. د ښځې چينجی د ماشومانو دښمن (پښتو ژباړه)
۱۰. موږ څه وخورو؟
۱۱. Health and Safety in the Child Care Setting: Prevention of Infectious Disease (په وړوکتونونو کې د مکروبي ناروغیو مخنیوی).
۱۲. Health and Safety in the Child Care Setting: Prevention of Injuries په وړوکتونونو کې د ژوبلېدو مخنیوی
۱۳. Modules for Training of Trainers in Primary Health Care in Bangladesh
۱۴. Modules for Training of Field Workers in Primary Health Care in Bangladesh
۱۵ Prevention is better than Care, Curriculum for Health Education in Schools
۱۶. Manual for ARC Medical Officers (د اې آر سي د ډاکټرانو لارښود)

Struggles for Independence of Frontier Tribal Areas: Mir Zaman Khan's Role in the Famous Mohmand Uprising

by
Dr Abdul Rahman Zamani